

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Νίκος Κεφαλάς

Κρήτες πρόσφυγες στο Ελληνικό Βασίλειο 1866 – 1869
Κοινωνικές και ιδεολογικές διαστάσεις

Αθήνα, Μάιος 2023

Εξεταστική Επιτροπή

1. Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
(επιβλέπουσα)
2. Νίκος Θεοτοκάς, καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
3. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, αναπληρωτής καθηγητής, Πάντειο
Πανεπιστήμιο

Πίνακας περιεχομένων

Βραχυγραφίες	4
Περίληψη	6
Abstract	7
Πρόλογος	8
1. Προσφυγοποίηση, κινητικότητα, επαναπατρισμός	11
<i>Εισαγωγή</i>	11
1.1: Το προσφυγικό προηγούμενο και οι δικτυώσεις	13
1.2: Μορφές ανθρώπινης κινητικότητας.....	17
1.3: Το μέγεθος της προσφυγικής ροής προς την Ελλάδα.....	20
1.4: Η διασπορά και η κίνηση των προσφύγων εντός του Ελληνικού Βασιλείου	26
1.5: Ο επαναπατρισμός	32
2.Περίθαλψη: κρατική μέριμνα και Επιτροπές	41
<i>Εισαγωγή</i>	41
2.1: Η περίθαλψη των προσφύγων.....	42
2.2: Η οικονομική πολιτική του κράτους	46
2.3: Τα παράπονα των προσφύγων και οι σχέσεις τους με τους γηγενείς	51
2.4: Οι Επιτροπές	55
2.5: Ο ρόλος της ΚΕΑ.....	63
3.Φιλανθρωπία: πατριωτισμός και κοινωνικές στρατηγικές	71
<i>Εισαγωγή</i>	71
3.1: Δημοσίευση των συνδρομών.....	73
3.2: Είδη φιλανθρωπικών συνδρομών.....	78
3.3: Οι ομογενειακές επενδύσεις και η φιλανθρωπία.....	83
3.4: Οι εγχώριοι αστοί και η παρακίνηση των ομογενών.....	91
4.Διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας	95
<i>Εισαγωγή</i>	95
4.1: Κοινωνία και οικονομία της Κρήτης (1830 – 1866).....	96
4.2: Ο χρόνος της μετακίνησης.....	101
4.3: Η συντήρηση με ιδία μέσα και η μετακίνηση των ανδρών.....	108
4.4: Οι υλικές βοήθειες	113
4.5: Η εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων	117
Επίλογος	124

Παραρτήματα	129
<i>A. Πίνακες.....</i>	<i>129</i>
<i>B. Εικόνες .....</i>	<i>134</i>
Βιβλιογραφία	137
<i>A. Πρωτογενείς Πηγές.....</i>	<i>137</i>
1. <i>Ανέκδοτες πηγές .....</i>	<i>137</i>
2. <i>Δημοσιευμένες Πηγές .....</i>	<i>138</i>
3. <i>Τύπος .....</i>	<i>141</i>
<i>B. Δευτερογενής Βιβλιογραφία.....</i>	<i>142</i>
Ευρετήρια	155
<i>A. Ευρετήριο ονομάτων.....</i>	<i>155</i>
<i>B. Ευρετήριο τοπωνυμίων .....</i>	<i>158</i>

Βραχυγραφίες

ανατ.	ανατύπωση
ΑΦΕ	Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας
ΑΥΕ	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
ΒΒ	Βιβλιοθήκη της Βουλής
βλ.	βλέπε
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΔΔ	Διδακτορική Διατριβή
δισ	δισεκατομμύρια
δρχ.	δραχμές
ΕΙΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
εικ.	εικόνα
εκ.	εκατομμύρια
εκδ.	εκδόσεις
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΚΠΑ	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ΕΜΝΕ	Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού
επιμ.	επιμέλεια
ΕΤΒΑ	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης
ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
εφ.	Εφημερίδα
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΑΔΠ	Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς
ΙΑΚ	Ιστορικό Αρχείο Κρήτης
ΙΜΚ	Ιστορικό Μουσείο Κρήτης
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
ΙΕΕΕ	Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος
ΙΕΠ	Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
ΙΛΑΕΚ	Ιστορική Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης
ΙΤΥΕ	Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων
ΚΕΑ	Κεντρική Έπιτροπή Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν
ΚΥ	Κεντρική Υπηρεσία
ΚΝΕ	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών

ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
μτφρ.	μετάφραση
ν.	νόμος
ό. π.	όπως παραπάνω
ΟΑ	Οθωμανική Αυτοκρατορία
περ.	περίοδος
ΠΝ	Πρακτορείο Νάπολης
σ.	σελίδα
σσ.	σελίδες
συν.	συνεδρία
τ.	τόμος
τχ.	τεύχος
ΥΠΘ	Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων
Φ.	φάκελος
φ.	φύλλο
ΦΕ	Φίλεκπαιδευτική Εταιρεία
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως
φρ.	φράγκο
χ· χ·	χωρίς χρονολογία

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη αναπτύσσονται πτυχές που αφορούν στην προσφυγική κίνηση χριστιανών Κρητών προς το Ελληνικό Βασίλειο κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης του 1866 - 69. Η ανθρώπινη κινητικότητα δεν ερμηνεύεται ως διαδικασία που τελεί υπό καθεστώς απόλυτου καταναγκασμού, αλλά ως μία περίπλοκη δυναμική συνθήκη που εμπεριέχει τη βούληση των μετακινούμενων πληθυσμών. Συχνά, οι σκέψεις, οι θέσεις, οι στρατηγικές και οι πράξεις των προσφύγων αποκλίνουν από τις ηγεμονικές αναγκαιότητες. Υπό αυτό το πρίσμα, εξετάζονται η απομάκρυνση των χριστιανών Κρητών από τον τόπο καταγωγή τους, η εγκατάστασή τους και η διαρκής κινητικότητά τους εντός του Ελληνικού Κράτους και ο επαναπατρισμός τους. Από εκεί και έπειτα, περιγράφονται οι ενέργειες του κράτους για την περίθαλψη των προσφύγων. Πρόκειται για αποσπασματικές πολιτικές που δεν επιφέρουν την ενιαία αντιμετώπιση των ζητημάτων που απασχολούν τους προσφυγικούς πληθυσμούς. Σε αυτή τη συνθήκη σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι επιτροπές που συγκροτούνται, είτε με ιδιωτική, είτε με κρατική πρωτοβουλία, για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες. Σημαντικό μερίδιο των χρημάτων που διαχειρίστηκαν οι επιτροπές προερχόταν από συνεισφορές των απόδημων ελληνικής καταγωγής που ζούσαν στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρείται η ερμηνεία της φιλανθρωπικής δράσης των ομογενών. Τέλος, εξετάζονται οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας ως απόρροια των κοινωνικών διαφοροποιήσεων που υπάρχουν στην κοινωνία καταγωγής και της θέσης των μελών των προσφυγικών οικογενειών στις εξελίξεις του εθνικού αγώνα.

Λέξεις κλειδιά: Κρήτη, πρόσφυγες, 1866 – 1869, κινητικότητα, δίκτυα, περίθαλψη, επιτροπές, φιλανθρωπία, ομογενείς, διασπορά, πολιτικός κατακερματισμός, κοινωνική διαφοροποίηση.

Abstract

In this study, aspects related to the refugee flow of Cretan Christians to the Greek Kingdom during the Cretan Revolution of 1866 - 69 are developed. Human mobility is not interpreted as a process that is under absolute coercion, but as a complex dynamic condition that takes into account the will of mobile populations. Often, the thoughts, positions, strategies and actions of refugees diverge from hegemonic imperatives. From this point of view, the removal of Christian Cretans from their place of origin, their settlement and their sustainable mobility within the Greek State and their repatriation are examined. From this point on, the actions of the state concerning the care of refugees are described. These are fragmentary policies that do not lead to a unified management of refugee populations. In this condition, the Committees that are set up either by private or state initiative to solve the problems faced by the refugees play an important role. A significant share of the money managed by the Committees came from contributions expatriates of Greek origin living in Europe and the rest of the world. In this context, an attempt is made to interpret the philanthropic action of expatriates. Finally, the differences found within the refugee community are examined as a result of the social differences that exist in the society of origin and the position of family members in the developments of the national struggle.

Key words: Crete, refugees, 1866 – 1869, mobility, networks, care, charity, committees, expatriates, diaspora, political fragmentation, social differentiation.

Πρόλογος

Πριν από τρία περίπου χρόνια, ξεφυλλίζοντας το βιβλίο Ιστορίας Γ΄ Λυκείου,¹ διάβασα για πρώτη φορά για τις ομάδες πληθυσμών που συνέρρεαν στο Ελληνικό Κράτος σε όλο το 19ο αιώνα. Από τότε, άρχισα να αναζητώ στοιχεία για τη μαζικότερη μετακίνηση εντός αυτού του πλαισίου, την άφιξη δεκάδων χιλιάδων χριστιανών που μετακινήθηκαν από την Κρήτη στο Ελληνικό Βασίλειο την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης του 1866 – 69. Εξ αρχής, με ενδιέφερε να ασχοληθώ με ζητήματα που ξεφεύγουν από τα στενά όρια των παραδοσιακών μεταναστευτικών σπουδών. Ως εκ τούτου, σε όλη τη διάρκεια της έρευνας επιχείρησα να παρακολουθήσω τα μετακινούμενα υποκείμενα, τους πρόσφυγες, θέτοντας διάφορα δημογραφικά, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και ανθρωπολογικά ερωτήματα και, παράλληλα, προσπάθησα να κατανοήσω τις συμπεριφορές και τις πρακτικές των ανθρώπων, πέραν των μετακινούμενων πληθυσμών, που εμπλέκονται με διάφορους τρόπους στην εν λόγω ανθρώπινη κινητικότητα.

Η μελέτη εκτείνεται χρονικά από τη στιγμή της έναρξης της Επανάστασης μέχρι την ολοκλήρωση του επαναπατρισμού της πλειονότητας των προσφύγων, δηλαδή από τα μέσα του 1866 έως τα μέσα του 1869. Οι αναφορές που ξεφεύγουν αυτών των χρονικών ορίων αποσκοπούν, κυρίως, στη σύνδεση γεγονότων και καταστάσεων και στην κατάδειξη της συνέχειας της ιστορικής ροής. Ασφαλώς, τούτη η χρονική περίοδος δεν αποτελεί μία ενιαία συνθήκη, καθώς ανάλογα με την εξέλιξη της Επανάστασης, τις προοπτικές της, τις πολιτικές εξελίξεις, τις θέσεις της διεθνούς διπλωματίας και τις οικονομικές πραγματικότητες, η συνολική συνθήκη επαναπροσδιορίζεται επηρεάζοντας άμεσα τη ζωή των προσφύγων αλλά και τις ενέργειες εκείνων που εμπλέκονται στη ζωή τους.

Όσον αφορά στον έτερο ιστορικό άξονα, το χώρο, η μελέτη αναφέρεται στην Κρήτη, την επαναστατημένη αλύτρωτη επαρχία, και στις περιοχές που κατευθύνονται οι πρόσφυγες εντός του Ελληνικού Βασιλείου. Από εκεί και έπειτα, στην ενότητα που αφορά στη φιλανθρωπική συνδρομή της ελληνικής διασποράς υπάρχουν αναφορές σε ελληνικές κοινότητες της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης, της Βορείου Αφρικής, της Ασίας και της Αμερικής.

---

¹ Ν. Ανδριώτης, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821 – 1930)», στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, ΥΠΘ/ΙΕΠ, ΙΤΥΕ Διόφαντος, σσ. 116 – 169.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, τα οποία οργανώνονται θεματικά. Στο πρώτο κεφάλαιο, αφού παρουσιασθούν στοιχεία που αναδεικνύουν την ύπαρξη ισχυρών δικτύων χριστιανών Κρητών στον ελληνικό χώρο, επιχειρείται μία συνοπτική απόδοση του μεγέθους και των ποιοτικών χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης προσφυγικής ροής. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στην περίθαλψη που δέχθηκαν οι χριστιανοί πρόσφυγες εντός των ελληνικών συνόρων. Υπό αυτό το πρίσμα, αναλύονται η σχετική κοινωνική και οικονομική πολιτική του Ελληνικού Κράτους και η δράση των Επιτροπών. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στη μεγάλη κλίμακας φιλανθρωπική δραστηριότητα Ελλήνων πολιτών και ομογενών του εξωτερικού που παρατηρείται γύρω από τη συγκεκριμένη προσφυγική ροή. Αυτό που με απασχολεί, κυρίως, είναι αν τυχόν τα φιλάνθρωπα υποκείμενα κινητοποιούνται κατά τη δράση τους και από άλλου είδους σκοπιμότητες πέραν των αμιγώς φιλανθρωπικών. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται στοιχεία που καταδεικνύουν τις διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας των Κρητών την περίοδο 1866 - 69 κατά τη μετακίνηση και τη διαμονή τους εντός των ελληνικών συνόρων.

Η βασική βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση της εργασίας έχει παραχθεί από Κρητικούς ιστορικούς (Π. Κριάρης, Β. Ψιλάκης, Ι. Μουρέλος, Ν. Τσιριντάνης, Ι. Μαμαλάκης, Ελ. Πρεβελάκης) προηγούμενων γενιών. Πρόκειται για μελέτες κρητικής ιστορίας στις οποίες εντοπίζονται διάσπαρτα στοιχεία για μετακινήσεις χριστιανικών πληθυσμών του νησιού. Σχετικά με την εν λόγω προσφυγική ροή, νεότεροι ιστορικοί, ο Νίκος Ανδριώτης και ο Μανώλης Πεπονάκης, έχουν ασχοληθεί σε μελέτες τους και με την μετακίνηση και την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων της περιόδου 1866 - 69.² Από εκεί και έπειτα χρησιμοποιήθηκαν μελέτες πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, προκειμένου να κατανοηθούν οι ευρύτερες διεργασίες της συγκεκριμένης περιόδου.

Όσον αφορά στις πρωτογενείς πηγές, εντοπίστηκαν πολύτιμα στοιχεία σε μία πληθώρα δημοσιευμένων κειμένων, όπως απομνημονεύματα αγωνιστών, αναφορές φιλανθρωπικών επιτροπών και άρθρα του τύπου της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, αποδελτιώθηκε η εφ. *Παλιγγενεσία* από τον Ιούλιο του 1866 έως τον Ιούλιο του 1869.

---

² Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2020, σσ. 38 - 43 · Μ. Γ. Πεπονάκης, *Ξένοι και πένητες. Οι Κρήτες πρόσφυγες στην περίοδο 1821 - 1871*, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Ρέθυμνο 2018, σσ. 76 - 80.

Πρόκειται για μία πολιτική εφημερίδα που εκδιδόταν στην Αθήνα πέντε φορές εβδομαδιαίως, υποστηρίζοντας σθεναρά την παράταξη του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Σε αρκετές περιπτώσεις απαραίτητη στάθηκε η συλλογή στοιχείων που προέρχονταν από αθηναϊκές εφημερίδες που υποστήριζαν αντίπαλες παρατάξεις και από εφημερίδες που εκδίδονταν στην περιφέρεια. Επιπλέον, για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας αποδελτιώθηκε αδημοσίευτο σχετικό υλικό που εναποτίθεται στα ΓΑΚ, στο ΙΑΚ, στην ΙΕΕΕ, το ΑΦΕ και το ΙΑΔΠ.

Η μελέτη των αρχειακών πηγών θα ήταν αδύνατη δίχως τις κατευθυντήριες οδηγίες και την αμέριστη συμπαράσταση των εργαζόμενων στους αρχειακούς φορείς. Ως εκ τούτου, ευχαριστώ πολύ τις/τους υπαλλήλους των Αρχείων για την πολύτιμη συνδρομή τους. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις καθηγήτριες και τους καθηγητές που έχω συνεργαστεί από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, το ΕΑΠ και το ΕΚΠΑ για τη διαρκή προσπάθειά τους να μεταδώσουν τις πειθαρχίες της ιστορικής επιστήμης. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω την επόπτρια της μελέτης, Λίνα Βεντούρα, που με τις συνεχείς παρατηρήσεις της κατεύθυνε την εργασία και εξαντλούσε τις διανοητικές μου ετοιμότητες. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Νίκο Θεοτοκά για το χώρο που μου έδωσε να παρουσιάσω στα σεμινάρια του μέρος της μελέτης και να λάβω σημαντικές ανατροφοδοτήσεις. Ασφαλώς, κάθε τέτοια προσπάθεια θα ήταν ανώφελη δίχως ένα δυναμικό ακροατήριο στα αμφιθέατρα και τις αίθουσες των πανεπιστημίων, το οποίο γεμάτο ανησυχίες φιλτράρει αυστηρά κάθε είδους παραδεδεγμένη γνώση, αναζητώντας τις εκτός κυρίαρχου πλαισίου ερμηνείες. Ως εκ τούτου, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις συμφοιτήτριες και τους συμφοιτητές μου που με τη συμμετοχή, τις απορίες και τις ερωτήσεις τους συμβάλλουν στη διαρκή πνευματική εγρήγορση της κοινότητας.

1. Προσφυγοποίηση, κινητικότητα, επαναπατρισμός

Εισαγωγή

Ο μετασχηματισμός των κυρίαρχων πολιτικών οντοτήτων, το πέρασμα από τις αυτοκρατορίες στα εθνικά κράτη, που παρατηρείται από τον ύστερο 18ο αιώνα και έπειτα, προκάλεσε θυελλώδεις ανακατατάξεις σε πολλά επίπεδα.³ Υπό την επίκληση του δίκαιου χαρακτήρα των εθνικών διεκδικήσεων έλαβαν χώρα πολλές και σφοδρές συγκρούσεις, οι οποίες εκτός των άλλων επέφεραν τον εκπατρισμό δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων. Οι πολιτικές ομογενοποίησης που εφάρμοσαν κατά κανόνα τα εθνικά κράτη μετά τη συγκρότησή τους επέτειναν το φαινόμενο της ανθρώπινης κινητικότητας.⁴

Τούτη η εξέλιξη επιβεβαιώνεται απόλυτα στην ελληνική περίπτωση, που περίπου 1,5 εκ. εν δυνάμει εθνικά υποκείμενα μετακινήθηκαν προς το εθνικό κέντρο κατά τη διάρκεια των εθνικών αγώνων για την συμπερίληψη των αλύτρωτων εδαφών. Η συντριπτική πλειοψηφία αυτών των προσφύγων μετακινήθηκε αναγκαστικά προς το Ελληνικό Κράτος μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ωστόσο, στο 19ο αιώνα αλλά και στον 20ο πριν το 1922 καταγράφονται σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών προς την ελληνική επικράτεια.⁵

Στο 19ο αιώνα μία από τις αλύτρωτες περιοχές που τροφοδοτούσαν τον ελληνικό χώρο με πρόσφυγες ήταν η Κρήτη. Στο νησί του μυθικού Μίνωα κατά τον ύστερο 18ο και σε όλο το 19ο αιώνα παρατηρήθηκαν συγκρούσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού, χριστιανών και μουσουλμάνων, οι οποίες έχουν αποτυπωθεί στην ιστοριογραφία ως Κρητικές Επανάστασεις. Οι συγκρούσεις αυτές, κατά κανόνα, αποτελούν κορυφώσεις των διεκδικήσεων που προέβλεπαν τα ανθρώπινα υποκείμενα με περιορισμένα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα λόγω της εφαρμογής του «συστήματος της κατάκτησης» από την οθωμανική διοίκηση.⁶ Οι εξεγέρσεις των χριστιανών του νησιού στόχευαν στη βελτίωση των όρων ζωής που θα απολάμβαναν μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της θέσης τους στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας και, κατ' επέκταση, στην κατανομή του παραγόμενου πλούτου. Σε αυτές τις

³ Er. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013², σσ. 78 – 80.

⁴ Για τις ανθρώπινες μετακινήσεις κατά τη διάρκεια συγκρότησης των εθνικών κρατών βλ.: P. Manning & T. Trimmer, *Migration in world history*, εκδ. Routledge, Νέα Υόρκη 2020, σσ. 175 – 177.

⁵ Για τις μετακινήσεις προσφύγων στο Ελληνικό Κράτος πριν το 1922 βλ.: Ανδριώτης, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σσ. 7 – 128.

⁶ Ν. Θεοτοκάς, «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος. Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», στο: Ν. Θεοτοκάς & Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Αθήνα 2006, Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, εκδ. Βιβλιόραμα, σσ. 19 - 23.

διεκδικήσεις τους οι χριστιανοί Κρήτες προσέδιδαν, σταδιακά όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό, εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα, καθώς υπό την επίδραση της αναπτυσσόμενης ιδεολογίας του εθνικισμού πληθαίνουν οι φωνές που προκρίναν την ένωση του νησιού με το εθνικό κέντρο.⁷

Η Κρητική Επανάσταση του 1866 - 69 εντάσσεται σε τούτη την παράδοση εξεγέρσεων των χριστιανικών πληθυσμών του νησιού ενάντια στο μουσουλμανικό διοικητικό μηχανισμό. Το Μάιο του 1866 εκπρόσωποι των χριστιανών Κρητών υπέγραψαν μία αναφορά προς το σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ ζητώντας την αποστολή ειδικού προσωπικού στο νησί για να εξετάσει τα αιτήματά τους,⁸ που αφορούσαν την ανακούφισή τους από τις υπερβολικές φορολογικές επιβαρύνσεις, την τροποποίηση της εκλογής των δημογερόντων, την αναδιοργάνωση των δικαστηρίων και την εξασφάλιση της προσωπικής ελευθερίας.⁹ Η απάντηση της Πύλης, εκτός από αρνητική, ήταν και απειλητική για τους στασιαστές, οι οποίοι, μόλις έλαβαν γνώση της απάντησης, κήρυξαν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.¹⁰

Έτσι, ξεκίνησαν οι συμπλοκές μεταξύ των επαναστατών και του οθωμανικού στρατού τον Αύγουστο του 1866.¹¹ Οι πολεμικές μάχες γενικεύτηκαν το επόμενο διάστημα και συνεχίστηκαν με μεγάλη ένταση για ολόκληρο το 1867. Το 1868 παρατηρήθηκε σταδιακή υποχώρηση της δυναμικής της Επανάστασης που μέχρι το τέλος του έτους είχε ουσιαστικά εκπνεύσει.¹² Η εξέλιξη της Επανάστασης σχετίζεται με διάφορους παράγοντες όπως το βαθμό στήριξης του Ελληνικού Κράτους προς τους

---

⁷ *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 6, τχ. Α', *Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 : εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος. Α' Απρίλιος 1866 – Ιούλιος 1867*, Ελ. Πρεβελάκης & Β. Πλαγιανάκου – Μπεκιάρη (επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1967, σ. κε' · Λ. Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, μτφρ. Αθ. Βουγιούκα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998, σσ. 67, 68.

⁸ Ν. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασης (1866 – 1868). Περίοδος Α'. Έτος 1866 – 7*, Αθήνα 1950, σσ. 160 – 165. Αντιπρόσωποι του Χριστιανικού λαού της Κρήτης προς σουλτάνο Αβδούλ Αζίζ Χάν, Κυδωνία, 14 Μαΐου 1866.

⁹ Για τα αίτια της Κρητικής Επανάστασης βλ.: Ελ. Πρεβελάκης, *Η μεγάλη κρητική επανάσταση (1866-1869)*, Αθήνα 1966, σσ. 8 – 11.

¹⁰ Τσιριντάνης, *Α', ό. π.*, σσ. 370, 371. Γενική Συνέλευση Κρητών, Ψήφισμα, 21 Αυγούστου 1866.

¹¹ *Αιών*, αρ. 2.159, 12 Σεπτεμβρίου 1866.

¹² Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος – 19ος αιώνας)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2020², σ. 261.

Επαναστάτες,¹³ τη διπλωματική ανάμειξη των Δυνάμεων στο ζήτημα,¹⁴ αλλά και την αντιμετώπιση του ζητήματος από την Πύλη.¹⁵ Σε γενικές γραμμές, πρόκειται για μία επαναστατική διαδικασία μεγάλης έντασης και διάρκειας, από την οποία προκλήθηκε το μεγαλύτερο προσφυγικό ρεύμα που κινήθηκε προς το Ελληνικό Βασίλειο κατά το 19ο αιώνα.¹⁶

1.1: Το προσφυγικό προηγούμενο και οι δικτυώσεις

Κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων που έλαβαν χώρα στην Κρήτη πριν το 1866 παρατηρήθηκαν σημαντικές μετακινήσεις χριστιανικών πληθυσμών προς τα εδάφη του Ελληνικού Κράτους,¹⁷ όπως επίσης και πολλών μουσουλμάνων της υπαίθρου προς τις πόλεις του νησιού αλλά και προς άλλες περιοχές της ΟΑ.¹⁸ Οι χριστιανοί Κρήτες που

---

¹³ Η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων που κυβέρνησαν κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης του 1866 – 1869 δεν ήταν ενιαία. Χαρακτηριστικά, από το Δεκέμβριο του 1866 έως το Δεκέμβριο του 1867, που η κυβέρνηση Κουμουνδούρου βρισκόταν στην εξουσία, η ελληνική υποστήριξη προς τους επαναστάτες, με στρατιωτικά μέσα αλλά και με διπλωματικούς χειρισμούς, ήταν έντονη. Βλ. σχετικά: D. Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, μτφρ. Αθ. Ξανθόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012, σσ. 173 – 178. Για τις αλυτρωτικές διαθέσεις της κυβέρνησης Κουμουνδούρου και τη ρήξη με το βασιλιά Γεώργιο βλ.: Κ. Αύλιανός, *Ανέκδοτες επιστολές του 1867. Αγνωστη αλληλογραφία του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ προς τον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2016, σσ. 74 – 100. Μετά την ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση Βούλγαρη, τον Ιανουάριο του 1868, η ελληνική συνδρομή στην Επανάσταση μειώθηκε σημαντικά. Βλ. σχετικά: Ιω. Διαμαντούρου, «Η Κρητική Επανάσταση (1866 – 69)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως 1881*, Ε. Αλαμάνη κ. ά., Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 273.

¹⁴ Ν. Σβορώνος «Η ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η Κρητική Επανάσταση του 1866», στο: *Αριάδνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*, τ. Α΄, Ρέθυμνο 1983, σσ. 308 – 319 · Ν. Β. Τωμαδάκης, «Η Κρητική Επανάσταση 1866 – 69», *Νέα Εστία* 80, τχ. 4, Αθήνα 1966, σ. 1.498. Ειδικά, για την στάση που κράτησε η Αγγλία απέναντι στην Κρητική Επανάσταση βλ.: Κ. Bourne, «Great Britain and Cretan Revolt, 1866 - 1869», *The Slavonic and East European Review* 35, τχ. 84, Δεκέμβριος 1956, σσ. 74 – 94 · Κ. Bourne, *The foreign policy of Victorian England 1830 – 1902*, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1970, σ. 114 · An. Pottinger – Saab, «The Doctors' Dilemma: Britain and the Cretan Crisis 1866-69», *The Journal of Modern History* 49, τχ. 4, Δεκέμβριος 1977, σσ. 1.383 – 1.407.

¹⁵ Η αλλαγή στη στρατιωτική αντιμετώπιση της Επανάστασης που εφάρμοσε η οθωμανική διοίκηση από τα τέλη του 1867, με την κατασκευή ενδιάμεσων πύργων σε σημεία που αποτελούσαν περάσματα των επαναστατών και το συστηματικότερο αποκλεισμό των παραλίων, ήταν καθοριστικής σημασίας για την έκβαση των εξελίξεων. Εκτός αυτού, την ίδια περίοδο η απόδοση ενός νέου ευνοϊκότερου για τους χριστιανούς διοικητικού οργανισμού, του «Οργανικού Νόμου», από το Μεγάλο Βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Ααλή Πασά, ο οποίος παρέμεινε για 6 μήνες στο νησί, η «εξαγορά» χριστιανών και η συνεχιζόμενη έλλειψη εφοδίων επέφεραν το λεγόμενο «μούτισμα» μερίδας των χριστιανών, δυσχεραίνοντας τη θέση των επαναστατών. Βλ. σχετικά: Διαμαντούρου, *ό. π.*, σ. 272.

¹⁶ Ανδριώτης, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σ. 38.

¹⁷ Στα 1770 η εξέγερση του Δασκαλογιάννη, την περίοδο του 1821 – 30 η συμμετοχή των χριστιανών του νησιού στην Ελληνική Επανάσταση, στα 1841 η Επανάσταση του Χαιρέτη, και το κίνημα του Μαυρογένη το 1858 ήταν οι σημαντικότερες από τις εξεγέρσεις χριστιανών κατά της μουσουλμανικής εξουσίας στην Κρήτη.

¹⁸ Οι μαζικότερες μετακινήσεις των χριστιανών σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων του 1821-1830 και του 1866-1869. Οι μουσουλμανικές μετακινήσεις έγιναν μαζικότερες τις δεκαετίες που ακολούθησαν, κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων του 1889 και του 1895-1898. Βλ. σχετικά: Ανδριώτης, *Πληθυσμοί, ό. π.*, σ. 273.

απομακρύνονταν από τον τόπο καταγωγής τους ακολουθούσαν κυρίως τις βόρειες θαλάσσιες οδούς, διαπεραιωμένοι στα Κύθηρα, την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, ενώ σε μικρότερο ποσοστό κατευθύνονταν σε περιοχές της ΟΑ, όπως στην γειτονική Κάσο.¹⁹

Την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (1821 – 1830) η πολεμική συνθήκη που επικράτησε στο νησί επέφερε ένα μεγάλο προσφυγικό κύμα χριστιανών.²⁰ Ο ακριβής υπολογισμός αυτού δεν είναι εφικτός, εξαιτίας διαφόρων παραγόντων, όπως της απομάκρυνσης σε διάφορες χρονικές συγκυρίες, της διασποράς των προσφύγων σε πολλά μέρη, της μεγάλης κινητικότητας, ιδίως των ανδρών, και του επαναπατρισμού μεγάλου τμήματος των προσφυγικών πληθυσμών κατά τη δεκαετία του 1830. Οι εκτιμήσεις της εποχής έκαναν λόγο για 60.000 πρόσφυγες. Προέρχονταν, όμως, από εκπροσώπους των προσφύγων, οι οποίοι είναι πιθανό να μεγέθυναν σκόπιμα τους σχετικούς αριθμούς στην προσπάθεια τραγικοποίησης της κατάστασης, προκειμένου να διεκδικήσουν την αυξημένη μέριμνα του Ελληνικού Κράτους. Σύμφωνα με τον Ανδριώτη, ο λόγος περί 20.000 διαμενόντων εντός ελληνικών συνόρων, που αναφέρεται σε έγγραφο αρμόδιας αρχής τον Ιανουάριο του 1831, την περίοδο που κρινόταν η διοικητική – πολιτική τύχη του νησιού, ενώ είχε ολοκληρωθεί η άφιξη των προσφύγων στο Ελληνικό Κράτος, είναι πιθανότερο να βρίσκεται εγγύτερα στην πραγματικότητα.²¹

Ένα μεγάλο μέρος από τους Κρήτες πρόσφυγες της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης επέστρεψε στο νησί καταγωγής κατά τη δεκαετία του 1830. Η έλλειψη καλλιεργήσιμης γης, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο που επικρατούσε γενικώς εκείνη τη στιγμή στην ελληνική κοινωνία και οι υψηλοί δείκτες θνησιμότητας, ασφαλώς, συγκαταλέγονται στους απωθητικούς παράγοντες. Επιπλέον, στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου (1832 – 1833) η ελληνική διοίκηση έπαυσε να χορηγεί βοηθήματα στους πρόσφυγες, γεγονός που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη μαζική επιστροφή Κρητών στο νησί τους.²² Παράλληλα, η διαλλακτική στάση που κράτησαν οι

---

¹⁹ Πεπονάκης, *Ξένοι*, ό. π., σ. 13.

²⁰ Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης χριστιανοί Κρήτες απομακρύνθηκαν από το νησί καταγωγής τους, κυρίως, το 1824 και τη διετία 1828 – 1830, περίοδοι κατά τις οποίες κυριάρχησαν οι Οθωμανοί στις επαρχίες. Τότε, χιλιάδες χριστιανοί, που συγκεντρώνονταν στα κεντρικά και δυτικά παράλια του νησιού, επιβιβάζονταν σε ιστιοφόρα πλοία χριστιανών και απομακρύνονταν από το νησί. Βλ. σχετικά: Πεπονάκης, *Ξένοι*, ό. π., σ. 14 · Ψιλάκης, ό. π., σ. 744 · *Ραδάμανθης*, 29 Ιανουαρίου 1865.

²¹ Ανδριώτης, *Πληθυσμοί*, ό. π., σ. 302.

²² Πεπονάκης, *Ξένοι*, ό. π., σσ. 33, 34.

αιγυπτιακές αρχές που διοίκησαν το νησί εκείνη την περίοδο (1830 – 41) ευνοούσε την απόφαση επιστροφής.²³

Μολαταύτα, ένα μεγάλο ποσοστό από τους Κρήτες πρόσφυγες της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης δεν επέστρεψαν στο νησί καταγωγής τους σε αυτή τη συγκυρία. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του κρητικής καταγωγής γιατρού Ν. Ρενιέρη, πρώτου προέδρου της Βουλής της επαναστατημένης Ελλάδας, και του Β. Χάλη, οπλαρχηγού από το Θέρισσο, που αποτυπώνονται σε επιστολή τους προς το βασιλιά Όθωνα, το 1834 διέμεναν 8.000 – 9.000 Κρήτες πρόσφυγες στην Ελλάδα.²⁴ Το ίδιο έτος η εφ. *Εποχή* ανέφερε ότι περίπου 10.000 Κρήτες πρόσφυγες εξακολουθούσαν να βρίσκονται στα περιορισμένα εδάφη του νεότευκτου Ελληνικού Κράτους.²⁵ Τότε, η Αντιβασιλεία επέλεξε να παραχωρήσει εκτάσεις σε δύο περιοχές της Πελοποννήσου, στη Μινώα Ναυπλίας (σημερινό Τολό) και στη Μεθώνη, για την οργανωμένη εγκατάσταση των Κρητών προσφύγων. Ένας τρίτος συνοικισμός Κρητών είχε ήδη οργανωθεί από την εποχή της Επανάστασης στον Αδάμαντα της Μήλου.²⁶

Ωστόσο, οι Κρήτες πρόσφυγες εγκατέλειπαν σταδιακά τα εδάφη που τους είχαν διατεθεί για εγκατάσταση, καθώς η ολοκληρωτική διεκπεραίωση των παραχωρήσεων καθυστερούσε. Χαρακτηριστικά, το 1838 στη Μεθώνη είχαν μείνει μόνο 40 κρητικές οικογένειες και, αντίστοιχα, στη Μινώα ο αριθμός των Κρητών μειωνόταν με το πέρασμα του χρόνου.²⁷ Όσο κυλούσε το δεύτερο τρίτο του 19ου αιώνα, τόσο ο πληθυσμός των τριών κρητικών συνοικισμών ελαττωνόταν. Πολλές κρητικές οικογένειες διεσπάρησαν σε διάφορα μέρη της Πελοποννήσου, στα νησιά των Κυκλάδων,²⁸ στον Πειραιά και στην Αθήνα. Οι ευκαιρίες που παρουσιάζονταν στα διαρκώς αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα αποτελούσαν αναμφίβολα ελκτικό παράγοντα

---

²³ Μ. Περάκης, *Κρήτη: το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία το 19ο αιώνα (1830 – 1913)*, εκδ. Ασίνη 2017, σσ. 28, 59, 60 · Ζ. Ι. Ράσεντ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν*, Ηράκλειο 1978, σσ. 22, 23.

²⁴ Πεπονάκης, *Ξένοι*, ό. π., σ. 14.

²⁵ *Εποχή*, αρ. 11, 1 Νοεμβρίου 1834.

²⁶ Στη Μήλο το 1830 διέμεναν τουλάχιστον 1.000 Κρήτες πρόσφυγες. Βλ. σχετικά: Πεπονάκης, *Ξένοι*, ό. π., σσ. 13, 34.

²⁷ Για την εγκατάσταση Κρητών προσφύγων στη Μινώα την περίοδο 1833 - 1848 βλ.: Μ. Παπαδάκη – Τζαβάρα, «Οικισμοί Κρητών προσφύγων στο Ελληνικό Βασίλειο. Η περίπτωση της Μινώας (Τολό) 1833 – 1848», στο: *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1 - 8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Γ1', *Νεοελληνική Περίοδος*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Χανιά 2011, σσ. 91 - 113. Στη Μινώα, αρχικά, υπήρξε η επιθυμία να εγκατασταθούν 700 οικογένειες. Τελικά, εγκαταστάθηκαν λίγο περισσότερες από τις μισές. Ο συνοικισμός το 1844 είχε πληθυσμό περίπου 1.000 κατοίκους και το 1863 ακόμα λιγότερους. Πολλές περιουσίες Κρητών καταστράφηκαν την άνοιξη του 1862, μετά την καταστολή της εξέγερσης του Ναυπλίου, στην οποία είχαν συμμετάσχει πολλοί Κρήτες. Βλ. σχετικά: *Ραδάμανθς*, 14 Νοεμβρίου 1864.

²⁸ Στη Σύρο υπήρχε ήδη από το 1824 ο μαχαλάς των Κρητών. Βλ. σχετικά: Πεπονάκης, *Ξένοι*, ό. π., σσ. 62 - 64.

για την μετεγκατάσταση των προσφύγων σε αυτά.²⁹ Η ανάπτυξη των διοικητικών υπηρεσιών στην Αθηνά, η ίδρυση του Πανεπιστημίου και οι εργασιακές ευκαιρίες,³⁰ όπως προσέλκυαν πληθυσμούς από όλη την επικράτεια αλλά και από τις αλύτρωτες περιοχές, έτσι, ωθούσαν στην ανάπτυξη της κρητικής κοινότητας στην πρωτεύουσα, που σιγά σιγά γινόταν το σημείο αναφοράς των εν Ελλάδι Κρητών. Ο κρητικής καταγωγής δημοσιογράφος και πολιτικός, εκδότης της εφ. *Αθηνά*, Εμμανουήλ Αντωνιάδης, στα 1844 υπολόγιζε ότι στην πρωτεύουσα ζούσαν 500 οικογένειες Κρητών.³¹

Η κρητική κοινότητα της Αθήνας παρέμεινε ισχυρή και στο επόμενο διάστημα.³² Τη δεκαετία του 1860 διέμεναν στην Αθήνα περισσότερα από 2.000 άτομα κρητικής καταγωγής. Η πλειονότητα εξ αυτών ήταν τεχνίτες και εργάτες, αλλά υπήρχαν και έμποροι, επιχειρηματίες, δημοσιογράφοι, εισοδηματίες, κτηματίες,³³ οι οποίοι ασκούσαν σημαντική επιρροή στην πνευματική, πολιτική και οικονομική ζωή της Ελλάδας.³⁴ Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με το μητρώο του πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο 1837 – 1869 φοίτησαν σε αυτό 148 φοιτητές κρητικής καταγωγής. Αντίστοιχα, την ίδια εποχή αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των Κρητών που είχαν εγκατασταθεί στην Ερμούπολη και τον Πειραιά, καθώς συναντάμε πολλούς τεχνίτες αλλά και μορφωμένους, δικηγόρους, δασκάλους και υπαλλήλους διοικητικών υπηρεσιών.³⁵

---

²⁹ *Ο. π.*, σ. 65.

³⁰ Σε αυτούς συγκαταλέγονταν οι: Μισαήλ Αποστολίδης, καθηγητής της θεολογικής Σχολής, ο αγωνιστής Δημήτριος Καλλέργης, ο δημοσιογράφος Εμμανουήλ Αντωνιάδης, ο γιατρός Νικόλαος Ρενιέρης, και οι αδερφοί Αριστείδης και Θεόφραστος Χαιρέτης.

³¹ *Ελπίς*, 21 Οκτωβρίου 1844.

³² Η νομοθετική ρύθμιση «περί άποικισμού τῶν Κρητῶν» που ψήφισε το Ελληνικό Κράτος στις 15 Σεπτεμβρίου 1848 έδινε το δικαίωμα στους Κρήτες πρόσφυγες να αποκτήσουν προσφυγικά γραμμάτια μεγέθους των 30 – 50 στρεμμάτων. Τα περισσότερα από αυτά τα κρητικά γραμμάτια διανεμήθηκαν την περίοδο 1849 – 1855. Κρητικά γραμμάτια εξακολούθησαν να εκδίδονται μέχρι το 1865. Παρά τις παραχωρήσεις στην ύπαιθρο, σε αυτό το χρονικό διάστημα δεν προκύπτει να μειώθηκαν τα μέλη της κρητικής κοινότητας της Αθήνας. Βλ. σχετικά: Ανδριώτης, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σσ. 22 – 23 · Πεπονάκης, *Ξένοι, ό. π.*, σ. 48.

³³ Μερικοί από τους Κρήτες καπετάνιους αυξήσαν σιγά σιγά την περιουσία τους αγοράζοντας κλήρους άλλων προσφύγων. Σε κάποιες περιπτώσεις η συγκέντρωση κτημάτων ξεπερνούσε και τα 400 στρέμματα. Βλ. σχετικά: Πεπονάκης, *Ξένοι, ό. π.*, σ. 33.

³⁴ Σημαντική επιρροή εκτός από τους Κρήτες που αναφέρθηκαν ασκούσαν ο έμπορος και επιχειρηματίας Αντ. Παπαδάκης, ο καθηγητής και τραπεζίτης Μάρκος Ρενιέρης, ο δημοσιογράφος και δικηγόρος Εμμανουήλ Βιβυλάκης και ο αξιωματικός του στρατού Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης. Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σσ. 33, 69, 70, 88 – 92.

³⁵ Β. Τσοκόπουλος, «Ο Πειραιάς του 19ου αιώνα ως προσφυγούπολη», στο: *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονπόλεις στην Ελλάδα (Επιστημονικό συμπόσιο: 11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999, σσ. 182, 183 · Πεπονάκης, *Ξένοι, ό. π.*, σσ. 83, 84, 93, 94, 105.

Η εγκατάσταση Κρητών προσφύγων στο Ελληνικό Κράτος στις δεκαετίες που προηγούνται των γεγονότων του 1866 θα μας απασχολήσει στην πορεία καθώς αποτελεί προϋπόθεση ανάπτυξης ισχυρών ανθρωποδικτύων. Η συμμετοχή Κρητών στις κοινωνικές ομάδες που ηγεμόνευαν στα αστικά κέντρα αλλά και στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα δημιουργούσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις υποδοχής και άλλων συντοπιτών σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους. Η ύπαρξη ανθρώπινων δικτύων επηρεάζει σημαντικά τις αποφάσεις των μετακινούμενων πληθυσμών. Οι προσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον ή η προοπτική εύρεσης ασφαλούς καταφυγίου σε μία απειλητική συνθήκη ενισχύονται από το ενδεχόμενο συνάντησης οικείων προσώπων, μακρινών συγγενών και πρώην συντοπιτών, για τους οποίους υπάρχει η αίσθηση του κοινού βιώματος. Έτσι, το 1866 σε κάποιες από τις πρώτες χριστιανικές μετακινήσεις ένα μέρος των μετακινούμενων πληθυσμών επέλεξε να βρεθεί σε μέρη όπου υπήρχαν οι δικτύώσεις μέσω των οποίων θα εξασφαλιζονταν τα βασικά στοιχεία διαβίωσης. Στις περιοχές αυτές δεν περιλαμβάνονται μόνο η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Σύρος, αλλά και περιφερειακά μέρη του Ελληνικού Κράτους που είχαν εγκατασταθεί πληθυσμοί κρητικής καταγωγής κατά το παρελθόν.³⁶ Χαρακτηριστικά, στα 1866 η εφ. *Παλιγγενεσία* σημείωνε ότι πολλές από τις οικογένειες που έφθασαν στον Πειραιά ξεκίνησαν άμεσα για το Ναύπλιο «ὅπου ἔχουν συγγενεὶς καὶ οἰκείους».³⁷

1.2: Μορφές ανθρώπινης κινητικότητας

Η μετακίνηση χριστιανών προσφυγών στην Ελλάδα, η οποία εξετάζεται σε αυτή την εργασία, ήταν μόνο ένα μέρος της ανθρώπινης κινητικότητας που πυροδότησε η Επανάσταση του 1866, καθώς ως απόρροια της πολεμικής συνθήκης προέκυψαν και άλλες μορφές ανθρώπινης κινητικότητας, στις οποίες οι άνθρωποι ξεπέρασαν τα κοινωνικά σύνορα εντός των οποίων ζούσαν και δραστηριοποιούνταν, με αποτέλεσμα να απαιτούνται σημαντικές αλλαγές στη ζωή τους προκειμένου να προσαρμοστούν στον εκάστοτε τόπο δράσης ή εγκατάστασης.

Αρχικά, παρατηρήθηκε εσωτερική κινητικότητα χριστιανών εντός της Κρήτης, οι οποίοι δεν θέλησαν ή δεν κατάφεραν να φύγουν από το νησί, αλλά εγκατέλειψαν τα σπίτια τους στις πόλεις, στις περιαστικές και ημιορεινές περιοχές μετακινούμενοι σε

---

³⁶ Ενδεικτικά, κατά την έναρξη της Επανάστασης έφθασαν στα Κύθηρα 200 γυναίκοπαίδια από την Κρήτη με δύο ιστιοφόρα, «συνοδευόμενα παρά μόνο τεσσάρων ανδρών», όπως και «κάποιες κρητικές οικογένειες έφθασαν στην Τήνο». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 986, 27 Αυγούστου 1866.

³⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 998, 13 Σεπτεμβρίου 1866.

οχυρωμένα κάστρα και σε ορεινά μέρη.³⁸ Οι διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών και οι εκστρατείες των Οθωμανών διοικητών κατά τη διάρκεια της Επανάστασης επέβαλαν τη μετακίνηση των άμαχων χριστιανικών πληθυσμών σε δυσπρόσιτα μέρη.³⁹ Ο φιλέλληνας γιατρός Σάμουελ Χάου (Howe), γνωστός από τη συμμετοχή στην Ελληνική Επανάσταση, που μετέβη στην Κρήτη εκτιμούσε ότι ο αριθμός εσωτερικών χριστιανών προσφύγων κυμαινόταν μεταξύ 40.000 – 50.000.⁴⁰

Ωστόσο, η εσωτερική κινητικότητα εντός του νησιού δεν αφορούσε μόνο τους χριστιανούς, αλλά και τους μουσουλμάνους. Μουσουλμανικές οικογένειες από τα χωριά έσπευδαν προς τις πόλεις ήδη από τον Ιούλιο του 1866,⁴¹ προκειμένου να καλυφθούν από τις βιαιότητες των επαναστατών.⁴² Επίσης, μουσουλμανικές οικογένειες φαίνεται ότι εγκατέλειψαν την Κρήτη, καθώς το Μάιο του 1867 υπάρχουν αναφορές για μουσουλμανικές οικογένειες από την Κρήτη που κατέφθασαν και εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη εξαιτίας της Επανάστασης.⁴³

Επιπλέον, ας μην λησμονούμε τη μετακίνηση χιλιάδων εθελοντών στρατιωτών από το Ελληνικό Βασίλειο και άλλες ευρωπαϊκές χώρες προς την Κρήτη,⁴⁴

---

³⁸ Ενδεικτικά, η ΚΕΑ σε επιστολή της σε ομογενή στη Βαρσοβία σημειώνει ότι «πλανώμενα γυναικόπαιδα περιφέρονται από φαράγγια σέ φαράγγια». Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.038, αρ. 172, 173. ΚΕΑ προς Φοντουλάκη, Αθήνα, 3 Αυγούστου 1868.

³⁹ Χαρακτηριστικά, οι οικογένειες των Σφακιανών μεταφέρθηκαν σε απρόσιτα μέρη πριν την επικείμενη σύγκρουση με το στρατό του Ομέρ Πασά. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.150, 20 Απριλίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.226, 4 Αυγούστου 1867.

⁴⁰ S. G. Howe, *Κρήτες πρόσφυγες και Αμερικάνοι ευεργέτες τους: μία αναφορά που απευθύνεται σε όσους έδωσαν χέρι βοήθειας στους πρόσφυγες της Κρήτης 1866 – 1868*, μτφρ. Τίνα Χάνδρα, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2010, σσ. 79 – 82. Howe προς Συντάκτη Times Λονδίνου, Αθήνα 17 Ιουλίου 1867 · Ι. Π. Μαμαλάκης, *Η Κρητική Επανάσταση του 1866 – 1869*, ΙΛΑΕΚ, Χανιά 1983, σσ. 66, 83, 90, 100. Μπαρουζάκης προς Δεληγεώργη, Ηράκλειο, 5 Σεπτεμβρίου 1866 · Ν. Ψυχάς, *Επαναστατική εικών τῶν Δυτικῶν τῆς Κρήτης διαμερισμάτων ἢ ἀνασκευῆ χωρίων τινῶν τῆς περιγραφουμένης τόν ἔθνικόν ἀγῶνα τῆς Κρήτης κατά τῶν Τούρκων πραγματείας ὑπό τοῦ Καθηγητοῦ Μενδελσῶνος Βαρθόλδου*, Αθήνα 1870 (ανατ. Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, Αθήνα 1985), σσ. 15, 23, 43, 47, 59, 71.

⁴¹ Μάλιστα, επειδή το σύνολο των μουσουλμανικών οικογενειῶν εισέρχονταν στα φρούρια, οι τουρκικές αρχές υποχρεώθηκαν να επιτρέψουν στις χριστιανικές οικογένειες να εξέλθουν των φρουρίων, παρά την αρχική τους ἄρνηση σε αυτή την προοπτική. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 974, 11 Αυγούστου 1866.

⁴² *Μνημεία, ὁ. π.*, τχ. Α', σσ. 85 – 90. Καλοκαιρινός προς Σακόπουλο, αρ. 122, ΑΥΕ/ΠΡ – Μ77/2863, Ρέθυμνο, 18 Αυγούστου 1866 · Καλοκαιρινός προς Σακόπουλο, αρ. 125, ΑΥΕ/ΠΡ – Μ77/2868, Ρέθυμνο, 22 Αυγούστου 1866. Σχετικά με τη μετακίνηση των μουσουλμάνων, ο Ψιλάκης αναφέρει ότι οι μουσουλμάνοι μετέφεραν «καθημερινῶς λαθραία τά οικιακά τούς ἐπιπλα στά πέριξ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἡρακλείου μετόχια καί τεκέδες σκοπῶν ἔχοντες καί ὅπως κατ' αὐτάς διαβίβασωσιν καί αὐτάς τά οικογένειας τῶν». Βλ. σχετικά: Β. Ψιλάκης, *Ἱστορία τῆς Κρήτης. Ἀπό τῆς ἀπόστατης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τ. Γ', Χανιά 1909, σ. 879.

⁴³ Για τις οικογένειες αυτές διενεργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη χρηματικός ἔρανος. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.170, 16 Μαΐου 1867.

⁴⁴ Για τη χρήση του ὀρου «εθελοντής» βλ. σ. 84.

προκειμένου να συνδράμουν στην Επανάσταση.⁴⁵ Μάλιστα, σε αυτό το πλαίσιο δεκάδες ένοπλοι χριστιανοί που συνελήφθησαν από τον οθωμανικό στρατό στάλθηκαν αιχμάλωτοι στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁶ Αντίστοιχα, η Πύλη για την ενίσχυση του στρατού της μετέφερε στο νησί πολλές χιλιάδες Οθωμανούς και Αιγύπτιους άνδρες.⁴⁷

⁴⁵ El. Skinner, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά τό 1867*, (ανατ. Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980), σ. 14 · G. Pasculli, *Αποστολή στην Κρήτη 1866 – 67. Ημερολόγιο Πολέμου*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2018. Ο Καλλιβρετάκης έχει υπολογίσει ότι το σύνολο των εθελοντών που παραστάθηκαν στους χριστιανούς ήταν 5.367 – 5.599. Βλ. σχετικά: Καλλιβρετάκης, *Ζωή, ό. π.*, σσ. 103 – 107, 437 – 441 · Λ. Καλλιβρετάκης, «Οι Γαριβλαδινοί στην Κρητική Επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά* 3, τχ. 5, Αθήνα 1986, σσ. 121, 126 – 135. Για την παρουσία των εθελοντών στην Κρήτη υπάρχουν πολλές αναφορές στον τύπο της εποχής και στα διαθέσιμα Αρχεία. Ενδεικτικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.076, 2 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.084, 14 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.086, 17 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.095 28 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.098, 31 Ιανουαρίου 1867. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των Ελλήνων εθελοντών που επέστρεψαν από την Κρήτη τον Ιανουάριο του 1867 με δύο οθωμανικά πλοία και ένα γαλλικό. Οι περίπου 300 «λιποτάκτες» κατηγορήθηκαν ότι αποσπάστηκαν από σώματα και περιπλανιόνταν στα χωριά σε μικρές ομάδες 10 – 15 ατόμων διαπράττοντας βιαιοπραγίες και λεηλασίες, για αυτό και χαρακτηρίστηκαν από τον τύπο ως «καθάρματα τής κοινωνίας». Με την επιστροφή τους αποβιβάστηκαν και κρατούνταν στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι και στη συνέχεια αφήνονταν σταδιακά για να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Υπάρχουν άρθρα στον τύπο που αναφέρουν πως συγκεντρωμένο πλήθος κόσμου τους επιτέθηκε σε διάφορα σημεία (Αθήνα, Πειραιά, Μέγαρα) και πως η αστυνομία παρενέβη για να διασφαλίσει τη σωματική τους ακεραιότητα. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.080, 9 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.081, 10 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.082, 12 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.083, 13 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.085, 16 Ιανουαρίου 1867.

⁴⁶ Για παράδειγμα, το Σεπτέμβριο του 1868 έφθασαν στη Σύρο 15 χριστιανοί αιχμάλωτοι που κρατούνταν στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 8 Ιουνίου 1868.

⁴⁷ Ο αριθμός των στρατιωτών που επάνδρωσαν τον οθωμανικό στρατό κατά της διάρκειας της Επανάστασης μεταβαλλόταν συνεχώς, καθώς υπήρχε ένα διαρκές αφίξεων, απομακρύνσεων των πληγωμένων και απωλειών. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.077, 3 Ιανουαρίου 1867. Οι πρώτοι 600 Οθωμανοί στρατιώτες πεζικού κατέφθασαν στην Κρήτη στις 21 Ιουλίου 1866. Βλ. σχετικά: *Μνημεία, ό. π.*, τχ. Α΄, σσ. 59 – 61. Μπαρουζάκης προς Δεληγεώργη, αρ. 244, ΑΥΕ/ΚΥ – Μ9/233, Ηράκλειο, 25 Ιουλίου 1866. Από εκεί και έπειτα έφθασαν ανά τακτά χρονικά διαστήματα οθωμανικά στρατιωτικά σώματα. Ένα μεγάλο σώμα αιγυπτιακού στρατού, το οποίο αποτελούνταν από 6.000 πεζοπόρους, 400 αυτοκρατορικούς και 100 ιππείς, κατέφθασε στο νησί στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1866. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 997, 12 Σεπτεμβρίου 1866. Την ίδια περίοδο ο Σακόπουλος εκτιμούσε ότι υπήρχαν συνολικά στην Κρήτη 42.000 - 45.000 οθωμανικού στρατού που αποτελούνταν από 15.000 Αιγύπτιους, 8 – 10.000 ντόπιους μουσουλμάνους και 1.000 Αλβανούς. Λίγο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1867 ο Έλληνας πρόξενος ανέφερε ότι δεν υπήρχαν περισσότεροι από 25.000 άνδρες οθωμανικού στρατού στο νησί. Βλ. σχετικά: *Μνημεία, ό. π.*, τχ. Α΄, σσ. 128 – 133. Σακόπουλος προς Δεληγεώργη, αρ. 511, ΑΥΕ/ΚΥ Μ3/102, Χανιά, 22 Σεπτεμβρίου 1866 · *ό. π.*, σσ. 226 – 230. Σακόπουλος προς Τρικούπη, αρ. 15, – Μ13/430, Χανιά, 15 Ιανουαρίου 1867. Η *Παλιγγενεσία* υπολόγισε συνολικά τον τουρκοαιγυπτιακό στρατό στο νησί σε 55.000 – 60.000 τη στιγμή που ξεσπούσε η Επανάσταση και στις αρχές Ιανουαρίου του 1867 εκτιμούσε ότι ο τουρκοαιγυπτιακός στρατός είχε μειωθεί κατά 20.000 – 25.000. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.077, 2 Ιανουαρίου 1867. Ο Χάου στην αναφορά του εκτιμούσε ότι «η Τουρκία είχε φέρι στην Κρήτη στρατό 50.000 ανδρών». Βλ. σχετικά: Howe, *ό. π.*, σ. 86. Βέβαια, οθωμανικός στρατός δεν έπαψε να καταφθάνει στο νησί, αλλά και να αποχωρεί από αυτό, καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Τον Ιανουάριο του 1867 αποβιβάστηκαν 3.500 στρατιώτες στο Φραγκοκάστελλο και 1.500 στην Αγία Ρούμελη. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.085, 16 Ιανουαρίου 1867. Έξι μήνες αργότερα οι Οθωμανοί μετέφεραν άλλους 6.000 στρατιώτες. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.190, 15 Ιουνίου 1867. Τους τελευταίους μήνες του 1867 η οθωμανική διοίκηση έστειλε αρκετές φορές στρατό στην Κρήτη, 1.500 Τούρκους το Σεπτέμβριο, 3.000 Αλβανούς από την Πρέβεζα μαζί με το νέο διοικητή Χουσεΐν Πασά τον Οκτώβριο, 1.250 στρατιώτες το Νοέμβριο και 5.000 στρατιώτες το Δεκέμβριο. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.275, 13 Οκτωβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.278, 16 Οκτωβρίου 1867 ·

Προς τούτους, η αναθέρμανση του Κρητικού Ζητήματος προκάλεσε αναβρασμό στις βόρειες μεθόριες περιοχές του Ελληνικού Κράτους. Χριστιανοί της οθωμανικής Θεσσαλίας εγκατέλειψαν τα εδάφη όπου κατοικούσαν και μετακινήθηκαν στα χωριά της Λαμίας, δηλαδή εντός των ελληνικών συνόρων.⁴⁸ Σύμφωνα με την εφ. *Εθνοφύλαξ* οι πρώτες 15 οικογένειες εκ Θεσσαλίας «εισήλθον στην έλευθέρα Ελλάδα» με το ξέσπασμα της Κρητικής Επανάστασης για να ξεφύγουν από τους «βασανισμούς» και τις «καταπιέσεις» των Τούρκων.⁴⁹

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι στην πλειονότητά τους οι μετακινήσεις αυτές δεν ήταν μονοδιάστατες, υπό την έννοια ότι τα μετακινούμενα άτομα βρισκόταν σε μία διαρκή συνθήκη κινητικότητας. Αυτή η διαρκής κίνηση δεν συναντάται μόνο στην Κρήτη, όπου οι άνδρες που πολεμούσαν και οι άμαχοι πληθυσμοί κινούνταν διαρκώς ανάλογα με τις στρατιωτικές εξελίξεις, ακολουθώντας τους δρόμους εκείνους που θα τους προσέφεραν στρατιωτικό πλεονέκτημα και προστασία, αλλά, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, και στους πληθυσμούς που κινήθηκαν εκτός νησιού.

1.3: Το μέγεθος της προσφυγικής ροής προς την Ελλάδα

Σε όλη τη διάρκεια της πολεμικής συγκυρίας οι Επαναστάτες θεωρούσαν ότι η απομάκρυνση των άμαχων πληθυσμών ήταν παράγοντας που θα καθόριζε την έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων.⁵⁰ Έτσι, από την αρχή η χριστιανική πλευρά επεδίωξε τη μαζική μετακίνηση των αμάχων χριστιανών προς το εθνικό κέντρο. Τούτη η επιδίωξη συνάντησε διάφορα εμπόδια, τα οποία έθετε η τουρκική διοίκηση του νησιού. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις μόνο σε λίγες περιπτώσεις πήραν σαφή θέση υπέρ της μετακίνησης των αμάχων και τη διευκόλυναν.

Παλιγγενεσία, αρ. 1.283, 23 Οκτωβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.298, 15 Νοεμβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.317, 11 Δεκεμβρίου 1867. Επίσης, στον τύπο αναφέρονται και δύο μαζικές αναχωρήσεις τουρκικού και αιγυπτιακού στρατού από την Κρήτη. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.264, 29 Σεπτεμβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.278, 16 Οκτωβρίου 1867. Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της διοίκησης του Ομέρ Πασά, που είχε στρατό μεγαλύτερο των 25.000 ανδρών, υπάρχουν αναφορές για περίπου 20 αξιωματικούς επιτελείς, Ούγγρους, Πολωνούς, Πρώσους και Γάλλους, που τον συνόδευαν στις εκστρατείες του. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.147, 13 Απριλίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.148, 15 Απριλίου 1867. Τέλος, σύμφωνα με τον Έλιοτ, Βρετανό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, κάποιοι από τους στρατιώτες που μετέφερε η Πύλη μετέφερε στην Κρήτη ήταν φυλακισμένοι στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά: H. G. Elliot, *Some revolutions and other diplomatic experiences*, εκδ. John Murray, Λονδίνο 1922, σ. 184.

⁴⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.140, 3 Απριλίου 1867.

⁴⁹ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.072, 6 Σεπτεμβρίου 1866.

⁵⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.233, 14 Αυγούστου 1867.

Όσον αφορά στο συνολικό όγκο του προσφυγικού ρεύματος προς το Ελληνικό Βασίλειο που προκάλεσε η Επανάσταση, οι πηγές της εποχής έκαναν λόγο για 40.000 – 70.000 Κρήτες πρόσφυγες που μετακινήθηκαν στην Ελλάδα κατά την τριετία της Επανάστασης,⁵¹ ενώ σύγχρονες εκτιμήσεις υποβιβάζουν τον αριθμό των προσφυγών σε 20.000 – 25.000.⁵² Από τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν για την παρούσα μελέτη φαίνεται πιθανότερο το ενδεχόμενο 30.000 – 35.000 χριστιανοί Κρήτες να μετακινήθηκαν προς το Ελληνικό Κράτος την τριετία 1866 – 1869.⁵³

Σε κάθε περίπτωση ο αριθμός των προσφύγων, αναλογικά με τις δημογραφικά δεδομένα του Ελληνικού Βασιλείου ήταν σημαντικός,⁵⁴ προκαλώντας όπως φαίνεται από την αλληλογραφία και τον τύπο της εποχής οξύ κοινωνικό πρόβλημα. Ο αριθμός των εκπατρισμένων ήταν μεγάλος αναλογικά και με το μέγεθος της χριστιανικής κοινότητας στην Κρήτη, την οποία ο Έλληνας πρόξενος στα Χανιά, Νίκος Σακόπουλος, στα 1866 την υπολόγισε σε 200.000. Την ίδια στιγμή ο Σακόπουλος υπολόγιζε τη μουσουλμανική κοινότητα του νησιού σε περίπου 60.000.⁵⁵

Ο ακριβής αριθμός των χριστιανών της Κρήτης που μετακινήθηκαν στο Ελληνικό Βασίλειο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί για διάφορους λόγους. Πέρα από την αποσπασματικότητα των στοιχείων που διαθέτουμε, μία σειρά από άλλους αντικειμενικούς παράγοντες δυσχεραίνουν κάθε

---

⁵¹ Για τον αριθμό των προσφύγων που βρίσκονταν στο Ελληνικό Βασίλειο υπάρχουν αρκετές διοικητικές αναφορές. Τον Οκτώβριο του 1867 η τουρκική πλευρά εκτιμούσε ότι περισσότεροι από 50.000 πρόσφυγες ή 20.000 οικογένειες βρίσκονταν στην Ελλάδα. Οι ελληνικές αναφορές του 1868 έκαναν λόγο για 60.000 πρόσφυγες. Η γαλλική πρεσβεία υπολόγιζε σε 39.269 τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Ο Γ. Στίλμαν (Stillman), πρόξενος της Αμερικής στα Χανιά, συντασσόταν με την ελληνική εκτίμηση των 60.000. Τέλος, ο Μιτσοτάκης, πρόξενος της Ρωσίας στο Ηράκλειο, ανέβαζε τον αριθμό των προσφύγων Κρητών που βρίσκονταν στο Ελληνικό Βασίλειο σε 70.000. Βλ. σχετικά: ΙΜΚ, Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη, Φ. 7β, αρ. 68. Ι. Μιτσοτάκης προς Λαγόβσκη, Ηράκλειο, 2/14 Ιουλίου 1870. Τον Αύγουστο του 1867 η Παλιγγενεσία υποστήριζε ότι στην Ελλάδα βρισκόταν περισσότερα από 30.000 γυναικόπαιδα και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ότι ο αριθμός των προσφύγων είχε ξεπεράσει τους 40.000. Βλ. σχετικά: Παλιγγενεσία, αρ. 1.225, 3 Αυγούστου 1867 · Παλιγγενεσία, αρ. 1.277, 14 Οκτωβρίου 1867. Επίσης, βλ.: Ραδάμανθς, αρ. 157, 8 Φεβρουαρίου 1869 · Μέριμνα, αρ. 767, 18 Φεβρουαρίου 1869 · Εμ. Ε. Μάρκογλου, *Τό ενδιαφέρον τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ διά τήν Κρητικὴν Ἐπανάστασιν 1866 - 1869*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1970, σσ. 59, 69.

⁵² Ανδριώτης, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σ. 38 · Ανδριώτης, *Πληθυσμοί, ό. π.*, σ. 302. · Πεπονάκης, *Ξένοι, ό. π.*, σ. 76.

⁵³ Βλ. Πίν. 1 – 3.

⁵⁴ Χαρακτηριστικά, στα 1861 ο πληθυσμός της Αθήνας, της πρωτεύουσας του Ελληνικού Βασιλείου, ήταν 41.298 κάτοικοι. Βλ. σχετικά: *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Γ. Μπαφούνης (επιμ.), Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991 (α' έκδοση: Αθήνα 1862), σ. ιδ'. Βέβαια, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με το κατά πόσο αυτά τα δημογραφικά στοιχεία ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Για τα ζητήματα αξιοπιστίας της απογραφής του 1861 στην Αθήνα και τον Πειραιά βλ.: Γ. Μπαφούνης, *Η Ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα. Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι...*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 2006.

⁵⁵ *Μνημεία, ό. π.*, τχ. Α', σ. 341. Σακόπουλος προς Τρικούπη, αρ. 150, ΑΥΕ/ΚΥ Μ54/2024, Χανιά, 4 Ιουνίου 1867.

προσπάθεια σχετικού υπολογισμού. Η διαρκής κινητικότητα των Κρητών προσφύγων εντός του Ελληνικού Κράτους και οι συνεχείς αφίξεις και αναχωρήσεις ανδρών επαναστατών εγκυμονούν τον κίνδυνο της επανακαταμέτρησης των ίδιων προσώπων. Επιπλέον, το ενδεχόμενο της σκόπιμης παραποίησης του αριθμού των προσφύγων στις καταγραφές και τις αναφορές που διαθέτουμε από τους συντάκτες τους για διάφορους λόγους είναι υπαρκτό.

Η πιο αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης περί του αριθμού των προσφύγων που βρίσκονταν σε συγκεκριμένο χρόνο σε μία επαρχία είναι τα κατάστιχα που κρατούνταν με αφορμή τη διάθεση του σιτηρεσίου, της οικονομικής ενίσχυσης που διατίθεντο στους πρόσφυγες. Το βασικό πρόβλημα σχετικά με αυτές τις καταγραφές είναι ότι κατά κανόνα δεν συμπεριλαμβάνουν το συνολικό αριθμό των ανδρών που βρίσκονταν στην εκάστοτε επαρχία ή στο δήμο, επειδή οι άνδρες πρόσφυγες παραγωγικών ηλικιών δεν δικαιούνταν σιτηρέσιο. Κατ' εξαίρεση, σε κάποιες περιφερειακές επαρχίες του Ελληνικού Βασιλείου δεν υπήρχε απόκλιση μεταξύ του συνόλου των προσφύγων που βρίσκονταν στην περιοχή και των ατόμων που λάμβαναν σιτηρέσιο, καθώς ακόμα και οι άντρες παραγωγικών ηλικιών λάμβαναν οικονομική ενίσχυση εξαιτίας της δυσκολίας εύρεσης εργασιακής απασχόλησης.⁵⁶ Συνεπώς, οι αριθμοί που μπορούν να παρατεθούν με σχετική αξιοπιστία αφορούν στον ελάχιστο αριθμό προσφύγων που βρίσκονταν σε μία συγκεκριμένη διοικητική περιφέρεια του Ελληνικού Κράτους μία δεδομένη χρονική στιγμή.⁵⁷

Σε γενικές γραμμές, οι πρώτοι προορισμοί για τους Κρήτες πρόσφυγες ήταν η Σύρος, τα Κύθηρα και ο Πειραιάς, όπου μεταφέρονταν με αυστριακά, ρωσικά, αμερικάνικα, γαλλικά, ιταλικά, αγγλικά και ελληνικά ατμόπλοια,⁵⁸ ενώ μία μικρή μερίδα των προσφύγων μετακινήθηκε στα Κύθηρα και τις Κυκλάδες με ιστιοφόρα πλοία. Οι πρόσφυγες, μετά την άφιξη τους σε κάποιο ελληνικό λιμάνι, ειδικά την περίοδο έντασης της προσφυγικής κίνησης, διασκορπίζονταν σε άλλα μέρη της ελληνικής επικράτειας, υπό την καθοδήγηση των τοπικών αρχών και του Υπουργείου Εσωτερικών.

---

⁵⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Κρήτες Λαμίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Λαμία, 11 Φεβρουαρίου 1869.

⁵⁷ Βλ. Πίνακας 1 - 3.

⁵⁸ Μαμαλάκης, *ό. π.*, σσ. 278, 279 · Howe, *ό. π.*, σσ. 66, 67. Τη στιγμή της κορύφωσης της προσφυγικής κίνησης (Ιούλιος – Αύγουστος 1867) τα αγγλικά ατμόπλοια δεν συμμετείχαν στη μεταφορά γυναικόπαιδων. Βλ. σχετικά και: K. Bourne, «Great Britain and Cretan Revolt, 1866 - 1869», *The Slavonic and East European Review* 35, τχ. 84, Δεκέμβριος 1956, σ. 87.

Στην Αθήνα, που φιλοξένησε το μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων,⁵⁹ Κρήτες εγκαταστάθηκαν στο κέντρο της πόλης, στην Πλάκα,⁶⁰ στη Νεάπολη,⁶¹ στα Άνω και Κάτω Πατήσια, στη Δάφνη,⁶² στο Μεταξουργείο, στα Ιλίσια και την Καισαριανή,⁶³ όπως και περιφερειακά της πόλης, στο Χαλάνδρι,⁶⁴ στο Μαρούσι,⁶⁵ στα Λιόσια, στην Κηφισιά.⁶⁶ Επίσης, σημαντικοί αριθμοί προσφύγων εγκαταστάθηκαν στο επίγειο της πρωτεύουσας, στον Πειραιά.⁶⁷ Από τις υπόλοιπες επαρχίες του νομού Αττικοβοιωτίας Κρήτες πρόσφυγες βρέθηκαν στην Αίγινα,⁶⁸ στη Σαλαμίνα,⁶⁹ στα Μέγαρα,⁷⁰ στη Χασιά και στα Καλύβια.⁷¹

Στην νομαρχία Φθιώτιδος και Φωκίδος κρητικές οικογένειες συναντάμε στην επαρχία Φθιώτιδας,⁷² στην επαρχία Λοκρίδος και στην επαρχία Παρνασσίδος.⁷³ Στην νομαρχία Εύβοιας πρόσφυγες διέμεναν, πέρα από τη Χαλκίδα, στη Σκιάθο,⁷⁴ τη Σκόπελο, την Κύμη, το Ξηροχώρι (Ιστιαία), την Κάρυστο και το Αλιβέρι.⁷⁵

Στη νομαρχία Κυκλάδων οι περισσότεροι Κρήτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο εμπορικό κέντρο της Σύρου.⁷⁶ Εκτός από την πρωτεύουσα του νομού, σημαντικοί

---

⁵⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Επί της περιθάλψεως των προσφύγων Κρητών Κεντρική Επιτροπή προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 12 Φεβρουάριου 1869 · *Έκθεσις τῆς πρώην ἐπὶ τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθήνα 1868.

⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β.

⁶¹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 35.225.

⁶² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 706. Ηπειροθεσσαλομακεδονική Επιτροπή των Κυριών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 15 Μαΐου 1867.

⁶³ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.260, 22 Σεπτεμβρίου 1867.

⁶⁴ Στο Χαλάνδρι βρίσκονταν 300 Κρήτες πρόσφυγες τον Ιούλιο του 1869. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Επί των Κρητών προσφύγων Κεντρική Επιτροπή προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 10 Ιουλίου 1869.

⁶⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 1869.

⁶⁶ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.260, 22 Σεπτεμβρίου 1867.

⁶⁷ ΙΑΔΠ, Έγγραφο της Έν Πειραιεῖ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Φ. 1869β.

⁶⁸ Οι πρώτοι Κρήτες πρόσφυγες έφθασαν στην Αίγινα στις αρχές Ιανουαρίου του 1867. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.078, 3 Ιανουαρίου 1867. Στο νησί, που σύμφωνα με την απογραφή του 1861 κατοικούσαν 5.500 κάτοικοι, φιλοξενήθηκαν μέχρι και 1.481 πρόσφυγες. Βλ. σχετικά: *Έκθεσις τῆς πρώην ἐπὶ τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθήνα 1868 · *Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος, ό. π.*

⁶⁹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.246, 2 Σεπτεμβρίου 1867.

⁷⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Επιτροπή Μεγάρων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μέγαρα, 25 Ιουλίου 1869.

⁷¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 706. Ηπειροθεσσαλομακεδονική Επιτροπή προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 15 Μαΐου 1867.

⁷² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 696. Κατάλογος προσφύγων Φθιώτιδας.

⁷³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Κατάλογος κρητικών οικογενειών Κρίσης.

⁷⁴ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.287, 30 Οκτωβρίου 1867.

⁷⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α.

⁷⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 5 Απριλίου 1868.

αριθμοί προσφύγων εγκαταστάθηκαν στη Νάξο και στην Πάρο,⁷⁷ στην Τήνο,⁷⁸ στην Άνδρο,⁷⁹ και στη Μήλο,⁸⁰ ενώ μικρότεροι αριθμοί προσφύγων βρέθηκαν στη Σίκινο, την Κίμωλο,⁸¹ την Κέα,⁸² την Κίμωλο,⁸³ τη Σίφνο.⁸⁴

Στην Πελοπόννησο, σημαντικοί αριθμοί Κρητών προσφύγων συγκεντρώθηκαν στην νομαρχία Ναυπλίας και Αργολίδος, όπου στο Ναύπλιο και στο Άργος συναντάμε μεγάλο αριθμό προσφύγων.⁸⁵ Στον ίδιο νομό, στις επαρχίες Κορινθίας, Τροιζηνίας,⁸⁶ Ύδρας και Ερμιονίδος και Σπετσών συναντάμε μικρότερους αριθμούς προσφύγων. Επίσης, σημαντικοί αριθμοί προσφύγων συγκεντρώθηκαν στη Νομαρχία Αχαΐας και Ηλίδος, κυρίως στην πόλη της Πάτρας,⁸⁷ και ακολούθως στον Πύργο,⁸⁸ και στο Αίγιο.⁸⁹ Στη νομαρχία Μεσσηνίας αρκετές εκατοντάδες Κρήτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Καλαμάτα,⁹⁰ ενώ στις υπόλοιπες επαρχίες του νομού,

---

⁷⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Νάξου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Νάξος, 30 Οκτωβρίου 1867 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Νάξου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Νάξος, 14 Σεπτεμβρίου 1868.

⁷⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 25 Φεβρουαρίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Διανομή σιτηρεσίου στην Τήνο. Δήμαρχος Τήνου, Τήνος, 10 Αυγούστου 1868.

⁷⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Άνδρου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Άνδρος, Ιανουάριος 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κατάλογος προσφύγων Άνδρου. Έπαρχος Άνδρου, Άνδρος, 17 Μαρτίου 1868.

⁸⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Μήλου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μήλος, 10 Μαΐου 1868.

⁸¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Μήλου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μήλος, 2 Οκτωβρίου 1867.

⁸² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Κατάλογος βοηθημάτων στο δήμο Κέας · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κατάλογος βοηθημάτων στο Κέα. Επιτροπή Κέας, Κέα, 21 Ιουλίου 1868.

⁸³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κατάλογος βοηθημάτων στο δήμο Κιμώλου. Επιτροπή Κιμώλου, Κίμωλος, 18 Αυγούστου 1868.

⁸⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κατάλογος βοηθημάτων στο δήμο Σίφνου. Επιτροπή Σίφνου, Σίφνος, 28 Ιουνίου 1868.

⁸⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 696. Νομάρχης Ναυπλίου προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 11, Ναύπλιο, 20 Φεβρουαρίου 1868.

⁸⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Κατάλογος προσφύγων Τροιζηνίας. Δήμαρχος Τροιζηνίας, Πόρος, 14 Μαρτίου 1869.

⁸⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Νομαρχία Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 5 Απριλίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Πίναξ των εν τη επαρχία Πατρών διαμενόντων προσφύγων Κρητών · Φοίνιζ, 28 Ιουλίου 1867.

⁸⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Ηλείας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύργος, 15 Αυγούστου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Ηλείας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύργος, 23 Σεπτεμβρίου 1868.

⁸⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Πίναξ των εν τη επαρχία Πατρών διαμενόντων προσφύγων Κρητών.

⁹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 22 Φεβρουαρίου 1868. · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Επιτροπή Καλαμάτας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 22 Απριλίου 1869.

Μεσσηνίας, Πυλίας,⁹¹ Ολυμπίας και Τριφυλλίας,⁹² διέμειναν λιγότεροι. Στη νομαρχία Αρκαδίας αρκετές εκατοντάδες Κρητών βρέθηκαν στην Τρίπολη.⁹³ Στη νομαρχία Λακωνίας Κρήτες πρόσφυγες βρέθηκαν στη Μονεμβάσια,⁹⁴ όπως και στην επαρχία Επιδαύρου Λιμήρας.⁹⁵ Τέλος, στα νησιά του Ιουνίου σημαντικοί αριθμοί προσφύγων βρέθηκαν στην Κεφαλονιά,⁹⁶ τη Λευκάδα,⁹⁸ και την Κέρκυρα,⁹⁹ ενώ μικρότεροι αριθμοί στη Ζάκυνθο,¹⁰⁰ και στην Ιθάκη.¹⁰¹

Αυτό που συμπεραίνουμε από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι η συγκέντρωση μεγάλων αριθμών προσφύγων (>1.000), πέραν της πρωτεύουσας, σε πόλεις - λιμάνια της ηπειρωτικής Ελλάδας, στα μεγάλα νησιά των Επτανήσων που διέθεταν τις στοιχειώδεις υποδομές για τη φιλοξενία μεγάλου αριθμού προσφύγων και στην Ερμούπολη, πρωτεύουσα των Κυκλάδων και εμπορικό – διαμετακομιστικό κέντρο.¹⁰² Η περιοχή εγκατάστασης των προσφύγων, πέραν από άλλους παράγοντες, στους οποίους θα αναφερθούμε παρακάτω, σχετίζεται άμεσα και με τις αυξημένες δυνατότητες που παρείχαν οι θαλάσσιες μετακινήσεις έναντι των χερσαίων. Στο

---

⁹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Έπαρχος Πύλου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύλος, 9 Μαρτίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Έπαρχος Πύλου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύλος, 28 Μαΐου 1868.

⁹² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 2 Ιουλίου 1868.

⁹³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Νομάρχης Αρκαδίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίπολη 20 Αυγούστου 1868 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.239, 24 Αυγούστου 1867. Για τη διαμονή και την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων στην Τρίπολη και γενικότερα στο νόμο Αρκαδίας βλ.: Σ. Μπελόκα, «Η Κρητική Επανάσταση μέσα από δημοσιεύματα του αστικού τύπου της Τρίπολης Αρκαδίας (1866 – 1869)», *Κρητικά Χρονικά Μ΄*, Ηράκλειο 2020, σσ. 217 – 242.

⁹⁴ *Αλήθεια*, αρ. 634, 4 Μαΐου 1868.

⁹⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Επιδαύρου Λιμήρας προς νομάρχη Λακωνίας, Μολάοι, 9 Μαΐου 1869.

⁹⁶ Θ. Η. Ζαφειράτου, «Η Περίθαλψη των Κρητών Προσφύγων στο Νόμο Κεφαλληνίας (1867 – 1868)», *Περί Ιστορίας 7*, Κέρκυρα 2015, σσ. 21, 22 · *Έκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς περὶ τῶν πρὸς συντήρησιν τῶν ἐδώ προσφύγων*, Κεφαλλονιά 1868, σσ. 4, 33. Η περίπτωση της Κεφαλλονίας ως χώρος εγκατάστασης των προσφύγων είναι ιδιαίτερη διότι ο καταστροφικός σεισμός στις 22 Ιανουαρίου του 1867, που προξένησε το θάνατο 300 περίπου ανθρώπων, δυσχέραινε την προσπάθεια της τοπικής κοινωνίας σχετικά με την περίθαλψη των προσφύγων. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, 23 Ιανουαρίου 1867, αρ. 1.087 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.089, 30 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, 31 Ιανουαρίου 1867, αρ. 1.090 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.103, Φεβρουαρίου 1867. Μετά τον καταστροφικό σεισμό συγκροτήθηκαν στην Αθήνα και στο Λονδίνο *Επιτροπές* για την αποκατάσταση των σεισμόπληκτων. Στην *Επιτροπή της Αθήνας* συμμετείχαν οι γνωστοί για το φιλανθρωπικό τους έργο, Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, ο Δημ. Καλλιφρονάς και ο Γεώργιος Σκουζές. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.110, 17 Φεβρουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.116, 25 Φεβρουαρίου 1867.

⁹⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.246, 2 Σεπτεμβρίου 1867.

⁹⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.290, 3 Νοεμβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.232, 12 Αυγούστου 1867.

⁹⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 694.

¹⁰⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.209, 11 Ιουλίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.212, 15 Ιουλίου 1867.

¹⁰¹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.232, 12 Αυγούστου 1867 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 704. Έπαρχος Ιθάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ιθάκη, 18 Απριλίου 1869.

¹⁰² Βλ. Πίν. 1.

Ελληνικό Κράτος μέχρι τη δεκαετία του 1870 δεν είχαν αναπτυχθεί οι βιομηχανικές υποδομές που θα ήταν ικανές να συμπαρασύρουν την ανάπτυξη των χερσαίων οδών. Έτσι, στη δεκαετία του 1860 οι απαρχαιωμένες χερσαίες οδοί δεν προσφέρονταν για μετακινήσεις.¹⁰³

1.4: Η διασπορά και η κίνηση των προσφύγων εντός του Ελληνικού Βασιλείου

Οι προσφυγικές ροές χριστιανών Κρητών προς το Ελληνικό Κράτος κορυφώθηκαν τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1867, υπό την απειλή των στρατιωτικών επιχειρήσεων του τουρκικού στρατού.¹⁰⁴ Κατά το προηγούμενο διάστημα η επιλογή του τόπου εγκατάστασης των Κρητών προσφύγων επηρεαζόταν σημαντικά από τα ανθρώπινα δίκτυα. Οι πρόσφυγες επεδίωκαν να εγκατασταθούν εκεί όπου βρίσκονταν από προηγούμενες μετακινήσεις πληθυσμοί κρητικής καταγωγής, καθώς αισθάνονταν ασφάλεια και οικειότητα. Ήδη από τις αρχές του 1867 υπήρχαν πρόσφυγες στη Μήλο και το Ναύπλιο,¹⁰⁵ δηλαδή στα μέρη εκείνα του Ελληνικού Κράτους που είχαν συγκροτηθεί οικισμοί Κρητών προσφύγων κατά το παρελθόν. Παράλληλα, Κρήτες που ζούσαν ήδη στην Ελλάδα ενθάρρυναν τη μεταφορά των συντοπιτών τους στις περιοχές όπου κατοικούσαν κρητικής καταγωγής πληθυσμοί. Για παράδειγμα, 300 Κρήτες πρόσφυγες μεταφέρθηκαν στο Άργος ύστερα από αναφορά του κρητικής καταγωγής βουλευτή Κωνσταντίνου Μανουσάκη, όπου τους περιποιήθηκε ο επίσης κρητικής καταγωγής χωροφύλακας Εμμανουήλ Σαπουντζάκης.¹⁰⁶

Από τον Ιούλιο του 1867 οι Κρήτες πρόσφυγες μεταφέρονταν με ευρωπαϊκά και αμερικάνικα ατμόπλοια στον ελληνικό χώρο και,¹⁰⁷ στη συνέχεια, διασκορπίζονταν

---

¹⁰³ Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σσ. 376, 377.

¹⁰⁴ Ψυλάκης, *ό. π.*, σσ. 1.023, 1.024 · Skinner, *ό. π.*, σ. 189. Ενδεικτικά: Ν. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασεως (1866 – 1868). Περίοδος Β΄. Έτος 1867 – 8*, Αθήνα 1950, σσ. 218, 219. Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης προς Προξένους Δυνάμεων, Αμάρι, 12 Μαΐου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.196, 23 Ιουνίου 1867. Οι ΗΠΑ σε αυτή τη συγκυρία έστειλαν ψήφισμα στην κυβέρνηση της Τουρκίας, στο οποίο δήλωναν τη στήριξή τους στον κρητικό λαό. Βλ. σχετικά: *Papers relating to Foreign Affairs (1860 – 1869)*, United States State Department, Ουάσιγκτον 1972. Seward προς Morris, Ουάσιγκτον, 22 Μαΐου 1867

¹⁰⁵ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 35.227. Ζωή Σούτσου προς Αλ. Κουμουندούρο, Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 34.572.

¹⁰⁶ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.186, 9 Ιουνίου 1867.

¹⁰⁷ Για τις ενέργειες του βασιλιά Γεωργίου για την παρακίνηση των ξένων Δυνάμεων να μεταφέρουν γυναικόπαιδα σε αυτή τη συγκυρία βλ.: Αιλιανός, *ό. π.*, σ. 60, 61.

στις διάφορες περιοχές του Ελληνικού Βασιλείου, όχι μόνο στα αστικά κέντρα ή στις περιοχές όπου ήταν εγκαταστημένοι συντοπίτες τους. Το βασικό κριτήριο για την επιλογή της περιοχής εγκατάστασης των προσφύγων ήταν η δυνατότητα στέγασης. Από εκεί και έπειτα, λαμβανόταν υπόψιν το ενδεχόμενο εύρεσης εργασίας στον τόπο εγκατάστασης, αλλά και η αποφυγή συνωστισμού που θα μπορούσε να προκαλέσει υγειονομικό ζήτημα.¹⁰⁸

Σε κάποιες περιπτώσεις η αποστολή προσφύγων σε περιφερειακές επαρχίες του Ελληνικού Κράτους προξενούσε την αντίδραση των τοπικών αρχών που θεωρούσαν ότι δεν θα μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις για την περίθαλψη. Η αποστολή 194 προσφύγων στη Μονεμβάσια το Μάιο του 1868, ύστερα από απόφαση της *Κεντρικής επί τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*,¹⁰⁹ προκάλεσε την αντίδραση της *Επιτροπῆς* που είχε συγκροτήσει ο δήμος,¹¹⁰ καθώς στην περιοχή δικαιοδοσίας της διέμεναν ήδη 214 πρόσφυγες που υποσιτίζονταν.¹¹¹

Η μεγάλη διασπορά Κρητῶν προσφύγων εντός του Ελληνικού Βασιλείου, που παρατηρείται από το καλοκαίρι του 1867, ήταν, κυρίως, αποτέλεσμα αποφάσεων της κεντρικής διοίκησης και των *Επιτροπῶν*, ώστε να αποφευχθεί η υπερσυγκέντρωση προσφυγικών πληθυσμών σε συγκεκριμένες πόλεις.¹¹² Ωστόσο, σε μικρότερο βαθμό επαφιόταν στη βούληση των προσφύγων,¹¹³ οι οποίοι μετακινούνταν, προβλέποντας, είτε στην βελτίωση της βιοτικής τους κατάστασης, είτε στην επανένωση με την οικογένειά τους.¹¹⁴ Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, ιστορικά, δημιουργούν τις δικές τους σφαίρες ύπαρξης και δράσης που δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με αυτές που επιβάλλουν οι αρχές. Έτσι, εντοπίζουμε Κρήτες πρόσφυγες που μετακινούνται ύστερα

¹⁰⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.195, 22 Ιουνίου 1867.

¹⁰⁹ Στο εξής *Επιτροπή περιθάλψεως Κρητῶν*.

¹¹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. *Επιτροπή περιθάλψεως Κρητῶν προς Υπουργείο Εσωτερικών*, Αθήνα, 7 Μαΐου 1868.

¹¹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. *Έπαρχος Επιδάουρου Λιμήρας προς Υπουργείο Εσωτερικών*, Μολάοι, 19 Απριλίου 1868.

¹¹² *Ερμούπολις*, αρ. 148, 20 Ιουλίου 1867.

¹¹³ L. Banko & K. Nowak & P. Gatrell, «What is refugee history, now?», *Journal of Global History* 17, 2022, Cambridge University Press, 2022, σ. 2.

¹¹⁴ Ανδριώτης, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σ. 42 · ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 301. Παπαμαύλης προς ΚΕΑ, Ναύπλιο, 12 Αυγούστου 1868 · ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 280. Αντ. Βερικάκης, Νικ. Μαρκαντωνάκης, Ιωαν. Μυλωνάκης προς ΚΕΑ, Αθήνα, 13 Απριλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Δήμαρχο Πόρου, Αθήνα, 25 Απριλίου 1868 · Έπαρχος Κυθήρων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κύθηρα, 25 Μαρτίου 1868 · Έπαρχος Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κόρινθος, 3 Μαρτίου 1868.

από προσωπική τους απόφαση προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα ημερομίσθιο, όπως οι περίπου 150 Κρήτες από τη Μήλο που μεταβαίνουν στην Κέρκυρα για να εργαστούν στην ελαιοδοσία.¹¹⁵ Άλλοι πρόσφυγες αιτούνταν τη μετακίνηση τους σε πόλεις όπου ήταν συγκεντρωμένες πολλές κρητικές οικογένειες, υποστηρίζοντας ότι θα ένιωθαν μεγαλύτερη ασφάλεια βρισκόμενοι ανάμεσα σε συντοπίτες τους.¹¹⁶ Επιπλέον, στις πόλεις παρέχονταν ικανοποιητικότερη υγειονομική περίθαλψη, γεγονός που προσέλκυε τους πρόσφυγες από τα χωριά.¹¹⁷

Ένα παράδειγμα που αποτυπώνει το μέγεθος αυτής της εσωτερικής κινητικότητας είναι η περίπτωση των 1.147 προσφύγων Κρητών που βρέθηκαν στην Κέρκυρα το δεύτερο εξάμηνο του 1867, εκ των οποίων «62 άξιόμαχοι άνδρες» επέστρεψαν στην Κρήτη, 332 άτομα μετακινήθηκαν σε άλλα σημεία του Ελληνικού Κράτους (29%), 129 άτομα απεβίωσαν (11,2%), κυρίως παιδιά, και, ακόμα, 9 παιδιά γεννήθηκαν. Στο τέλος του 1867 είχαν μείνει στο νησί 633 άτομα,¹¹⁸ ενώ τον Μάρτιο του 1869 ο αριθμός των Κρητών προσφύγων που βρίσκονταν στην Κέρκυρα είχε αυξηθεί και πάλι σε 1.076.¹¹⁹ Η εκ νέου αύξηση του αριθμού των προσφύγων στην Κέρκυρα συνδέεται με την προκήρυξη της *Επιτροπής περιθάλψεως Κρητών*, η οποία ζήτησε από πρόσφυγες που κατοικούσαν στην Αθήνα «σε μέρη ὄχι εὐάερα καὶ ὑγιεινά, νά προσέλθουν στὰ γραφεῖα τῆς *Επιτροπῆς* ὥστε νά ἀποσταλοῦν στὰ Ἐπτάνησα σέ εὐρύχωρες οἰκίες». Η *Επιτροπή* εγγυόταν ότι «θά πληρώνει στό μέλλον τακτικά σιτηρέσιο, καί θά χορηγήσει ἐνδύματα». Ο λόγος για αυτή την πρωτοβουλία ήταν ότι «συσσωρεύονται σέ οἰκίες πολλές οἰκογένειες καί αὐτή ἡ πυκνωμένη συμβίωση ἐν μέσω θέρους δέν θά συντελέσει στήν ὑγεία τῶν προσφύγων».¹²⁰

Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι για τη μετεγκατάσταση προσφύγων εντός του Ελληνικού Κράτους απαιτούνταν η σχετική άδεια των αρχών.¹²¹ Από τα μέσα του

¹¹⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 20 Σεπτεμβρίου 1868.

¹¹⁶ Ενδεικτικά, 55 πρόσφυγες που βρίσκονταν στη Ναύπακτο ζήτησαν να μετακινηθούν στην Πάτρα προκειμένου να ενωθούν με το μεγάλο σώμα προσφύγων που βρίσκονταν εκεί. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Ναυπακτίας προς Νομάρχη Αχαΐας. Ναύπακτος, 10 Οκτωβρίου 1868.

¹¹⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Αντ. Κυδωνάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 2 Σεπτεμβρίου 1868.

¹¹⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 694.

¹¹⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Κέρκυρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κέρκυρα, 10 Μαρτίου 1869.

¹²⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. Προκήρυξη προς τους Κρήτες πρόσφυγες Αθηνών, Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών, Αθήνα, 16 Απριλίου 1868.

¹²¹ Υπάρχουν πολλές επιστολές τοπικών αρχών προς το Υπουργείο Εσωτερικών που ζητούν διευκρινήσεις για τη στάση που θα κρατήσουν απέναντι στα αιτήματα των προσφύγων για μετεγκατάσταση. Ενδεικτικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος

19ου αιώνα, που ο εθνικισμός ανάγεται σε κυρίαρχη ιδεολογία συγκρότησης του κόσμου, τίθενται οι πρώτοι περιορισμοί στη μεταναστευτική πολιτική, καθώς εγκαθιδρύονται μία σειρά από τυπικές προϋποθέσεις ώστε να επιτραπεί η ανθρώπινη μετακίνηση, εφαρμόζεται η κατοχή διαβατηρίου και αποδίδεται υπηκοότητα.¹²² Χαρακτηριστικά, με αφορμή τα γεγονότα του 1866 ο Οθωμανός διοικητής της Κρήτης δεν επέτρεπε τη μετακίνηση ανθρώπων χωρίς διαβατήριο, για την έκδοση του οποίου έπρεπε να πληρωθεί φόρος 50 γρόσια.¹²³ Στην περίπτωση των Κρητών προσφύγων οι έλεγχοι και περιορισμοί δεν εφαρμόζονται μόνο σε διασυνοριακές μετακινήσεις αλλά και στις μετακινήσεις εντός των ελληνικών συνόρων.

Οι περιορισμοί που επέβαλε το Ελληνικό Κράτος προκάλεσαν τις έντονες διαμαρτυρίες των προσφύγων αλλά και τη δημοσίευση επικριτικών άρθρων στον τύπο. Η εφ. *Αλήθεια* κατηγορήσε την κυβέρνηση ότι «φυλάκισε» στο ατμόπλοιο *Αμφιρίτη* επί 10 ολόκληρες ημέρες πάνω από 200 γυναικόπαιδα και πριν 5 μέρες άλλα 120 γυναικόπαιδα «υπέστησαν έτερα βασανιστήρια», με αποτέλεσμα να κάνουν παρατήρηση προς τις ελληνικές αρχές οι «εύρωπαίοι άξιωματικοί».¹²⁴ Η ΚΕΑ άσκησε πιέσεις για την άρση της απαγόρευσης των μετακινήσεων ενημερώνοντας την ελληνική κυβέρνηση ότι η τακτική της απαγόρευσης της ανθρώπινης κινητικότητας έχει προκαλέσει δυσαρέσκεια στην κρητική κοινότητα.¹²⁵ Εκτός αυτού, σχετικά με παράπονα που εκφράστηκαν από Κρήτες για ανάρμοστη συμπεριφορά διοικητικών υπαλλήλων απέναντι στις προσφυγικές οικογένειες, η *Επιτροπή* «έλαβε τά άπαραίτητα μέτρα ώστε νά μήν επαναληφθούν».¹²⁶

Κατά κανόνα, στις μετακινήσεις που πραγματοποιούνταν με πρωτοβουλία των προσφύγων τα έξοδα βάραιναν την ίδια την οικογένεια, γεγονός που δημιουργούσε μία επιπλέον δυσκολία στην πραγμάτωση της μετακίνησης.¹²⁷ Η παραπάνω συνθήκη δεν

Σπετσών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 17 Οκτωβρίου 1868. · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Μιχαήλ Τιλμπάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πόρος, 31 Οκτωβρίου 1868.

¹²² ΚΙ. Blade, *Migration in European History*, μτφρ. ΑΙ. Brown, εκδ. Blackwell, Οξφόρδη 2003, σσ. 148 - 157.

¹²³ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.070, 3 Σεπτεμβρίου 1866.

¹²⁴ *Αλήθεια*, αρ. 634, 4 Μαΐου 1868.

¹²⁵ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 81 – 84. ΚΕΑ προς Δημ. Βούλγαρη, Αθήνα, 22 Ιουλίου 1868.

¹²⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 469.

¹²⁷ Ενδεικτικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Νικόλαος Μπουρεξής προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 19 Οκτωβρίου 1868 και συνημμένη απάντηση του Υπουργείου Εσωτερικών · Έπαρχος Σπετσών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 11 Μαΐου 1868 και συνημμένη απάντηση του Υπουργείου Εσωτερικών · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Ηλείας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύργος, 20 Αυγούστου 1868.

είναι απόλυτη, καθώς παρατηρούνται περιπτώσεις εξαίρεσης όπως η δωρεάν μεταφορά προσφύγων από την αυστριακή ατμοπλοϊκή εταιρεία του Λούδ, ύστερα από διαταγή του διευθυντή του καταστήματος της εταιρείας στη Σύρο.¹²⁸ Η ΚΕΑ προσπάθησε να ασκήσει πίεση προς το Ελληνικό Κράτος ώστε να εφαρμοστεί η δωρεάν μετακίνηση προσφύγων εντός του ελληνικού εδάφους. Σε συνέχεια του παραπάνω αιτήματος, η *Επιτροπή* εξασφάλισε τον Ιούνιο του 1868 τη δωρεάν μετακίνηση των προσφύγων εντός του Ελληνικού Βασιλείου με τα πλοία της Ελληνικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας.¹²⁹

Οι περιορισμοί επιβάλλονταν κυρίως στη μετάβαση προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά,¹³⁰ για χάρη της δημόσιας υγείας,¹³¹ σύμφωνα με εγκυκλίους και διαταγές του Υπουργείου Εσωτερικών.¹³² Οι ανησυχίες για το επίπεδο της δημόσιας υγείας ήταν διαρκώς έντονες.¹³³ Έτσι, με την εμφάνιση των πρώτων κρουσμάτων θανατηφόρων νοσημάτων στα τέλη Φεβρουαρίου του 1868 λήφθηκαν δραστικά μέτρα από την ελληνική κυβέρνηση για την εκ νέου αραίωση των προσφύγων.¹³⁴ Τότε επιλέχτηκε η αποστολή κρητικών οικογενειών εκτός από μέρη της περιφέρειας όπου ήδη βρίσκονταν πρόσφυγες και σε μέρη όπου δεν είχαν εγκατασταθεί κρητικοί πληθυσμοί.¹³⁵ Λίγο αργότερα, ο νομάρχης Κυκλάδων ζητούσε να σταματήσει η αποστολή νέων προσφύγων στην Ερμούπολη, επίσης, για τη διαφύλαξη της δημόσιας

---

¹²⁸ *Νόμος* (Σύρου), αρ. 128, 10 Σεπτεμβρίου 1866.

¹²⁹ Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 22. ΚΕΑ προς Διοικητικό Συμβούλιο Ατμοπλοϊκής Εταιρείας, Αθήνα, 15 Ιουνίου 1868.

¹³⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Αργολίδας, Αθήνα, 5 Ιουνίου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Έπαρχο Σπετσών, Αθήνα, 11 Απριλίου 1868. Είναι πολλές οι περιπτώσεις που το Υπουργείο Εσωτερικών απαντούσε αρνητικά σε αιτήματα μετακίνησης προς την Αθήνα και τον Πειραιά. Ενδεικτικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Μεσσηνίας, Αθήνα, 5 Σεπτεμβρίου 1868.

¹³¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Σπετσών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 20 Απριλίου 1868 · *Αλήθεια*, αρ. 634, 4 Μαΐου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 403 – 405. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 20 Απριλίου 1868.

¹³² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Σπετσών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 26 Φεβρουαρίου 1868 · Έπαρχος Σπετσών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 15 Ιουλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Μεσσηνίας, Αθήνα, 24 Απριλίου 1868.

¹³³ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.287, 30 Οκτωβρίου 1867.

¹³⁴ Οι δημοσιογράφοι της εφ. *Παλιγγενεσία* εξέφρασαν τις ανησυχίες τους για τη δημόσια υγεία, όταν δεκάδες πρόσφυγες στον Πειραιά μολύνθηκαν και πέθαναν από ασθένειες σε σύντομο χρονικό διάστημα. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.370, 27 Φεβρουαρίου 1868 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.371, 29 Φεβρουαρίου 1868.

¹³⁵ Για παράδειγμα οι πρώτοι πρόσφυγες στην Τροιζηνία έφθασαν εκείνη την περίοδο. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Δήμαρχος Τροιζηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πόρος, 17 Μαρτίου 1869.

υγείας. Ο νομάρχης, προκειμένου να ισχυροποιήσει το αίτημα του, σημείωνε ότι η επικείμενη επίσκεψη του βασιλιά στη Σύρο αποτελεί έναν επιπλέον λόγο για τον οποίο πρέπει να αποκλειστεί κάθε ενδεχόμενο εκτροπής της δημόσιας υγείας.¹³⁶ Η απαγόρευση των μετακινήσεων σχετίζεται και με μία άλλη εξέλιξη, τη διάθεση επαναπατρισμού που υπήρχε στους προσφυγικούς πληθυσμούς από το καλοκαίρι του 1868. Η ελληνική πλευρά θεωρούσε καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη της Επανάστασης τη διατήρηση των προσφύγων εκτός Κρήτης.¹³⁷

Την ίδια στιγμή επιτρέπονταν στους πρόσφυγες να μεταβαίνουν σε άλλες περιοχές του Ελληνικού Κράτους,¹³⁸ ενώ σε κάποιες λίγες περιπτώσεις χορηγούνταν κατ' εξαίρεση άδεια για μεταβίβαση στην Αθήνα και τον Πειραιά.¹³⁹ Αυτό όμως παρατηρείται συχνότερα είναι η παράτυπη μετακίνηση προσφύγων, δηλαδή χωρίς να λάβουν την απαραίτητη κρατική άδεια.¹⁴⁰ Παρουσιάζει ενδιαφέρον μία τέτοια «λαθραία αναχώρηση» προσφύγων από την Τρίπολη, επειδή καθυστέρησε η καταβολή του σιτηρεσίου. Η κυβέρνηση ζητούσε εξηγήσεις από το νομάρχη Αρκαδίας, ο οποίος μετέβη στο Ναύπλιο προκειμένου να πείσει τους πρόσφυγες να επιστρέψουν στην Τρίπολη, αλλά όπως αναφέρει ο ίδιος στην απαντητική του αναφορά «δέν τά κατάφερε, διότι συγκινήθηκε στήν κατάσταση πού τούς είδε, καθώς οι περισσότερες οικογένειες ήταν άνευ αρχηγών». Μάλιστα, ο νομάρχης πληροφόρησε το Υπουργείο Εσωτερικών ότι οι Κρήτες διαμένουν στο νάρθηκα ενός ναού σε άθλιες συνθήκες, για αυτό και πρότεινε για την στέγασή τους την επισκευή ενός στρατιωτικού καταστήματος στην Ακροναυπλία, ή «τήν κατασκευή παραπηγμάτων μέ σανίδια» στο Τολό, όπου θα μπορούσαν να στεγαστούν 400 – 500 άτομα.¹⁴¹ Αντίστοιχα, ο νομάρχης Ναυπλίου κλήθηκε σε απολογία από την κεντρική διοίκηση προκειμένου να αποδοθούν ευθύνες

---

¹³⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 20 Απριλίου 1868.

¹³⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 27 Αυγούστου 1868 · Έπαρχος Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κόρινθος, 16 Ιουλίου 1868.

¹³⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Μεσσηνίας, Αθήνα, 23 Μαΐου 1868.

¹³⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Κυκλάδων, Αθήνα, 25 Ιουνίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. Γενικός γραμματέας υπουργείου Εσωτερικών προς Έπαρχο Επιδάουρου Λιμήρας, Αθήνα, 13 Απριλίου 1868 · Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Έπαρχο Επιδάουρου Λιμήρας, Αθήνα, 13 Απριλίου 1868.

¹⁴⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Νομάρχης Αρκαδίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίπολη, 20 Αυγούστου 1868.

¹⁴¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Υπουργός Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας, Αθήνα, 15 Μαΐου 1868.

όταν 13 πρόσφυγες έφθασαν από το Ναύπλιο στον Πειραιά χωρίς να λάβουν σχετική άδεια.¹⁴²

Συμπερασματικά, οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις που επέβαλε το κράτος στις προσφυγικές μετακινήσεις ανάγκαζαν τους πρόσφυγες να βρίσκονται σε καθεστώς παρατεταμένης ακινησίας σε συγκεκριμένες περιοχές από τις οποίες επιθυμούσαν να απομακρυνθούν. Η συνθήκη αυτή, όμως, δεν ήταν ανελαστική. Στις περιπτώσεις που η επιθυμία για καλύτερη διαβίωση ήταν ισχυρότερη από το φόβο των επιπτώσεων που θα επέφερε μία ενδεχόμενη σύλληψη για παράνομη μετακίνηση, οι προσφυγικοί πληθυσμοί παρέκαμπταν τις κρατικές επιταγές, έβρισκαν τρόπο να ξεπεράσουν τα εμπόδια των αρχών, και μετακινούνταν παράτυπα χωρίς να έχουν λάβει τις σχετικές άδειες.¹⁴³

1.5: Ο επαναπατρισμός

Από το καλοκαίρι του 1868, που η Επανάσταση παρουσίασε σημάδια παρακμής, ξεκίνησε η επιστροφή των προσφύγων στην Κρήτη.¹⁴⁴ Ήδη κατά το προηγούμενο διάστημα είχαν ελαχιστοποιηθεί οι ελπίδες επέμβασης των Δυνάμεων υπέρ των χριστιανών του νησιού. Η τουρκική πλευρά, αντιλαμβανόμενη την επιστροφή των προσφύγων ως καθοριστικής σημασίας παράγοντα για τον οριστικό τερματισμό της Επανάστασης, κατέβαλε προσπάθειες μέσω των προξενικών της απεσταλμένων στο Ελληνικό Βασίλειο για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Οι τουρκικές προξενικές αρχές μίσθωναν υπαλλήλους να προπαγανδίζουν μεταξύ των προσφύγων περί της επικράτησης ειρηνικής κατάστασης στην Κρήτη, χορηγούσαν βοηθήματα στους πρόσφυγες που επαναπατρίζονταν και πλήρωναν το εισιτήριο της επιστροφής. Παράλληλα, η οθωμανική διοίκηση επιστράτευσε αθέμιτα μέσα για να πείσει τους πρόσφυγες να επιστρέψουν. Απειλούσε εκείνους που δεν επιθυμούσαν να επαναπατριστούν με δήμευση των περιουσιών τους και έστελνε πλαστές επιστολές σε προσφυγικές οικογένειες με υποφαινόμενο συντάκτη τον άντρα – αρχηγό της

---

¹⁴² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 12 Αυγούστου 1868.

¹⁴³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Σπετσών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 16 Απριλίου 1868.

¹⁴⁴ Στη μαζική αναχώρηση προσφυγικών οικογενειών αναφέρεται η Λεμονιά Φωτιάδου, δασκάλα του σχολείου της ΦΕ στην Κηφισιά. Βλ. σχετικά: ΑΦΕ, συν. 8.047, 5 Ιουνίου 1868.

οικογένειας που πολεμούσε στην Κρήτη, ο οποίος καλούσε την οικογένειά του σε επαναπατρισμό.¹⁴⁵

Σε αυτές τις πρώτες αναχωρήσεις προσφύγων παρουσιάστηκαν αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας, μεταξύ εκείνων που αποφάσισαν την επιστροφή τους και εκείνων που εκδήλωσαν την αντίθεση τους σε αυτή την προοπτική. Αυτές οι αντιδράσεις φαίνεται να ήταν υποκινούμενες από την ΚΕΑ, η οποία παράγγελλε στις κατά τόπους Επιτροπές να εμποδίζουν την αναχώρηση των οικογενειών.¹⁴⁶ Η ύψωση προσκομμάτων κατά της αναχώρησης των προσφυγικών οικογενειών σε πολλές περιπτώσεις κατέληξε σε ανοικτές συγκρούσεις κατά τις οποίες αποσοβούνταν δραματικότερες εξελίξεις ύστερα από επεμβάσεις της αστυνομίας.¹⁴⁷

Ωστόσο, η επιβολή της ακινησίας σε ταλαιπωρημένους πληθυσμούς δεν ήταν εύκολο να υλοποιηθεί. Η ΚΕΑ παραδεχόταν στην Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης ότι παρά τις «προσπάθειες για τήν ἀναχαίτιση τῆς ἀναχωρήσεως τῶν οικογενειῶν» ήταν δύσκολο να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα, διότι «ἀναχωροῦν κρυφά καί ὑπό τήν προστασία τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τήν ὅποια ἡ Κυβέρνηση δέν δύναται νά ἀρνηθεῖ».¹⁴⁸ Πρόκειται για άλλο ένα παράδειγμα που επιβεβαιώνει τον καθοριστικό ρόλο της προσωπικής θέλησης στην έκβαση των πραγμάτων.

Μέσα σε αυτή την ιδιαίτερη συνθήκη συνεχίστηκε ο επαναπατρισμός των χριστιανών Κρητών τους τελευταίους μήνες του 1868,¹⁴⁹ τη στιγμή που η Επανάσταση υποχωρούσε στο μεγαλύτερο μέρος του νησιού. Μετά τον οριστικό τερματισμό της Επανάστασης και τη συνθηκολόγηση της κυβέρνησης Ζαΐμη τον Ιανουάριο του 1869 η επιστροφή των Κρητών προσφύγων έλαβε μαζικότερο χαρακτήρα.¹⁵⁰ Έτσι, από τον

---

¹⁴⁵ Η γνωστότερη περίπτωση σχετικής πλαστογραφίας ήταν η αναφορά που περιείχε 520 υπογραφές επαναστατών και κοινοποιήθηκε μέσω του Οθωμανού πρέσβη στην Αθήνα. Βλ. σχετικά: Ν. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασης (1866 – 1868). Περίοδος Γ΄. Έτος 1868 – 9*, Αθήνα 1951, σσ. 86 – 88 · *Αλήθεια*, αρ. 734, 11 Οκτωβρίου 1868 · *Αλήθεια*, αρ. 738, 11 Οκτωβρίου 1868.

¹⁴⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.038, αρ. 470, 471. ΚΕΑ προς Επιτροπή Πάτρας, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1868.

¹⁴⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 14 Αυγούστου 1868.

¹⁴⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.038, αρ. 256 - 259. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1868.

¹⁴⁹ *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 6, τχ. Β΄, *Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869: εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος. Β΄ Αύγουστος 1867 – Δεκέμβριος 1868*, Ελ. Πρεβελάκης & Β. Πλαγιανάκου – Μπεκιάρη (επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1970, σσ. 294 – 296. Σακόπουλος προς Δελιγιάννη, αρ. 243 ΑΥΕ/ΚΥ Μ46/1699, Χανιά, 9 Σεπτεμβρίου 1868.

¹⁵⁰ Τον Απρίλιο του 1869 βρίσκονταν 12.000 πρόσφυγες στην Ελλάδα. Βλ. σχετικά: *Φοίνιξ*, αρ. 466, 25 Απριλίου 1869 · Μαμαλάκης, *ό. π.*, σσ. 259 – 260.

Μάρτιο του 1869 και έπειτα ο επαναπατρισμός των Κρητών έγινε συστηματικότερος. Πλέον, οι ελληνικές αρχές παρακινούσαν τους πρόσφυγες να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, δηλώνοντάς τους ότι το Ελληνικό Κράτος θα τους χορηγούσε σιτηρέσιο και θα πλήρωνε τα ενοίκια των κατοικιών τους μέχρι τέλος Μαρτίου.¹⁵¹

Μάλιστα, επειδή δεν ήταν εφικτή η αναχώρηση περισσότερων των 300 προσφύγων εβδομαδιαίως με το ατιμόπλοιο της αυστριακής εταιρείας του Λούδ,¹⁵² που εκτελούσε το τακτικό δρομολόγιο προς την Κρήτη,¹⁵³ χρησιμοποιήθηκαν για την επιστροφή των Κρητών και άλλα πλοία, το ελληνικό πολεμικό ατιμόπλοιο *Αμφιτρίτη*,¹⁵⁴ το *Πανελλήνιο*,¹⁵⁵ όπως και γαλλικά ατιμόπλοια.¹⁵⁶ Σε λίγες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν και ιστιοφόρα πλοία.¹⁵⁷ Άξια αναφοράς είναι η επιστροφή 139 προσφύγων από την Τήνο με οθωμανικό εμπορικό ατιμόπλοιο, το οποίο προηγουμένως

---

¹⁵¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Φεβρουάριου 1869.

¹⁵² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Πρακτικά 4ης συνεδρίασης. Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1869.

¹⁵³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 4 Μαΐου 1869.

¹⁵⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Αστυνόμος Ναυπλίου προς νομάρχη Αργολίδος, Ναύπλιο, 6 Μαρτίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 7 Μαρτίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Υπουργείο Ναυτικών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 14 Μαρτίου 1869.

¹⁵⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Ευβοίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Χαλκίδα, 16 Απριλίου 1869.

¹⁵⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1869. Χαρακτηριστικά, γαλλικά ατιμόπλοια παρέλαβαν από τον Πειραιά 1.200 Κρήτες πρόσφυγες και από την Καλαμάτα 1.500. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Φρούραρχος Πειραιά προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πειραιάς, 9 Απριλίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 30 Απριλίου 1869.

¹⁵⁷ Ενδεικτικά, 53 Κρήτες πρόσφυγες έφυγαν από τον Πύργο με ιστιοφόρο και έφθασαν στην Κρήτη μέσω Κυθήρων. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Ηλείας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύργος, 17 Μαρτίου 1869. Από το Ναύπλιο και το Άργος αναχώρησαν 540 πρόσφυγες με το *Αμφιτρίτη* και ακόμη 60 με ιστιοφόρο. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 26 Μαρτίου 1869. Το Μάρτιο του 1869 αναχώρησαν από την Αίγινα 81 οικογένειες προσφύγων με δύο αιγινίτικα και δύο κρητικά ιστιοφόρα πλοία. Από αυτές τις οικογένειες οι 59 (260 άτομα) κατευθύνθηκαν στην Κρήτη και οι 22 (86 άτομα) στα Κύθηρα. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Δήμαρχος Αίγινας προς νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, Αίγινα, 7 Μαρτίου 1869 · νομάρχης Αττικής και Βοιωτίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1869. Λίγο αργότερα, το Μάιο του 1869 αναχώρησαν 17 πρόσφυγες με ιστιοφόρο από το δήμο Βοιών της επαρχίας Επιδαύρου Λιμήρας για την Κρήτη. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Λακωνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπάρτη, 5 Μαΐου 1869. Τέλος, 110 πρόσφυγες μεταφέρθηκαν με εμπορικό ιστιοφόρο πλοίο από τα Μέγαρα στον Πειραιά. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Μεγάρων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μέγαρα, 12 Μαρτίου 1869.

είχε παραλάβει από τη Σμύρνη 300 πρόσφυγες που διάμεναν σε «μέρη τῆς Τουρκίας».¹⁵⁸

Η Συνθήκη των Παρισίων (9/20 Ιανουαρίου 1869) εμπεριείχε όρο που υποχρέωνε την ελληνική κυβέρνηση να διευκολύνει την αναχώρηση όσων εκ των προσφύγων ήθελαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Ωστόσο, σε αυτή τη φάση η ελληνική πλευρά δεν προωθούσε την επίσπευση του επαναπατρισμού των προσφύγων μόνο επειδή αποτελούσε μέρος των δεσμεύσεων της στη Συνθήκη.¹⁵⁹ Η διαμονή των προσφύγων εντός των ελληνικών συνόρων ήταν επιβαρυντική οικονομικά για την ελληνική διοίκηση. Επιπλέον, ελλόχευε ο κίνδυνος να ξεσπάσει υγειονομική κρίση από το συνωστισμό των προσφύγων στον Πειραιά και τα υπόλοιπα κεντρικά λιμάνια όπου κατέφθαναν οι οικογένειες από τις επαρχίες για να αναχωρήσουν.¹⁶⁰ Έτσι, το Ελληνικό Κράτος, πλέον, διευκόλυνε τη διαδικασία του επαναπατρισμού χορηγώντας τη χρηματική αξία του ναύλου της μετακίνησης, αλλά και με κάθε άλλο δυνατό τρόπο.¹⁶¹

Παρόλα αυτά, η επιστροφή των Κρητών στον τόπο καταγωγής τους δεν ήταν μία απλή διαδικασία. Μία σειρά από παράγοντες παρατείναν τη διαμονή των προσφύγων εντός του ελληνικού εδάφους.¹⁶² Σε κάποιες περιπτώσεις η επιστροφή στην

---

¹⁵⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Τήνου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τήνος, 31 Μαρτίου 1869.

¹⁵⁹ Τρ. Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα. Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της βασιλείας του Γεωργίου του Α΄ (1862 – 1898)*, Αθήνα 1898.

¹⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Φεβρουάριου 1869. Με το γαλλικό ατμόπλοιο *Tamise* αναχώρησαν από την Πάτρα μέσα το Μάρτιο του 1869 σε μία εβδομάδα 1.291 πρόσφυγες. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Επιτροπή Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 21 Μαρτίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Επιτροπή Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 21 Μαρτίου 1869. Τον Απρίλιο του ίδιου έτους αναχώρησαν ακόμα 512 πρόσφυγες. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Επιτροπή Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 25 Απριλίου 1869. Μετά από αυτές τις μαζικές αναχωρήσεις απέμεναν στην Πάτρα περίπου 700 πρόσφυγες και στο Αίγιο 27. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Έπαρχος Αιγιαλείας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αίγιο, 2 Μαΐου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Τμηματάρχης Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Αχαΐας, Αθήνα, 7 Απριλίου 1869.

¹⁶¹ Ενδεικτικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Συμφωνητικό ναύλου περί μεταφοράς προσφύγων μεταξύ πλοιάρχου, αστυνόμου Δήμου Ναυπλίου και δικαστικού υπογραμματέα Ναυπλίου, Ναύπλιο, 29 Ιουλίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 30 Ιουλίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 19 Νοεμβρίου 1869.

¹⁶² Βλ. χαρακτηριστικά τις δυσκολίες που παρουσιάστηκαν στη δια ξηράς μετάβαση των προσφύγων που βρίσκονταν στην επαρχία Τριφυλίας σε μέρος που θα τους παραλάμβανε ατμόπλοιο. Βλ. σχετικά: την ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 30 Απριλίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Τριφυλίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπαρισσία, 22 Απριλίου 1869.

Κρήτη ήταν μία πολύπλοκη διαδικασία με πολλούς ενδιάμεσους σταθμούς,¹⁶³ που διαρκούσε αρκετές ημέρες ή εβδομάδες. Ενδεικτική είναι η πορεία που ακολούθησε ο επαναπατρισμός περίπου 200 προσφύγων που έμεναν στο Μεσολόγγι, οι οποίοι στάλθηκαν με ατμόπλοιο στην Πάτρα, αλλά δεν είχε προβλεφθεί πως θα φύγουν από εκεί, ούτε που θα μείνουν εκεί. Τότε, το Υπουργείο Εσωτερικών πρότεινε στο νομάρχη Αχαΐας, ύστερα από εκκλήσεις του για βοήθεια, να απευθυνθεί στο Γάλλο πρόξενο Πατρών για την εξεύρεση λύσης.¹⁶⁴ Ανάλογη πορεία έλαβε ο επαναπατρισμός των Κρητών που βρίσκονταν στη Σκόπελο, οι οποίοι έφθασαν στη Χαλκίδα μέσω Κύμης, αλλά έμειναν στη Χαλκίδα για αρκετές μέρες καθώς δεν υπήρχε κάποια πρόβλεψη για το πώς θα αναχωρήσουν από εκεί.¹⁶⁵ Σε κάθε ανάλογη περίπτωση οι πρόσφυγες εξέφραζαν παράπονα στην κεντρική διοίκηση για την έλλειψη στοιχειώδους οργάνωσης.¹⁶⁶

Μέχρι το καλοκαίρι του 1869 μία μικρή μειοψηφία των Κρητών προσφύγων δεν είχε επιστρέψει στο νησί καταγωγής.¹⁶⁷ Η διάδοση θανατηφόρων ασθενειών μεταξύ μελών των προσφυγικών οικογενειών ήταν μία αιτία που ανέστειλε την αναχώρηση, καθώς οι πλοίαρχοι αρνούσαν την επιβίβαση αυτών των οικογενειών στα ατμόπλοια.¹⁶⁸ Σε μία μεμονωμένη περίπτωση επταμελής οικογένεια δεν αναχώρησε, επειδή ο ένας γιος ήταν έγκλειστος στο φρενοκομείο της Κέρκυρας. Ωστόσο, η πλειονότητα των προσφύγων που παρέμεναν αυτή τη χρονική στιγμή εντός των

---

¹⁶³ Για παράδειγμα, πρόσφυγες από την Ιθάκη έφθασαν στο Καλαμάκι της Ζακύνθου, από εκεί στην Πάτρα, από εκεί με το αυστριακό ατμόπλοιο έφθασαν στον Πειραιά, από όπου θα μπορούσαν να μεταβούν στην Κρήτη. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Αχαΐας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 9 Μαΐου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Αχαΐας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 20 Μαΐου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Ιθάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ιθάκη, 9 Μαΐου 1869.

¹⁶⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Αχαΐας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 31 Μαρτίου 1869.

¹⁶⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Ευβοίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Χαλκίδα, 1 Απριλίου 1869.

¹⁶⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Θεόδωρος Μεστράκης προς νομάρχη Αργολίδος, Ναύπλιο, 14 Μαΐου 1869.

¹⁶⁷ Από επαρχίες του Ελληνικού Κράτους κατέφθαναν αναφορές που πληροφορούσαν ότι είχαν αποχωρήσει όλοι οι πρόσφυγες που βρίσκονταν εντός της επαρχίας. Ενδεικτικά, για τα Καλάβρυτα βλ.: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Καλαβρύτων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλάβρυτα, 13 Αυγούστου 1868. Για την επαρχία Παρνασσίδος βλ.: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Παρνασσίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Άμφισσα, 6 Μαρτίου 1869.

¹⁶⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 9 Ιουνίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Κρήτες πρόσφυγες Άργους προς έπαρχο Αργολίδος, Άργος, 30 Ιουλίου 1869 .

ελληνικών συνόρων δεν ήθελαν οι ίδιοι να επαναπατριστούν.¹⁶⁹ Η καταπάτηση των περιουσιών τους, η μη αναγνώριση της κυριότητας των ιδιοκτησιών τους,¹⁷⁰ αλλά και γενικότερα το αίσθημα ανασφάλειας για τη μελλοντική συμπεριφορά της οθωμανικής διοίκησης εναντίον τους, ήταν οι κύριοι λόγοι που κρατούσαν μέρος των προσφύγων μακριά από τον επαναπατρισμό.

Η ενοχοποίηση για συμμετοχή στην Επανάσταση ήταν ένας μόνιμος κίνδυνος που θα είχαν αντιμετωπίσουν οι χριστιανοί του νησιού που συμμετείχαν στα γεγονότα. Έτσι, το Μάιο του 1869 οι 10 κρητικές οικογένειες που ήταν εγκατεστημένες στον Πόρο και οι 2 στην Ύδρα δεν αναχωρούσαν, καθώς περίμεναν πληροφορίες από την πατρίδα τους.¹⁷¹ Αντίστοιχα, στην Κέρκυρα το Μάρτιο του 1869, όταν η Επανάσταση είχε λήξει επίσημα εδώ και δύο μήνες, βρίσκονταν 1.076 πρόσφυγες που κατοικούσαν στο Παλαιό και στο Νέο Φρούριο του νησιού. Από αυτούς μόνο 131, οι οποίοι κατάγονταν από πεδινά σημεία της Κρήτης, ήθελαν να αναχωρήσουν. Οι υπόλοιποι, «μή ἐπιθυμούντες τήν ἐπιστροφή τούς», που κατάγονταν από ορεινά σημεία της Κρήτης (κυρίως Σφακιανοί), δεν ήθελαν να αναχωρήσουν, διότι, όπως δήλωναν, τα χωριά τους ήταν παντελώς κατεστραμμένα.¹⁷²

Ακόμα και το μέσο της μετακίνησης σε ορισμένες περιπτώσεις διαδραμάτισε ανασταλτικό ρόλο. Μία ομάδα προσφύγων που βρίσκονταν στον Πύργο αρνούταν να επιστρέψει με ιστιοφόρα πλοία, όπως πρότειναν οι αρχές, καθώς σημείωνε ότι «είναι επικίνδυνο νά μετακινηθούν τόσα γυναικόπαιδα μέ ιστιοφόρα πλοιάρια, διότι είναι γνωστό ότι κατά τή διάρκεια τῆς παλιννόστησης τῶν γυναικόπαιδων πολλά πνίγηκαν μέ τά μικρά πλοιάρια».¹⁷³ Το ναυάγιο ενός μπρικιού που μετέφερε Κρήτες πρόσφυγες από τη Θήρα στη Μήλο είχε αναφερθεί και από την εφ. *Εθνοφύλαξ*.¹⁷⁴ Τελικά, οι πρόσφυγες από τη Σύρο εξασφάλισαν εισιτήριο με ατμόπλοιο στη Σύρο, όπου θα έρχονταν σε συνεννόηση με τον τούρκο πρόξενο για τη μεταφορά τους στην Κρήτη.¹⁷⁵

---

¹⁶⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Γεώργιος Μπάλσος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 31 Μαΐου 1869.

¹⁷⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 4 Σεπτεμβρίου 1869.

¹⁷¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Ύδρας και Τροιζηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αίγινα, 2 Μαΐου 1869.

¹⁷² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Κέρκυρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κέρκυρα, 10 Μαρτίου 1869.

¹⁷³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Μιχαήλ Σημαντήρης, Χ. Γ. Παπαδάκης, Χ. Μ. Παπαδάκης κ. ά. προς Νομάρχη Αχαΐας και Ηλείας, Πάτρα, 5 Σεπτεμβρίου 1869.

¹⁷⁴ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.077, 13 Σεπτεμβρίου 1867.

¹⁷⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Πρακτορείο Πατρών Ελληνικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας προς Νομάρχη Αχαΐας και Ηλείας, Πάτρα, 20 Σεπτεμβρίου 1869.

Μία άλλη ομάδα προσφύγων επιθυμούσαν να μεταβούν από το Ναύπλιο στα Κύθηρα και από εκεί στο Ηράκλειο, αλλά ανασταλτικός παράγοντας για την πραγμάτωση του ταξιδιού ήταν το ακριβό εισιτήριο. Ο ναύλος από το Ναύπλιο για τα Κύθηρα κόστιζε 8 δρχ./ άτομο με ατμόπλοιο, ενώ με τα ίδια χρήματα μπορούσε να βρεθεί ιστιοφόρο το οποίο θα μετέφερε απ' ευθείας τους πρόσφυγες στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο.¹⁷⁶

Βέβαια, όλοι αυτοί οι ανασταλτικοί για τον επαναπατρισμό παράγοντες εισέρχονται στη γενική εξίσωση της απόφασης του επαναπατρισμού ή μη, που, επίσης, περιλαμβάνει το επίπεδο ζωής που οι πρόσφυγες απολάμβαναν ή προσδοκούσαν ότι θα απολαμβάνουν μελλοντικά εντός του Ελληνικού Κράτους. Είναι σημαντικό να επισημανθεί και πάλι ο ρόλος που διαδραμάτιζε για τη στάση ορισμένων προσφύγων η ύπαρξη ισχυρών συγγενικών, κοινωνικών και εμπορικών δικτύων,¹⁷⁷ τα οποία εξασφάλιζαν μία πρώτη στήριξη σε μία απόφαση διαφορετική από τον επαναπατρισμό. Άλλος ένας ανασταλτικός παράγοντας ήταν οι ευκαιρίες που δίνονταν για την εξασφάλιση εργασίας στη γεωργική παραγωγή. Χαρακτηριστικά, ο νομάρχης Αργολίδος χαρακτήριζε ως «λογική» την απόφαση των προσφυγικών οικογενειών, που έστω και ένα μέλος τους εργαζόνταν στα κτήματα, να μην επιθυμούν να επαναπατριστούν, καθώς το χορηγούμενο ημερομίσθιο ήταν 3 – 4 δρχ. Έτσι, οι ελληνικές αρχές υπολόγιζαν ότι θα παρατεινόταν η παραμονή αυτών των προσφυγικών οικογενειών στην Ελλάδα για όσο καιρό θα διαρκούσε η προσφορά ικανοποιητικά αμειβόμενης εργασίας.¹⁷⁸ Επίσης, σε μεμονωμένες περιπτώσεις η παράταση της παραμονής ενισχύονταν από τις τοπικές αρχές. Ο νομάρχης Κέρκυρας, ύστερα από εισήγηση του μητροπολίτη Κέρκυρας,¹⁷⁹ αιτούνταν για έναν ιερέα από την Κρήτη να συνεχίσει να λαμβάνει σιτηρέσιο, καθώς δήλωνε ότι φοβόταν να επιστρέψει διότι έχει κατηγορηθεί για υποστηρικτής της επανάστασης.¹⁸⁰

Ο τελικός αριθμός των προσφύγων που δεν ακολούθησαν το μαζικό επαναπατρισμό είναι αδύνατο να υπολογιστεί.¹⁸¹ Από πολλές επαρχίες τον Απρίλιο του

---

¹⁷⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 12 Μαΐου 1869.

¹⁷⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 14 Μαΐου 1869.

¹⁷⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 15 Μαΐου 1869.

¹⁷⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 704. Μητροπολίτης Κέρκυρας προς νομάρχη Κέρκυρας, Κέρκυρα, 8 Απριλίου 1869.

¹⁸⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 704. Νομάρχης Κέρκυρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κέρκυρα, 8 Απριλίου 1869.

¹⁸¹ Για τις κρητικές οικογένειες που παρέμειναν εντός ελληνικών συνόρων μετά το τέλος της Επανάστασης βλ. και: *Κρήτη*, αρ. 305, 31 Δεκεμβρίου 1874.

1869 είχε αναχωρήσει το σύνολο των προσφύγων,¹⁸² αλλά ακόμα και για αυτούς τους πληθυσμούς δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ένα μέρος αυτών παρέμεινε σε κάποιον από τους ενδιάμεσους σταθμούς. Ο νομάρχης Αργολίδος τον Ιούλιο του 1869, αμέσως μετά τις δύο τελευταίες μαζικές αναχωρήσεις προσφύγων, συνολικά 176 ατόμων, ανέφερε προς το Υπουργείο Εσωτερικών ότι ο αριθμός των προσφύγων στο Άργος δεν ήταν δυνατό να υπολογιστεί και ότι όσοι βρίσκονταν ακόμα εκεί έχουν σκοπό να μείνουν μόνιμα στην Ελλάδα.¹⁸³ Δύο μήνες πριν ο έπαρχος Αιγίου βεβαίωνε το Υπουργείο «ὅτι οἱ ἤδη ὑπολειπόμενοι ἐκ τῶν ἀναχωρισθέντων δὲν ἐπιθυμοῦν σχεδὸν πάντες νὰ ἐπανέλθουν».¹⁸⁴ Πάντως, παρά τις αναφορές των τοπικών αρχών περί «μόνιμης» παραμονής, δεν θα πρέπει να αντιλαμβανόμαστε την επιθυμία για παραμονή ως μία σταθερή επιλογή. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί ως αυτόνομα άτομα λάμβαναν αποφάσεις ὕστερα ἀπὸ στάθμιση τῆς κατάστασης τὴν ὁποία βίωναν. Οι παράγοντες ὁμως που διαμορφώνουν τὴν ἐκάστοτε συνθήκη εἶναι ρευστοὶ καὶ διαρκῶς μεταβαλλόμενοι.

Αὐτὸ που εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι με τὸ πέρασ τῆς Επανάστασης, τῆ στιγμῆ που λάμβανε χώρα ὁ μαζικὸς επαναπατρισμὸς τῶν προσφυγικῶν οικογενειῶν, δημιουργήθηκε ἕνα νέο κύμα μετακίνησης χριστιανῶν τῆς Κρήτης πρὸς τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο. Τῆ στιγμῆ του μαζικοῦ επαναπατρισμοῦ τῆς συντριπτικῆς πλειονότητας τῶν Κρητῶν προσφύγων που βρίσκονταν στὴν Ελλάδα, μίᾶ ἄλλη κατηγορία χριστιανῶν Κρητῶν, ἐκεῖνοι που συμμετείχαν ενεργά στὴν Επανάσταση, ἐκατριζόνταν. Οι πρωταγωνιστὲς τῆς Επανάστασης ἐγκατέλειψαν σε ἐκείνη τῆ χρονικῆ συγκυρία τὴν πατρίδα τους, φοβούμενοι ἀντίποινα τῆς οθωμανικῆς διοίκησης παρά τῆς διακηρύξεις περὶ ἀμνηστίας.¹⁸⁵ Τῆ στιγμῆ διάλυσης τῆς Γενικῆς Συνέλευσης καὶ τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησης τῆς Κρήτης καὶ ὑποταγῆς τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν, πληρεξούσιοι, ὀπλαρχηγοὶ καὶ πολεμιστὲς μετακινήθηκαν στὴ Σύρο γιὰ νὰ προφυλαχτοῦν ἀπὸ τὰ

---

¹⁸² Ενδεικτικὰ γιὰ Μέγαρο, Λειβαδιά, Γύθειο καὶ Ὀλυμπία βλ.: ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 705. Ἐπαρχος Λειβαδιάς πρὸς Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Λειβαδιά, 8 Μαρτίου 1869 · ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 705. Νομάρχης Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας πρὸς Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Μεσολόγγι, 29 Ἀπριλίου 1869 · ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 705. Νομάρχης Λακωνίας πρὸς Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Σπάρτη, 15 Μαΐου 1869 · ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 697. Ἐπαρχος Ὀλυμπίας πρὸς Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Ἀνδρίτσαινα, 13 Αυγούστου 1868.

¹⁸³ ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος καὶ Κορινθίας πρὸς Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Ναύπλιο, 30 Ιουλίου 1869.

¹⁸⁴ ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 705. Ἐπαρχος Αιγίου πρὸς Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Ὑδρα, 22 Μαΐου 1869.

¹⁸⁵ ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 704. Μάρκος Μαρινάκης πρὸς νομάρχη Κέρκυρας, Κέρκυρα, 4 Ἀπριλίου 1869.

αντίποινα που πίστευαν ότι θα τους επεφύλασσε η οθωμανική διοίκηση για την τριετή ένοπλη δράση τους.¹⁸⁶

Τότε το Υπουργείο Εσωτερικών συνέταξε έναν κατάλογο στον οποίο εμφανίζονται τα ονόματα περίπου 150 επαναστατών από την Κρήτη, αρχηγών, οπλαρχηγών, πληρεξουσίων, χιλίαρχων και καπεταναίων, οι οποίοι λάμβαναν βοηθήματα ανάλογα με το αξίωμά τους, από 35 έως 90 δρχ. ανά μήνα.¹⁸⁷ Αναφορικά με αυτή την εξέλιξη θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι οι οικογένειες των συγκεκριμένων επαναστατών, επίσης, παρέμειναν στον ελληνικό χώρο,¹⁸⁸ καθώς οι αποφάσεις του άντρα – αρχηγού της οικογένειας ήταν καταλυτικές για το μέλλον των υπόλοιπων μελών. Εκείνος χαράσσει την οικογενειακή στρατηγική και τα υπόλοιπα μέλη την ακολουθούν. Η επιστολή της γυναίκας του οπλαρχηγού Παπαδάκη είναι ενδεικτική της επικρατούσας κατάστασης. Ο σύζυγός της έστειλε επί δύο χρόνια επιστολές που «παράγγελναν» τη διατήρηση της οικογένειας του στην Αθήνα, αλλά όπως σημείωνε η γυναίκα του «δέν ήρθε εδώ νά μάς ρωτήσει καί έμάς».¹⁸⁹

Ο ακριβής υπολογισμός του αριθμού των προσφύγων που παρέμειναν σε ελληνικό έδαφος είναι αδύνατος, αλλά είναι βέβαιο ότι δεν ήταν μικρός ο αριθμός των κρητικών οικογενειών που δεν γύρισαν άμεσα μετά το τέλος της Επανάστασης στην πατρίδα τους.¹⁹⁰ Η πληροφορία που δίνει η Θεοδώρου είναι αξιοσημείωτη: το Μάιο του 1874 συνελήφθησαν 90 παιδιά που περιφέρονταν στον Πειραιά, καθώς με το άνοιγμα του παιδαγωγείου απαγορευόταν να περιφέρονται άεργα στην πόλη. Από αυτά τα παιδιά τα 20 δηλώσαν ότι οι οικογένειες τους παρέρχονταν από την Κρήτη κι είχαν εγκατασταθεί στον Πειραιά σε προγενέστερο χρόνο.¹⁹¹

---

¹⁸⁶ Μόνο οι οπλαρχηγοί Χατζή Μιχάλης και Κόρακας δεν είχαν φθάσει ακόμα, καθώς «καταδιώκονταν από όρος σε όρος». Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.039, αρ. 45 – 48. ΚΕΑ προς Δ. Βούλγαρη, Αθήνα, 15 Ιανουαρίου 1869.

¹⁸⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 25 Αυγούστου 1869.

¹⁸⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Μαριγώ Μαλικούτη προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 28 Νοεμβρίου 1869.

¹⁸⁹ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 324. Γαροφαλιά Παπαδάκη προς ΚΕΑ, Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 1868.

¹⁹⁰ Κ. Καλλιατάκη, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: Η Περίπτωση της Κρήτης (1868-1877)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1988, σ. 104 · Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών. Ιστορία της Πόλεως και Επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητας έως σήμερα κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν. Α-Α*, τ. Α΄, Πάτρα 1995³, σ. 1.073.

¹⁹¹ Β. Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14, 1992, σ. 85.

2.Περίθαλψη: κρατική μέριμνα και *Επιτροπές*

Εισαγωγή

Τα πρώτα χρόνια ύπαρξης του Ελληνικού Κράτους, οι δημόσιες αρχές προσπάθησαν να περιορίσουν το φαινόμενο της επαιτείας με κατασταλτικές μεθόδους. Τις επόμενες δεκαετίες το κράτος συνέχισε να προβάλλει τις παρκλίνουσες συμπεριφορές των επαιτών ως απειλητικές για το κοινωνικό σύνολο, όμως σταδιακά σταμάτησε να τις καταγγέλλει και να τις ποινικοποιεί.¹⁹² Πλέον, υπό τον φόβο κοινωνικών αναταραχών, μικρές βοήθειες άρχισαν να μοιράζονται στους ενδεείς, πολλοί από τους οποίους ήταν αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης με τις οικογένειές τους.¹⁹³

Τούτες οι κρατικές πρωτοβουλίες ήταν αποσπασματικές και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσαν μία ουσιαστική πολιτική πρόνοιας. Στο νεοελληνικό παράδειγμα, το κενό που δημιουργούνταν στις ευρύτερες κοινωνικές δαπάνες του κράτους καλυπτόταν από την ιδιωτική φιλανθρωπική δραστηριότητα που εκδηλωνόταν στην Αθήνα και οργανώνονταν μέσω συλλόγων και εταιρειών. Αρχικά, μετά την κρατική συγκρότηση η ευεργεσία και η φιλανθρωπία αποτέλεσαν βασική κοινωνική δράση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Με το πέρασμα των δεκαετιών η φιλανθρωπία διαδόθηκε σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού ως μορφή κοινωνικής δράσης. Σε αυτές τις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης του Ελληνικού Κράτους η φιλανθρωπία αφορούσε κυρίως στην εκπαίδευση του πληθυσμού. Από εκεί και έπειτα, ένα μεγάλο μέρος των ιδιωτικών συνεισφορών δεν είχαν άμεσα κοινωνικό αντίκτυπο, καθώς αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των αλτρωτικών βλέψεων του εθνικού κράτους.¹⁹⁴

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, και ιδίως από το 1870, παρατηρείται διεύρυνση των τομέων που ενισχύονται από την ιδιωτική φιλανθρωπία. Πλέον, ένα μεγάλο μέρος

---

¹⁹² Η περιπλάνηση και η επαιτεία, που σχετίζονταν με τη στέρηση μόνιμης κατοικίας, νόμιμης απασχόλησης και παραδεκτών μέσων διατροφής, ποινικοποιήθηκαν το 1834, ως τρόπος ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς που βρίσκονταν στους αντίποδες του κυρίαρχου προτύπου. Βλ. σχετικά: Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΕΙΕ/ ΚΝΕ, Αθήνα 1995, σσ. 29, 38.

¹⁹³ Από το 1844 και μετά το Υπουργείο Εσωτερικών προέβλεπε στον ετήσιο προϋπολογισμό του τη διανομή ιδιαίτερων βοηθημάτων, στους απόρους παλιούς αγωνιστές καθώς και στις χήρες και στα ορφανά των νεκρών, τα οποία διανέμονταν περιστασιακά, κατά τις επίσημες γιορτές, και όταν έκτακτες και επείγουσες ανάγκες επέβαλαν κάτι τέτοιο. Επίσης, βοηθήματα μοιράζονταν σε παλιούς αγωνιστές, χήρες και ορφανά και από το «Ανακτορικό Ταμείο», που τη διαχείρισή του ανέλαβε η «Επιτροπή των Περιθάλψεων». Βλ. σχετικά: *Ό. π.*, σσ. 41, 45, 56 – 58.

¹⁹⁴ Κορασίδου, *Άθλιοι, ό. π.*, σσ. 77 – 82 · Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία», *ό. π.*, σ. 71.

της φιλανθρωπίας κατευθύνεται στην ίδρυση και λειτουργία ιδρυμάτων με στόχο την κάλυψη κοινωνικών αναγκών. Ωστόσο, παρόλες τις αλλαγές που παρατηρούνται, ο τομέας της εκπαίδευσης, όπως και στις πρώτες δεκαετίες ύπαρξης του Ελληνικού Κράτους, εξακολουθούσε να αποτελεί το βασικό αποδεκτό των φιλανθρωπικών εισφορών.¹⁹⁵

Η ελληνική περίπτωση δεν αποτελεί κάποια ιδιαίτερη εξαίρεση, καθώς, σε γενικές γραμμές, η απουσία συγκροτημένης κοινωνικής πολιτικής στα αναδυόμενα εθνικά κράτη ευνόησε την ανάληψη ιδιωτικών πρωτοβουλιών για την απόληψη του πόνου των ενδεών και των ανήμπορων και την ενσωμάτωση στο κοινωνικό σύνολο των φτωχών πληθυσμών. Έτσι, η φιλανθρωπική δραστηριότητα εμφανίζεται ως ένας προνομιακός και απαραίτητος συνεργάτης δημοσίων αρχών, οι οποίες όχι μόνο δεν αντιτίθενται στην ανάπτυξή της, αλλά βρισκόμενες οι ίδιες σε αδυναμία να δημιουργήσουν θεσμούς πρόνοιας, της προσέφεραν κάθε δυνατή βοήθεια, προκειμένου να διευκολυνθεί η εξάπλωσή της. Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιασθεί η κοινωνική πολιτική που εφάρμοσε το Ελληνικό Κράτος κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης 1866 – 69. Από εκεί και έπειτα, θα παρουσιασθεί η συγκρότηση και η δράση των *Επιτροπών* αναφορικά με την περίθαλψη των προσφύγων και την ενίσχυση των εθνικών διεκδικήσεων.

2.1: Η περίθαλψη των προσφύγων

Κατά την τριετία 1866 – 69, η κινητοποίηση για την περίθαλψη των προσφύγων που κατέφθαναν εντός των ελληνικών συνόρων, είτε, θεσμικά οργανωμένη, είτε, βασιζόταν σε πρωτοβουλίες πολιτών, ήταν άμεση. Όσον αφορά στο ζήτημα της στέγασης, ένα σημαντικό ποσοστό των προσφύγων φιλοξενήθηκε σε σπίτια γηγενών,¹⁹⁶ γεγονός που καταδεικνύει, αφενός, την ύπαρξη σταθερών δικτύων για τους κρητικούς πληθυσμούς ως απόρροια προγενέστερων μετακινήσεων προς τα

---

¹⁹⁵ Η Θεοδώρου σημειώνει ότι η παιδεία συγκέντρωνε τις περισσότερες προσφορές καθώς η αναβάθμιση της συνδεόταν άμεσα με το όραμα της εθνικής αναγέννησης. Βλ. σχετικά: Β. Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου», στο: *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στην νεότερη Ελλάδα. Πρακτικά ημερίδας, Δευτέρα 29 Νοεμβρίου 2004*, Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σ. 62.

¹⁹⁶ Για παράδειγμα, η εφ. *Παλιγγενεσία* ανέφερε ότι από τα 500 γυναικόπαιδα που μεταφέρθηκαν στην Καλαμάτα, «τά περισσότερα πήγαν σε οικογένειες και τά υπόλοιπα διατηρούνται σε οικήματα μέσω έράνων, μεγάλη προθυμία τῶν κατοίκων στήν περιποίηση τῶν προσφύγων». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.221, 28 Ιουλίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.230, 10 Αυγούστου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.244, 31 Αυγούστου 1867.

εδάφη του Ελληνικού Κράτους αλλά και πυκνών εμπορικών, πολιτικών και πολιτισμικών επαφών, αφετέρου, την καλή διάθεση των γηγενών προς τους πρόσφυγες. Από εκεί και έπειτα, όσα γυναικόπαιδα δεν ήταν εφικτό να φιλοξενηθούν σε σπίτια στεγάζονταν σε αποθήκες,¹⁹⁷ δημόσια καταστήματα, σε αστυνομικά τμήματα,¹⁹⁸ τελωνεία, φρούρια,¹⁹⁹ σε εκκλησίες,²⁰⁰ ακόμα και λοιμοκαθατήρια.²⁰¹ Χαρακτηριστικά, τα πρώτα γυναικόπαιδα που έφθασαν στη Ζάκυνθο τοποθετήθηκαν στο λοιμοκαθατήριο και στο φρούριο του νησιού από όπου απομακρύνθηκαν οι στρατιώτες.²⁰²

Με το πέρασμα του χρόνου η φροντίδα για τους πρόσφυγες έλαβε πιο οργανωμένη μορφή. Μέσα από τη διαρκή συνεργασία του Υπουργείου Εσωτερικών με τις *Επιτροπές* που συγκροτούνταν και τις κατά τόπους αρχές, οι συνθήκες στέγασης σε γενικές γραμμές βελτιώθηκαν, καθώς, πλέον, νοικιάζονταν σπίτια για τη διαμονή των κρητικών οικογενειών. Το ενδεχόμενο της μακροχρόνιας παραμονής εντός των ελληνικών συνόρων ήταν πλέον ορατό. Έτσι, την ίδια στιγμή, οι ιδιοκτήτες που παραχωρούσαν τους πρώτους μήνες δωρεάν τις οικίες τους για τη στέγαση των προσφύγων, διαβλέποντας ένα μονιμότερο χαρακτήρα στην παραμονή των προσφύγων από ότι αρχικά πίστευαν, ζητούσαν επιτακτικά να τους αποδίδεται ενοίκιο, ώστε να συνεχίσουν να διαθέτουν τα σπίτια τους στους πρόσφυγες.²⁰³

Να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι γενικότερα το επίπεδο της περίθαλψης που λάμβαναν οι πρόσφυγες εντός του Ελληνικού Κράτους δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί ως ενιαίο, αλλά αποτέλεσμα του κατακερματισμού των πολιτικών που εφαρμόζονταν, ανάλογα με τις προθέσεις και τις δυνατότητες των προσώπων που διαχειρίζονταν την περίθαλψη των προσφυγικών οικογενειών που εγκαθίσταντο σε κάθε επαρχία. Συνεπώς, διαφορές αντιμετώπισης παρατηρούνται και

---

¹⁹⁷ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 34.573. Επιτροπή των Κυριών προς Αγγλοελληνική Επιτροπή, 10 Μαρτίου 1867. Σε λίγες περιπτώσεις φαίνεται ότι και ιδιωτικές επιχειρήσεις παρείχαν επαγγελματικούς χώρους για τη στέγαση των προσφύγων, όπως η εταιρεία του Λούδ που διέθεσε δύο αποθήκες της στη Σύρο για την στέγαση των προσφύγων. Βλ. σχετικά: *Νόμος* (Σύρου), αρ. 128, 10 Σεπτεμβρίου 1866.

¹⁹⁸ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.092, 4 Οκτωβρίου 1866.

¹⁹⁹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.209, 11 Ιουλίου 1867.

²⁰⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Υπουργός Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας, Αθήνα, 15 Μαΐου 1868.

²⁰¹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.212, 15 Ιουλίου 1867.

²⁰² *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.209, 11 Ιουλίου 1867.

²⁰³ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 35.132. Δανιήλ Σουμέρλης προς Γ. Κλάδο, Αθήνα, 29 Οκτωβρίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 35.147. Δανιήλ Σουμέρλης προς Γ. Κλάδο, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 35.214. Ζωή Σούτσου προς Αλ. Κουμουνδούρο, Αθήνα, 16 Μαρτίου 1867.

στο ζήτημα της στέγασης. Για παράδειγμα, στην Αθήνα από την πρώτη στιγμή οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν σε σπίτια,²⁰⁴ ενώ στην επαρχία Μεσσηνίας η πλειονότητα των προσφύγων της περιοχής έμεναν στο δρόμο ακόμα και δύο χρόνια μετά την έναρξη της προσφυγικής ροής.²⁰⁵

Πέρα από την προσπάθεια στεγαστικής αποκατάστασης, στους πρόσφυγες παρέχόταν το «έβδομαδιαῖον σιτηρέσιον» (εικ. 3), μία οικονομική ενίσχυση που στόχευε στην εξασφάλιση της διατροφής τους. Αρχικά, είχε καταρτιστεί ένας πίνακας με ποσά που δικαιούνταν οι προσφυγικές οικογένειες βάσει του αριθμού των μελών τους. Το ποσό αυτό κυμαίνονταν από 25 δρχ./μήνα, για οικογένεια ενός μέλους, μέχρι 90 δρχ./μήνα, για δεκαμελή οικογένεια.²⁰⁶ Στη συνέχεια, μετά την κορύφωση της προσφυγικής ροής, η οικονομική εισφορά δινόταν ανά άτομο, ανεξάρτητα του αριθμού των οικογενειακών μελών. Στην Αθήνα το ημερήσιο σιτηρέσιο ανερχόταν σε 50 λεπτά για τα ενήλικα άτομα και σε 25 λεπτά για τα παιδιά. Στην περιφέρεια του κράτους το ύψος του σιτηρεσίου καθοριζόταν ύστερα από απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου κάθε περιοχής ανάλογα με τα διαθέσιμα χρήματα. Έτσι, στην Κεφαλονιά χορηγούνταν 50 λεπτά στους ενήλικες και 25 λεπτά στα παιδιά,²⁰⁷ όμως στην Ιθάκη το χορηγούμενο σιτηρέσιο ήταν 30 λεπτά ανά ημέρα για τους ενήλικες και 18 λεπτά για τα παιδιά.²⁰⁸ Επίσης, οι οδηγίες του Υπουργείου Εσωτερικών όριζαν να μην αμείβονται οι άντρες παραγωγικών ηλικιών (18 – 55 ετών), δηλαδή εκείνοι που θα «μπορούσαν νά φέρουν ὄπλα».²⁰⁹

Τα κατάστιχα που σώζονται από τις διάφορες επαρχίες του Ελληνικού Κράτους δείχνουν ότι οι οδηγίες της κεντρικής διοίκησης δεν εφαρμόστηκαν απαρέγκλιτα σε όλες τις περιοχές όπου φιλοξενήθηκαν Κρήτες πρόσφυγες. Για παράδειγμα, στις Σπέτσες δεν φαίνεται να υπήρχε ο ηλικιακός διαχωρισμός κατά την διανομή του

---

²⁰⁴ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 35.210. Υπουργός Εσωτερικών προς Ζωή Σούτσου, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1867.

²⁰⁵ Στους Γαργαλιάνους από τους 130 περίπου πρόσφυγες που βρίσκονταν εκεί τον Αύγουστο του 1868 μόνο λίγοι κατοικούσαν σε οικίες. Οι συντριπτική πλειονότητα βρίσκονταν στο δρόμο. ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Κρήτες πρόσφυγες Γαργαλιάνων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Γαργαλιάνοι, 24 Ιουλίου 1868.

²⁰⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 35.213. Υπουργός Εσωτερικών προς Ζωή Σούτσου, Αθήνα, 11 Μαρτίου 1867.

²⁰⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703β. Δήμαρχος Κρανιών προς νομάρχη Κεφαλονιάς, Κρανιές, 13 Απριλίου 1868.

²⁰⁸ Ζαφειράτου, *ό. π.*, σ. 36.

²⁰⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. Έπαρχος Επιδαύρου Λιμήρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 615, Μονεμβασιά, 10 Μαρτίου 1868.

σιτηρεσίου, καθώς τα παιδιά λάμβαναν το ίδιο ποσό με τους ενήλικες.²¹⁰ Στις Κυκλάδες ο αποκλεισμός από το σιτηρέσιο περιλάμβανε τους άντρες 16 έως 70 ετών.²¹¹ Στη Μονεμβασιά έλαβαν σιτηρέσιο και 188 «παλαιοί Κρήτες», δηλαδή άτομα κρητικής καταγωγής που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή πριν την έναρξη της Επανάστασης.²¹² Τέλος, ο Έπαρχος Πύλου πρότεινε στο Υπουργείο Εσωτερικών την καταβολή σιτηρεσίου ύψους 20 λεπτών/ημέρα, είτε σε μετρητά είτε σε άρτο, στους πρόσφυγες που βρίσκονται στη δικαιοδοσία του, διότι όπως υποστήριζε στη Μεθώνη οι πρόσφυγες που θέλουν μπορούν να εργαστούν σε αγροτικές εργασίες.²¹³

Οι *Επιτροπές* και οι δήμοι με τη βοήθεια τη κεντρικής διοίκησης, πέρα από την οικονομική ενίσχυση, παρείχαν στους πρόσφυγες μία σειρά από υλικά αγαθά και υπηρεσίες, ενδύματα, φάρμακα, ιατρική περίθαλψη και νοσηλεία σε νοσοκομεία και μεριμνούσαν για την εύρεση εργασίας και τη χρηματική κάλυψη των εξόδων για την μετακόμιση των οικογενειών και την παράδοση της αλληλογραφίας.²¹⁴ Αξίζει να αναφερθεί ότι προσλαμβάνονταν ιατροί που εργάζονταν αποκλειστικά για την παρακολούθηση της υγείας των προσφύγων.²¹⁵ Μάλιστα, η κυβέρνηση Βούλγαρη συγκρότησε στην Αθήνα δύο φαρμακεία για τους Κρήτες, «αφαιρώντας τη φαρμακοδοσία από τὰ ιδιωτικά καταστήματα».²¹⁶

Μετά την αποχώρηση του μεγάλου μέρους των προσφύγων και τη συνακόλουθη διάλυση των *Επιτροπών* η Αστυνομία ανέλαβε τη διαχείριση της περίθαλψης των προσφύγων.²¹⁷ Οι υπάλληλοι της Διοικητικής Αστυνομίας μεριμνούσαν για την πληρωμή των ενοικίων των σπιτιών όπου διέμεναν οι

---

²¹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Κατάλογος τροφοδοτούμενων προσφύγων στις Σπέτσες. Δήμαρχος Σπετσών, Σπέτσες, 11 Μαΐου 1868.

²¹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς έπαρχο Νάξου, Ερμούπολη, 15 Απριλίου 1868.

²¹² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. Έπαρχος Επιδαύρου Λιμήρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 1.117, Μολάοι, 22 Μαΐου 1868. Αντίστοιχα, στη Μινώα Κρήτες πρόσφυγες προηγούμενων μετακινήσεων, δηλαδή που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα πριν το 1866, αιτούνταν να τους καταβληθεί σιτηρέσιο. ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 18 Αυγούστου 1869

²¹³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Έπαρχος Πύλου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πύλος, 28 Μαΐου 1868. Άλλα παραδείγματα που διαφοροποιείται η πολιτική του κράτους σχετικά με την περίθαλψη των προσφύγων θα αναφερθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

²¹⁴ Ανδριώτης, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σ. 38.

²¹⁵ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.038, αρ. 460. ΚΕΑ προς Οδυσσέα Σκαμνάκη, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1868. Το Υπουργείο Εσωτερικών διόρισε 6 γιατρούς για την επίσκεψη των νοσούντων Κρητών με μηνιαία μισθοδοσία 200 δρχ./ άτομο. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.366, 22 Φεβρουαρίου 1868.

²¹⁶ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.364, 19 Φεβρουαρίου 1868.

²¹⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 1869.

εναπομείναντες πρόσφυγες,²¹⁸ όπως και για την κάλυψη των εξόδων αναχώρησης όσων οικογενειών επέστρεφαν.²¹⁹ Επιπλέον, η Αστυνομία σε συνεργασία με τον τούρκο πρόξενο μεριμνούσε για τη διευθέτηση των ζητημάτων που σχετίζονταν με τη διαδικασία αναχώρησης των προσφύγων για την πατρίδα τους.²²⁰

Ο διοικητής της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αθηνών και Πειραιώς, αντιλαμβανόμενος τις επιπλέον υποχρεώσεις με τις οποίες επιφορτιζόνταν οι υπάλληλοι της υπηρεσίας που διοικούσε, αναλαμβάνοντας τη διευθέτηση των προσφυγικών ζητημάτων, χαρακτήριζε επιβλαβή για το έργο της Αστυνομίας την εμπλοκή της σε αυτή διαδικασία, και πρότεινε την «άπαλλαγή του από αυτό τό έργο» και την πρόσληψη προσώπων που είχαν αποτελέσει μέλη *Επιτροπών*, τα οποία θα ασχολούνταν αποκλειστικά με τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες.²²¹ Έτσι κι αλλιώς, τα μέλη των *Επιτροπών*, ακόμα και μετά τη διάλυσή τους, συνέχιζαν να έχουν ενεργό ρόλο, καθώς συμβούλευαν το Υπουργείο Εσωτερικών σχετικά με τη διαχείριση των ζητημάτων που αφορούσαν τους πρόσφυγες. Για παράδειγμα, μέλη της *Επιτροπής περιθάλψεως Κρητών*, μισό χρόνο μετά τη διάλυσή της, πρότειναν την παύση χορήγησης βοηθημάτων στους Κρήτες, διότι θεωρούσαν ότι οι οικονομικές ενισχύσεις αποτελούν παράγοντα προσέλκυσης νέων προσφύγων, καθώς «αυτό μαθεύεται και θά είναι μεγάλες οι ένοχλήσεις, μάλιστα θά αρχίσουν νά έρχονται μέ ιδιωτικά πλοία για αυτό τό λόγο».²²²

2.2: Η οικονομική πολιτική του κράτους

Στη δεκαετία του 1860, όπως και σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, μία μόνιμη σταθερά για το Ελληνικό Κράτος ήταν η δυσμενής οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου που ανέλαβε τα ηνία της χώρας το Δεκέμβριο του 1866, παρά τις οικονομικές δυσκολίες, επιχείρησε να εφαρμόσει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα, μέρος του οποίου ήταν η άσκηση ενεργότερης εξωτερικής πολιτικής χωρίς, όμως, να υποστηρίζει δημόσια τις αλυτρωτικές της βλέψεις. Τους

---

²¹⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1869.

²¹⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 30 Ιουλίου 1869.

²²⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Υπαστυνόμος Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 24 Μαΐου 1869.

²²¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Διευθυντής Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 26 Μαΐου 1869.

²²² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 7 Αυγούστου 1869.

πρώτους μήνες της διακυβέρνησης Κουμουνδούρου οι κρατικές δαπάνες για την υποστήριξη της Κρητικής Επανάστασης διογκώθηκαν, γεγονός που εξάντλησε τα ταμειακά αποθέματα. Στον τύπο αναφέρεται ότι τα ποσά που χορηγούνταν το 1867 από το Ελληνικό Κράτος μηνιαίως για την ενίσχυση της Επανάστασής ήταν 400.000 – 700.000 δρχ.²²³ Να σημειωθεί ότι η συνολική κρατική δαπάνη για την ενίσχυση της Επανάστασης έχει υπολογιστεί σε 6.100.000 δρχ.²²⁴

Στα τέλη του 1867, όταν ο βασιλιάς Γεώργιος επέστρεψε από τη Ρωσία, όπου βρέθηκε για τους αρραβώνες του με την Όλγα, διαφωνώντας με την εξωτερική πολιτική που ασκούσε ο Κουμουνδούρος, εξανάγκασε τον πρωθυπουργό σε παραίτηση. Η αμέσως επόμενη βραχύβια κυβέρνηση Μωραϊτίνη έδειξε πρόθεση υποχρηματοδότησης των επαναστατικών αναγκών.²²⁵ Στη συνέχεια, ο Βούλγαρης που ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας τον Ιανουάριο του 1868 κράτησε μία επαμφοτερίζουσα στάση. Αρχικά, έδειξε να τηρεί κριτική στάση απέναντι στην Επανάσταση, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής του συνέχισε να διαθέτει χρήματα στους επαναστάτες.

Οι επαναστάτες, καθώς αμφέβαλαν για τις φιλεπαναστατικές προθέσεις του Βούλγαρη, ξεκίνησαν επαφές για να συνάψουν δάνειο από τις ΗΠΑ, υποθηκεύοντας τα «εθνικά και μοναστηριακά κτήματα» του νησιού. Για τη διεκπεραίωση της χορήγησης του δανείου στάλθηκαν στο Παρίσι ο Π. Βολουδάκης, μέλος της Συνέλευσής των επαναστατών, και ο δικηγόρος Σ. Κασσιμάτης, προκειμένου να συναντήσουν τον Αλ. Ρ. Ραγκαβή, τον πρώτο πρόεδρο της Ελλάδας στην Αμερική,²²⁶ ελπίζοντας να τους δια φωτίσει με τις επαφές του.²²⁷ Για την ίδια υπόθεση η ΚΕΑ ζήτησε από το Χάου τη διαμεσολάβηση του ώστε να συναφθεί δάνειο 500 χιλ. τάλαρων.²²⁸

Παράλληλα, το κράτος διέθετε σημαντικούς πόρους για την περίθαλψη των προσφύγων. Μόνο τον Οκτώβριο του 1867 ψηφίστηκε στην ελληνική βουλή η

---

²²³ Παλιγγενεσία, αρ. 1.353, 2 Φεβρουαρίου 1868 · Παλιγγενεσία, αρ. 1.356, 6 Φεβρουαρίου 1868.

²²⁴ ΙΑΚ, Ιστορία χειρόγραφος των επαναστάσεων της Κρήτης (1821 – 1866), σ. 93.

²²⁵ Ο *Εθνοφύλαξ* αναφέρει συγκεκριμένα ότι στις 35 ημέρες της κυβέρνησης Μωραϊτίνη διατέθηκαν μόνο 70.000 δρχ. Βλ. σχετικά: Παλιγγενεσία, αρ. 1.348, 26 Ιανουαρίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 144, 145. ΚΕΑ προς Επιτροπή Αποστόλων, Αθήνα, 23 Δεκεμβρίου 1867.

²²⁶ Για την παρουσία του Ραγκαβή στις ΗΠΑ κατά τα έτη 1866 – 1868 βλ.: Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 3, Αθήνα 1930, σσ. 173 - 348.

²²⁷ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.039, αρ. 23 – 24. ΚΕΑ προς Αλ. Ρ. Ραγκαβή, Αθήνα, 17 Δεκεμβρίου 1868.

²²⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 95 - 97. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 29 Ιουνίου 1868.

εκταμίευση 660.000 δρχ. για την κάλυψη των προσφυγικών αναγκών.²²⁹ Συνολικά, οι κρατικές δαπάνες που διατέθηκαν για την περίθαλψη των κρητικών οικογενειών υπολογίζονται σε 5.059.000 δρχ.²³⁰ Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, υπό το βάρος των προσφυγικών ροών και την ελεεινή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν ένα μέρος των προσφύγων, τον Οκτώβριο του 1867 έδωσε τη δυνατότητα στους δήμους με τον ειδικό νόμο ΣΜΓ' να επιβάλουν έκτακτο δασμό 2% στην τοπική κατανάλωση προϊόντων ώστε να εξασφαλίζουν επιπλέον χρήματα που θα διατίθεντο για τους πρόσφυγες.²³¹ Ο Ανδριώτης έχει αναφέρει ότι η συγκεκριμένη νομοθετική πρωτοβουλία αποτελεί «μάλλον την πρώτη μετά την καποδιστριακή περίοδο που αφορούσε δασμό υπέρ προσφύγων».²³²

Ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει τούτη τη νομοθετική πρωτοβουλία είναι η ελαστικότητα της εφαρμογής του νόμου. Η προαιρετική εφαρμογή του νόμου από τους δήμους δημιουργεί μία κερματισμένη συνθήκη που εξαντλείται σε τοπικό επίπεδο και όχι μία ενιαία πολιτική που εφαρμόζεται στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Υπό μία έννοια, αυτή η διάσταση του συγκεκριμένου νομοθετήματος καταδεικνύει την αδυναμία του κράτους να εφαρμόσει το νόμο σε όλες τις επαρχίες της χώρας και να περιθάλλει με τον ίδιο τρόπο το σύνολο των προσφύγων. Έτσι, σε ορισμένες περιοχές με υψηλή εμπορική δραστηριότητα η εφαρμογή του νόμου επαρκούσε για τη συγκέντρωση των χρημάτων που απαιτούνταν για την περίθαλψη των προσφύγων, ενώ σε άλλες περιοχές τα έσοδα από το δασμό δεν έφθαναν να καλύψουν τις προσφυγικές ανάγκες. Σε αυτές τις περιοχές η διανομή του σιτηρεσίου και γενικότερα η περίθαλψη των προσφύγων εξαρτιόνταν από τα χρήματα που έστελνε το Υπουργείο Εσωτερικών.²³³

Στην Ερμούπολη επιβλήθηκε δασμός ύψους 1%, από τον οποίο συγκεντρώθηκαν 103.010,57 δρχ. από το Νοέμβριο του 1867 έως τον Οκτώβριο του 1868, χρηματικό ποσό ικανό να καλύψει την περίθαλψη των περίπου 3.000 προσφύγων που βρίσκονταν στο νησί.²³⁴ Επίσης, στην Καλαμάτα επί πολλούς μήνες τα έσοδα από

---

²²⁹ Παλιγγενεσία, αρ. 1.269, 5 Οκτωβρίου 1867 · Παλιγγενεσία, αρ. 1.277, 14 Οκτωβρίου 1867.

²³⁰ ΙΑΚ, Ιστορία χειρόγραφος των επαναστάσεων της Κρήτης (1821 – 1866), σ. 93.

²³¹ ΦΕΚ, αρ. 63/31-10-1867, ν. ΣΜΓ', «Περί της υπό των Δήμων έπιβολής έκτάκτου δασμοῦ πρὸς περίθαλψην τῶν ἐκ Κρήτης προσφύγων».

²³² Ανδριώτης, Πρόσφυγες, ό. π., σ. 41.

²³³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Έπαρχος Πύλου προς Νομάρχη Μεσσηνίας, Πύλος, 13 Αυγούστου 1868.

²³⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 25 Οκτωβρίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 25 Οκτωβρίου 1868.

την είσπραξη του δασμού επαρκούσαν για τη συντήρηση των Κρητών. Έτσι, για αυτό το διάστημα δεν χρειαζόταν η αποστολή επιπλέον χρημάτων από το Υπουργείο Εσωτερικών.²³⁵ Ωστόσο, τους τελευταίους μήνες πριν τον επαναπατρισμό της πλειονότητας των προσφύγων τα χρήματα που συγκεντρώνονταν από το δασμό δεν επαρκούσαν για τη συντήρηση των προσφυγικών οικογενειών που βρίσκονταν στην Καλαμάτα, με αποτέλεσμα την καθυστέρηση της καταβολής των σιτηρεσιών μέχρι την αποστολή χρημάτων από την Αθήνα.²³⁶ Στην Πάτρα από το Νοέμβριο του 1867 έως το Νοέμβριο του 1868 δαπανήθηκαν για την περίθαλψη των προσφύγων 232.047,73 δρχ. εκ των οποίων τις 135.824,10 δρχ. χορήγησε το Υπουργείο Εσωτερικών, 73.996,49 συλλέχθηκαν από τον έκτακτο δασμό και τα υπόλοιπα χρήματα από συνεισφορές των δήμων Πατρών, Δύμης, Φάρων και Καλαβρύτων, συνεισφορές μονών, εκκλησιών και πολιτών.²³⁷ Τέλος, στον Πειραιά τα έξοδα των δημοτικών αρχών για την περίθαλψη των προσφύγων σχεδόν διπλασίασαν τον προσυλλογισμό του δήμου από το 1866 (98.138 δρχ.) μέχρι το 1870 (178.420 δρχ.)²³⁸

Σε γενικές γραμμές, δεν παρατηρούνται διαμαρτυρίες των γηγενών για το συγκεκριμένο νόμο. Σε λίγες περιπτώσεις εκφράζονται παράπονα προς τις αρχές για τον τρόπο εφαρμογής του νόμου.²³⁹ Στους μικρούς δήμους ο δασμός προενοικιαζόταν ύστερα από πλειστηριασμό και, στη συνέχεια, ο πλειοδότης ιδιώτης αναλάμβανε τη συλλογή του. Στην Ανδρίτσαινα οι κάτοικοι κατήγγειλαν την εφαρμογή του νόμου ως «παράνομη καί ληστρική»,²⁴⁰ διότι ο ενοικιαστής ζητούσε από τους δημότες να πληρώσουν φόρο και για τα προϊόντα που είχαν αποθηκευμένα από το προηγούμενο έτος.²⁴¹ Ένας άλλος λόγος που οι κάτοικοι της Ανδρίτσαινας κατηγορούσαν τον εισπράκτορα του δασμού για «ληστεία» είναι ότι είχε εξασφαλίσει το δικαίωμα της

---

²³⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 5 Ιουλίου 1868.

²³⁶ Το σιτηρέσιο που δινόταν στην Καλαμάτα ήταν 20 λεπτά για τα παιδιά και 35 λεπτά για τους ενήλικες. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 8 Ιανουαρίου 1869.

²³⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 696. Ετήσιος Απολογισμός της Επιτροπής Πατρών, Πάτρα, 30 Νοεμβρίου 1868.

²³⁸ Ι. Μελετόπουλος, *Πειραιά*, Αθήνα 1945, σσ. 102 - 119.

²³⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Μήλου προς Νομάρχη Κυκλάδων, Μήλος, 18 Μαρτίου 1868.

²⁴⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Διακήρυξη περί ΣΜΓ΄ νόμου. Δήμαρχος Ανδρίτσαινας, Ανδρίτσαινα, 1 Φεβρουαρίου 1868.

²⁴¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 3 Αυγούστου 1868.

είσπραξης του φόρου έναντι 137 δρχ., ενώ η είσπραξή του επέφερε περισσότερες από 2.000 δρχ.²⁴²

Είναι αξιοσημείωτο ότι κάποιοι δήμοι, παρόλο που βρίσκονταν στην επικράτεια τους πρόσφυγες, δεν επέβαλαν το δασμό, ενώ όμοροι δήμοι της ίδιας επαρχίας ή δήμοι όμορων επαρχιών επέβαλαν κανονικά το δασμό. Ο δήμος Κέας δεν επέβαλλε τον έκτακτο φόρο, αλλά ο δήμος Δρυωπίδας στην επαρχία Κέας επέβαλε κανονικά το δασμό.²⁴³ Επίσης, στις επαρχίες Τήνου,²⁴⁴ Θήρας,²⁴⁵ Νάξου,²⁴⁶ δηλαδή εντός της νομαρχίας που ανήκε και η επαρχία Κέας, οι τοπικοί αξιωματούχοι επέβαλαν κανονικά το δασμό. Στους Γαργαλιάνους η δημοτική αρχή δεν χρησιμοποίησε τον έκτακτο δασμό, θεωρώντας ότι θα μπορέσει να συντηρήσει τους πρόσφυγες από τον τακτικό προϋπολογισμό, με αποτέλεσμα να υπάρξουν σοβαρά ζητήματα με τη συντήρηση των προσφύγων.²⁴⁷ Η επιλογή αυτή των τοπικών αρχών για την επιβολή ή μη του δασμού, ασφαλώς σχετίζεται με τις δυνατότητες της τοπικής κοινωνίας να συνεισφέρει στους πρόσφυγες, αλλά, ίσως, και με πιέσεις ισχυρών τοπικών παραγόντων που, πιθανώς, προτιμούσαν να αποφύγουν την καταβολή του έκτακτου φόρου. Η αδυναμία εφαρμογής μίας ενιαίας πολιτικής από το κράτος δημιουργεί τη συνθήκη εκείνη που η πολιτική που εφαρμόζεται σε τοπικό επίπεδο είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στην εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων.

Το Μάρτιο του 1869 το Υπουργείο Εσωτερικών απέστειλε κεντρική οδηγία προς τις τοπικές αρχές, ώστε να πάψουν να συλλέγουν τον έκτακτο φόρο μόλις αποχωρούσαν οι προσφυγικές οικογένειες από την περιοχή δικαιοδοσίας τους.²⁴⁸ Σε κάποιες περιπτώσεις τα τελευταία χρήματα που εξοικονομούνταν από το δασμό χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή των ναύλων της μεταφοράς των προσφύγων προς

---

²⁴² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Κάτοικοι Ανδρίτσαινας προς Έπαρχο Ολυμπίας, Ανδρίτσαινα, 26 Ιουνίου 1868.

²⁴³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 5 Μαρτίου 1868.

²⁴⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Τήνου, Τήνος, 29 Σεπτεμβρίου 1868.

²⁴⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Θήρας, Θήρα, 16 Οκτωβρίου 1868.

²⁴⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Έπαρχος Νάξου, Νάξος, 15 Οκτωβρίου 1868.

²⁴⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Ηλίας Σπυριδάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπαρισσία, 12 Απριλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Έπαρχος Τριφυλίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπαρισσία, 3 Μαΐου 1868 .

²⁴⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 31 Μαρτίου 1869.

την Κρήτη.²⁴⁹ Αυτή η οδηγία δημιουργούσε μία επιπλέον προσδοκία στους γηγενείς για άμεση άρση της επιβολής του έκτακτου φόρου. Έτσι, στην Καλαμάτα έμποροι της πόλης παρακαλούσαν τη δημοτική αρχή να άρει τη συλλογή του φόρου τη στιγμή που η πλειοψηφία των προσφύγων είχε αποχωρήσει, θεωρώντας ότι η εφαρμογή του νόμου «όπισθοδρομεί τό εμπόριο».²⁵⁰

Επιπρόσθετα, οι δήμοι είχαν ανακοινώσει στους πρόσφυγες ότι τα τελευταία σιτηρέσια θα χορηγούνταν το Μάρτιο του 1869. Η παύση καταβολής της οικονομικής ενίσχυσης ήταν ένα μέσο πίεσης, προκειμένου οι πρόσφυγες να προβούν στον επαναπατρισμό.²⁵¹ Από το Μάρτιο του 1869 και έπειτα ελάχιστα σιτηρέσια καταβάλλονταν, κυρίως σε οικογένειες παντελώς άπορες και οικογένειες οπλαρχηγών. Χαρακτηριστικά, από τους 349 πρόσφυγες που βρίσκονταν το Μάιο του 1869 στο Άργος μόνο 30 έλαβαν σιτηρέσιο.²⁵²

Τέλος, μία άτυπη οικονομική διευκόλυνση, που παρείχε το Υπουργείο Οικονομικών στις *Επιτροπές*, ήταν η απαλλαγή από τα τελωνειακά τέλη για φορτία που κατέφθαναν στον Πειραιά και στη Σύρο και προορίζονταν για την περίθαλψη των προσφύγων.²⁵³

2.3: Τα παράπονα των προσφύγων και οι σχέσεις τους με τους γηγενείς

Σε γενικές γραμμές, οι σχέσεις μεταξύ των γηγενών και των Κρητών προσφύγων ήταν καλές. Οι μεν γηγενείς αναγνώριζαν την ταλαιπωρία στην οποία υπόκειντο οι πρόσφυγες και τα μέλη των οικογενειών τους που πολεμούσαν στην Κρήτη στο πλαίσιο της εθνικής προσπάθειας για εδαφική επέκταση. Οι δε πρόσφυγες αντιλαμβάνονταν και αναγνώριζαν την προσπάθεια που κατέβαλαν οι ελληνικοί πληθυσμοί στους χώρους όπου εγκαθίσταντο, αλλά σε πολλές περιπτώσεις αξιολογούσαν ως ελλιπή την μέριμνα των αρχών για τις υποθέσεις τους και εξέφραζαν

---

²⁴⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Ιθάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ιθάκη, 5 Μαΐου 1869.

²⁵⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Κάτοικοι Καλαμάτας προς δήμαρχο Καλαμάτας, Καλαμάτα, 5 Φεβρουαρίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Κάτοικοι Καλαμάτας προς δήμαρχο Καλαμάτας, Καλαμάτα, 30 Απριλίου 1869.

²⁵¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 15 Μαρτίου 1869.

²⁵² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 31 Μαΐου 1869.

²⁵³ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 35.217. Ζωή Σούτσου προς Ε. Κεχαγιά, Αθήνα, 7 Μαρτίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 22. ΚΕΑ προς Υπουργείο Οικονομικών, Αθήνα, 30 Μαΐου 1867.

έντονα παράπονα. Σε αυτή την κατηγορία παραπόνων δεν εντάσσονται οι διαμαρτυρίες που εκφράζονταν από μέλη των οικογενειών των Πληρεξουσίων και των Οπλαρχηγών της Επανάστασης, καθώς σε αυτή την περίπτωση αποζητούνταν η ευνοϊκότερη μεταχείριση των συγκεκριμένων προσφυγικών οικογενειών από πλευράς των αρχών και όχι η κάλυψη στοιχειωδών βιοτικών αναγκών.

Όπως προαναφέρθηκε, το ύψος της υλικής βοήθειας που παρεχόταν σε πρόσφυγες που βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε κάποιες περιοχές της περιφέρειας του Ελληνικού Κράτους ήταν σημαντικά χαμηλότερο από εκείνο που χορηγούνταν στις μεγάλες πόλεις, σε τέτοιο βαθμό που δεν επαρκούσε για την εξασφάλιση της επιβίωσης των προσφύγων. Οι πρόσφυγες αυτών των περιοχών εξέφραζαν τα παράπονά τους αποστέλλοντας επιστολές στις τοπικές και κεντρικές αρχές και στις *Επιτροπές* και δημοσιοποιώντας τα προβλήματά τους στον τύπο.²⁵⁴ Χαρακτηριστικά, πρόσφυγες από την Μήλο, θεωρώντας ότι έχουν εγκαταλειφθεί από την Ελληνική Κυβέρνηση, διαμαρτύρονταν έντονα, διότι σε εκείνους δίνονταν σιτηρέσιο μόνο 10 λεπτά την ημέρα ανά άτομο, το οποίο στη συνέχεια μειώθηκε στα 8 λεπτά, ποσό που, όπως αναφέρουν, «δέν είναι ικανό για νά κρατήσει στή ζωή μία ψυχή».²⁵⁵ Αντίστοιχα παράπονα εξέφρασαν οι πρόσφυγες της Κιμώλου, οι οποίοι σε επιστολή τους προς την *ΚΕΑ* περιέγραφαν τη δεινή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν, ενώ, ταυτόχρονα, αναγνώριζαν τις προσπάθειες του ντόπιου πληθυσμού και των τοπικών αρχών προκειμένου να τους παράσχουν τα απαραίτητα. Οι πρόσφυγες αντιλαμβάνονταν ότι οι περιορισμένοι τοπικοί πόροι δεν επαρκούσαν για την περίθαλψη τους, για αυτό και ζητούσαν την αποστολή χρηματικής βοήθειας από την Αθήνα, όπως στελνόταν στις υπόλοιπες περιοχές του Ελληνικού Κράτους.²⁵⁶

Παράπονα εξέφραζαν και οι πρόσφυγες που διέμεναν στην Πάρο, διότι η βοήθεια δεν τους δινόταν σε χρήματα, όπως στις υπόλοιπες επαρχίες, αλλά σε άρτο, την ποσότητα του οποίου, μάλιστα, έβρισκαν ανεπαρκή.²⁵⁷ Ο δήμαρχος Πάρου, που

---

²⁵⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 6 Μαΐου 1868.

²⁵⁵ ΙΑΚ, Συλλογή Εγγράφων Επανάστασης (1868), αρ. 346. Κρήτες πρόσφυγες Μήλου προς Γενική Συνέλευση Κρήτης, Μήλος, 14 Μαρτίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κρήτες πρόσφυγες Μήλου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Μήλος, 11 Απριλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 10 Μαΐου 1868.

²⁵⁶ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Άθηναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 180. Κρήτες πρόσφυγες Κιμώλου προς ΚΕΑ, Κίμωλος, 29 Μαρτίου 1867.

²⁵⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Γ. Βογιατζής προς έπαρχο Νάξου, Νάξος, 20 Νοεμβρίου 1867.

διαχειριζόταν τα χρήματα, απάντησε στις κατηγορίες που του απέδιδαν οι πρόσφυγες, χρησιμοποιώντας ένα επιχείρημα πατερναλιστικής λογικής. Ο δήμαρχος υποστήριξε ότι έχει επιλέξει να δίνει άρτο και όχι χρήματα στους πρόσφυγες, διότι εκείνοι «δαπανούν τά χρήματα σέ άλλα, μή χρήσιμα, καί ὄχι σε τροφή».²⁵⁸ Την ίδια περίοδο οι επίσης δυσαρεστημένοι πρόσφυγες της Μυκόνου εξέλεξαν αντιπροσώπους προκειμένου να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια τους στην κεντρική διοίκηση και να ασκήσουν πιέσεις για καλύτερη μεταχείριση.²⁵⁹

Παράπονα για τη χορήγηση του χαμηλού σιτηρεσίου εξέφραζαν και οι Κρήτες πρόσφυγες που ήταν εγκατεστημένοι στο Ναύπλιο, στου οποίους χορηγούνταν σιτηρέσιο 25 λεπτά ανά ημέρα.²⁶⁰ Επίσης, φαίνεται να υπήρχαν περιπτώσεις που οι κατά τόπου αρχές αντιμετώπιζαν διαφορετικά τους πρόσφυγες που περιέθαλλαν,²⁶¹ όπως στην περίπτωση της επαρχίας Κυθήρων, που στους πρόσφυγες που ήταν εγκατεστημένοι στα Κύθηρα κατά κανόνα χορηγούνταν ανεξαρτήτου ηλικίας σιτηρέσιο 20 - 25 λεπτών, ενώ σε εκείνους που ήταν εγκατεστημένοι στα Αντικύθηρα 10 - 15 λεπτών.²⁶²

Όσον αφορά στις σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων αυτές φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές ήταν καλές. Στον τύπο της εποχής συναντάμε κατ' επανάληψη επαινετικά άρθρα για τη συμπεριφορά ενός πολίτη ή των πολιτών μίας περιοχής του Βασιλείου απέναντι στους πρόσφυγες.²⁶³ Έτσι, η φιλοξενία των προσφύγων σε όλη την Ελλάδα χαρακτηρίζεται ως «άξιοθαύμαστη». Οι πολίτες εκείνοι που υπερβάλλουν εαυτό σε αυτή την προσπάθεια αναφέρονται ονομαστικά και γίνονται παράδειγμα προς

---

²⁵⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Δήμαρχος Πάρου προς έπαρχο Νάξου, Πάρος, 20 Νοεμβρίου 1867.

²⁵⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 8 Μαΐου 1868.

²⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Νομάρχης Αργολίδος και Κορίνθου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Άργος, 23 Νοεμβρίου 1867.

²⁶¹ Χαρακτηριστική η περίπτωση της οικογένειας του Θεοδ. Γιανακάρη, ο οποίος υποστηρίζει σε επιστολή του προς την Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης ότι η οικογένεια του, που αποτελείται από τρία μέλη και βρίσκεται στην Μονεμβασιά, δεν λαμβάνει την ανάλογη βοήθεια με εκείνη που λαμβάνουν άλλες οικογένειες σε εκείνο το μέρος. Βλ. σχετικά: ΙΑΚ, Συλλογή Εγγράφων Επανάστασης (1868), αρ. 91. Θεόδωρος Γιανακάρης προς Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Σέλιος Αγίου Βασιλείου, 23 Ιανουαρίου 1868. Επίσης, η πιθανότητα λήψης ειδικής μέριμνας για συγκεκριμένες οικογένειες φαίνεται και σε επιστολή του Ιωάννη Γεράνιου προς το Μάρκο Ρενιέρη, στην οποία ο πρώτος ζητά την ευνοϊκή μεταχείριση των οικογενειών του Βασιλείου και Ιωάννη Σπυριδάκη, πληρεξούσιων της Επανάστασης, που βρίσκονταν στο Ναύπλιο. Βλ. σχετικά: ΒΒ, Αρχείο Μάρκου Ρενιέρη, Φ. 7.878, αρ. 533. Γεράνιος προς Ρενιέρη, Ναύπλιο, 22 Δεκεμβρίου 1866.

²⁶² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 696. Πίνακας προσφύγων της επαρχίας Κυθήρων.

²⁶³ Για τη δημοσίευση φιλανθρωπικών και εθελοντικών δραστηριοτήτων υπέρ των προσφύγων βλ. και σσ. 74 – 84.

μίμηση, ένα ιδανικό εθνικό πρότυπο, όπως «ό πρώην δήμαρχος Σαλαμίνας Αναγνώστης Πάλλας, πού παρέλαβε στην οικία του μία πολυμελή και γυμνή οικογένεια, τήν ὅποια διατρέφει ὁ ἴδιος καί χορηγεί καί συνάμα ἐνδύματα καί στρώματα. Στό ἔργο αὐτό τόν βοηθοῦν ἡ σύζυγός του, ἡ κόρη του καί τά παιδιά του, αὐτό λέγεται εὐγενής φιλανθρωπία».²⁶⁴ Στον τύπο της εποχής συναντάμε και κάποιες παροιμιώδεις περιγραφές σχετικά με τη θερμή υποδοχή των προσφύγων από τους κατοίκους του Ελληνικού Βασιλείου,²⁶⁵ όπως μετά την ἔλευση των Κρητῶν προσφύγων στη Ζάκυνθο που «παραλίγο νά συμβεῖ φοβερὰ βατραχομονομαχία μεταξύ δύο φατριῶν γιά τό ποιά θά συνέδραμε περισσότερο στούς πρόσφυγες».²⁶⁶

Μία αναφορά 101 προσφύγων από την Πάτρα αναδεικνύει ἄλλη μία πτυχή των επαφῶν μεταξύ γηγενῶν και προσφύγων. Ὅπως σημείωναν: «δέν ἀναχωρήσαμε γιά συγκεκριμένους λόγους τόν Ἀπρίλιο καί τό Μάιο πού ἡ κυβέρνηση παρείχε τά ναύλα γιά τήν ἀναχώρηση τῶν προσφύγων, ἐπειδή πολλοί ἀπό τούς φιλόφιλους ἐδῶ παρέλαβαν τά τέκνα μᾶς και τούς συγγενεῖς μᾶς στά σπίτια τούς καί μᾶς παρακάλεσαν νά μείνουν περισσότερο στίς οἰκίες τούς, γιά νά μὴν τούς ψυχράνουμε ἀποδεχθήκαμε τήν πρόσκληση».²⁶⁷ Σε αὐτή τήν περίπτωση μέλη της εναπομένουσας προσφυγικής κοινότητας υποστηρίζουν ὅτι ἡ επικείμενη ἀναχώρησή τους καθυστέρησε ἐξαιτίας της ἀνάπτυξης ἰσχυρῶν διαπροσωπικῶν επαφῶν με τούς γηγενεῖς κατοίκους που τούς φιλοξενούσαν.

Σε κάποιες λίγες περιπτώσεις ἡ συμπεριφορά των προσφύγων προκάλεσε τήν ὀργή των γηγενῶν. Τα παράπονα των γηγενῶν ἀφορούσαν, κυρίως, τις φθορές που προκλήθηκαν στις οἰκίες που διέμεναν οι πρόσφυγες. Χαρακτηριστικά, ὁ Γ. Σκουζές, μέλος της ΚΕΑ, μετά ἀπό φωτιά που ξέσπασε σε οἰκία που εἶχε διαθέσει γιά τήν στέγαση των προσφύγων, ζήτησε ἀπό τήν Ζωή Σούτσου οι πρόσφυγες «νά ἀδειάσουν τήν οἰκία του καί ὄλα τά Ἰλίσια».²⁶⁸ Γενικότερα, οι ἰδιοκτῆτες των οἰκιῶν ἀπαιτούσαν τήν ἐπισκευή των φθορῶν ἀπό το δημόσιο μετά τήν ἀποχώρηση των προσφύγων. Τήν ἐξέταση των αιτημάτων αὐτῶν ἀνέλαβε ἡ Διεύθυνση Διοικητικῆς Αστυνομίας Αθηνῶν και Πειραιῶς.²⁶⁹ Το δημόσιο ἐπέβαλε στους ἰδιοκτῆτες μετά τήν ἀποπληρωμή των

²⁶⁴ Παλιγγενεσία, ἀρ. 1.246, 2 Σεπτεμβρίου 1867 · Παλιγγενεσία, ἀρ. 1.249, 7 Σεπτεμβρίου 1867.

²⁶⁵ Παλιγγενεσία, ἀρ. 1.267, 2 Οκτωβρίου 1867.

²⁶⁶ Παλιγγενεσία, ἀρ. 1.245, 1 Σεπτεμβρίου 1867.

²⁶⁷ ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, Φ. 703α. Μιχαήλ Σημαντήρης, Χ. Γ. Παπαδάκης & Χ. Μ. Παπαδάκης πρὸς νομάρχη Ἀχαΐας και Ηλείας, Πάτρα, 21 Αυγούστου 1869.

²⁶⁸ ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων, φ. 34.594. Γ. Σκουζές πρὸς Ζωή Σούτσου, Αθήνα, Αύγουστος 1867.

²⁶⁹ Ἐνδεικτικά: ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, Φ. 702β. Διευθυντῆς Διοικητικῆς Αστυνομίας Αθηνῶν και Πειραιῶς πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, Αθήνα, 11 Οκτωβρίου 1869.

ενοικίων και την επισκευή των φθορών να υπογράψουν πράξη παραίτησης από οποιαδήποτε απαίτηση κατά του ελληνικού δημοσίου.²⁷⁰

Τέλος, κάποια μεμονωμένα περιστατικά έλαβαν χώρα στον Πειραιά και την Ερμούπολη μεταξύ κρατικών υπαλλήλων και μελών προσφυγικών οικογενειών.²⁷¹ Οι υπάλληλοι που συμμετείχαν σε αυτά περιγράφονται στον τύπο ως «τραμπούκοι» και «άντεθνικά στοιχεία», που «σκοπεύουν νά δώσουν για χαλάρωση και παρεξήγηση του θερμού αισθήματος, πού ή Έλλάδα υποδέχεται τά ὄργανα τῆς Κρήτης». Μάλιστα, η εφ. *Μέλλον της Πατρίδος* πρότεινε στην Κυβέρνηση «νά παύσει ἢ ἔστω νά μεταθέσει κάποια ἀπό τά ὄργανα αὐτά πού ἔδειξαν τόσο ἀξιοθρήνητη διαγωγή».

2.4: Οι Επιτροπές

Λίγες ημέρες μετά την απόφαση των χριστιανών Κρητών να καταφύγουν στα όπλα, ιδρύθηκε στην Αθήνα ως αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας η *Ἐν Ἀθήναις Κεντρική ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπή (ΚΕΑ)* που απετέλεσε σημαντικό παράγοντα στην εξέλιξη της Επανάστασης.²⁷² Η *Επιτροπή* στην ιδρυτική ανακοίνωσή της ανέφερε ότι σκοπός της σύστασής της είναι «ἡ προετοιμασία τῶν μέσων γιά τήν περίθαλψη τῶν δυστυχῶν οικογενειῶν, πού θά στερηθοῦν πατέρες, ἀδελφούς καί τέκνα». Την *Επιτροπή* αποτελούσαν επτά άτομα υψηλής κοινωνικής επιφάνειας, με επικεφαλής τον κρητικής καταγωγής διανοούμενο και τραπεζίτη Μάρκο Ρενιέρη.²⁷³

Αμέσως μετά τη σύστασή της, η *ΚΕΑ* προώθησε τη συγκρότηση *Επιτροπῶν* εντός και εκτός Ελλάδος, προσβλέποντας στην ενίσχυση της Επανάστασης και στο διαμοιρασμό του βάρους της διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος που θα πρόκυπτε.²⁷⁴ Στην Αθήνα συστάθηκαν διάφορες *Επιτροπές*, όπως η *Ἐπί τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπή*,²⁷⁵ η *Ἐπί τῶν προσφύγων Κρητῶν*

---

²⁷⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 25 Αυγούστου 1869.

²⁷¹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.271, 7 Οκτωβρίου 1867.

²⁷² Για την *ΚΕΑ* βλ. σσ. 61 - 71 και 94 - 97.

²⁷³ ΙΑΚ, Έγγραφα της Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 - 1869), Α΄ Βιβλίο, σσ. 1 - 4. Διακήρυξις.

²⁷⁴ Η *Επιτροπή Σύρου* συστάθηκε τον Αύγουστο του 1866. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, αρ. 27.106. Βλ. σχετικά: Κ. Ν.Τριανταφύλλου, «Κρητες πρόσφυγες καταφυγοντες εις Πάτρας κατά τους νεότερους χρόνους», *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 18 - 23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τ. Γ΄, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 1975, σσ. 360 - 366.

²⁷⁵ Για την *Επιτροπή περιθάλψεως Κρητῶν* βλ.: *Ἐκθεσις τῆς πρώην ἐπί τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθήνα 1868 · *Ἀλήθεια*, αρ. 633, 2 Μαΐου 1868 · *Ἐθνοφύλαξ*, αρ. 1.440, 5 Μαρτίου 1868.

Επιτροπή τῶν Κυριῶν,²⁷⁶ η *Ἡπειροθεσσαλομακεδονική Ἐπιτροπή τῶν Κυριῶν*,²⁷⁷ η *Αγγλοελληνική Ἐπιτροπή*,²⁷⁸ οι οποίες συνεργάζονταν για να προσφέρουν αποτελεσματικότερη περίθαλψη. Επιπλέον, στην Αθήνα συστάθηκε άλλη μία *Επιτροπή* για τη «μηνιαία μισθοδοσία χηρῶν καὶ ὀρφανῶν τῶν φονευθέντων ἢ ἐκ τῶν πληγῶν ἀνίκανων καταστάντων ἐθελοντῶν».²⁷⁹

Καθώς η ανταπόκριση ήταν άμεση,²⁸⁰ συγκροτήθηκαν *Επιτροπές* ανά την Ελλάδα που συνέλεγαν χρήματα και υλικά αγαθά. Λίγο αργότερα, όταν οι πρόσφυγες ξεκίνησαν να εγκαθίστανται σε διάφορες περιοχές του Ελληνικού Κράτους, συγκροτούνταν σε αυτές τις περιοχές νέες *Επιτροπές* που ασχολούνταν με τη διάθεση του σιτηρεσίου και, γενικότερα, με την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι προσφυγικές οικογένειες. Ἐτσι, *Επιτροπές Περιθάλψεως* συστάθηκαν στον Πειραιά,²⁸¹ στη Σύρο,²⁸² στην Πάτρα,²⁸³ και σε άλλες περιοχές του Ελληνικού Βασιλείου.²⁸⁴

---

²⁷⁶ Στο εξής *Επιτροπή των Κυριῶν*. Η *Επιτροπή των Κυριῶν* παρείχε σιτηρέσιο μέχρι και σε 4.096 πρόσφυγες στην Αθήνα. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 36.697.

²⁷⁷ Στο εξής *Ἡπειροθεσσαλομακεδονική Ἐπιτροπή*. Η *Ἡπειροθεσσαλομακεδονική Ἐπιτροπή* συγκροτήθηκε, αρχικά, με σκοπό να συνεισφέρει στις ανάγκες των προσφύγων που κατέφθαναν από τα βόρεια σύνορα του Ελληνικού Κράτους. Στη συνέχεια, η *Επιτροπή* άρχισε να συνδράμει στις κρητικές οικογένειες, κυρίως στην ένδυση τους, αποστέλλοντας ενδύματα σε διάφορα μέρη όπου ήταν εγκατεστημένες. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 706 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Αλ. Κουμουνδούρος προς Φ. Μαυρομιχάλη, Αθήνα, 18 Μαΐου 1868.

²⁷⁸ Η *Αγγλοελληνική Ἐπιτροπή* στα τέλη Ιουνίου 1867 μεριμνούσε για την περίθαλψη περίπου 220 προσφύγων. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.594. Γ. Κλάδος προς Χάου, Αθήνα, 24 Ιουνίου 1867.

²⁷⁹ Η αρμόδια *Επιτροπή* χορηγούσε στις χήρες των αρχηγῶν 100 δρχ./μήνα, των αξιωματικῶν 70 δρχ. και των απλῶν στρατιωτῶν 50 δρχ. Αντίστοιχα, τα ίδια ποσά λάμβαναν και οι γονεῖς των ἀγαμῶν νέων. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.090, 23 Ιανουαρίου 1867.

²⁸⁰ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.072, 12 Σεπτεμβρίου 1866 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 262. ΚΕΑ προς Γ. Πέρβαλη, Αθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1868.

²⁸¹ Για την έναρξη λειτουργίας της *Επιτροπῆς Περιθάλψεως Πειραιά* βλ.: *Παλιγγενεσία*, αρ. 993, 6 Σεπτεμβρίου 1866. Η εφ. *Μέριμνα* αναφέρει τα πρόσωπα που συμμετείχαν στην *Επιτροπή Πειραιά*. Πρόκειται για το δήμαρχο Πειραιά, Δημήτρη Μουτζόπουλο, τον επιχειρηματία Θεόδωρο Ρετσίνα, τον κρητικής καταγωγῆς βιοτέχνη Αθανάσιο Βολωνάκη και το βιομήχανο Ιωάννη Δομόκα. Βλ. σχετικά: *Μέριμνα*, 6 Οκτ 1867. Για το προφίλ των μελῶν που συμμετείχαν στην συγκεκριμένη *Επιτροπή* βλ.: Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία», ό. π., σ. 81.

²⁸² Η πρώτη *Επιτροπή* στη Σύρο συστάθηκε τον Αύγουστο του 1866. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, αρ. 27.106. Για τη συγκρότηση της *Ἐν Σύρῳ Ἐπί τῶν Ἀποστόλων Ἐπιτροπῆς* (στο εξής *Επιτροπή Αποστόλων*), η οποία δημιουργήθηκε ύστερα από πρωτοβουλία της ΚΕΑ, βλ.: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 431, 432. ΚΕΑ προς Ν. Γιαντζή, Δ. Βαφιαδάκη, Κωνστ. Ιωαννόπουλο, Εμ. Πουρνάρα, Αθήνα, 21 Σεπτεμβρίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 439, 440. ΚΕΑ προς *Επιτροπή Σύρου*, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 457, 458. ΚΕΑ προς Μ. Μπογιατζόγλου, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 1867.

²⁸³ Για την *Ἐπί τῆς περιθάλψεως τῶν ἐν Πάτραις προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπή* (στο εξής *Επιτροπή Πάτρας*) βλ.: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700.

²⁸⁴ Για την *Επιτροπή Κεφαλλονιάς* βλ.: *Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς περί τῶν πρὸς συντήρησιν τῶν ἐδώ προσφύγων*, Κεφαλλονιά 1868.

Παράλληλα, ομογενείς και φιλέλληνες συγκρότησαν *Επιτροπές* εκτός Ελληνικού Βασιλείου. Τούτες οι *Επιτροπές*, στη Βρετανία, τη Ρωσική Αυτοκρατορία, στην Αίγυπτο, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες,²⁸⁵ συνέβαλαν σημαντικά στην ενίσχυση της Επανάστασης και στην περίθαλψη των προσφύγων.²⁸⁶ Επίσης, εξαιρετικά δραστήρια ήταν η *Επιτροπή* που συγκροτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη.²⁸⁷ Τέλος, σημαντικό έργο επέδειξε *Αμερικανοελληνική Επιτροπή*,²⁸⁸ που έδρασε υπό την καθοδήγηση του γνωστού φιλέλληνα Χάου,²⁸⁹ ο οποίος το Μάιο του 1867 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα για να συντονίζει το έργο υποδοχής και περίθαλψης των προσφύγων.²⁹⁰

Οι τοπικές *Επιτροπές* στην Ελλάδα σε συνεργασία με τις κατά τόπους αρχές διαχειρίστηκαν την περίθαλψη των προσφύγων, τη διανομή του σιτηρεσίου, την εύρεση κατοικιών και την πληρωμή των εξόδων για ενοίκια, νοσηλεία, φάρμακα, έξοδα ταφής, εξόδων βιβλίων για τα προσφυγόπουλα, έξοδα για τη μετεγκατάσταση οικογενειών. Ενδεικτικά, η *Επιτροπή Πάτρας* κατά το διάστημα 27 Νοεμβρίου 1867 έως 30 Νοεμβρίου 1868 διαχειρίστηκε 234.375 δρχ., τα οποία προέρχονταν από επιχορηγήσεις της Κυβέρνησης (135.824 δρχ.), από το έκτακτο δασμό (73.996 δρχ.), από συνεισφορές των δήμων (21.110 δρχ.) και από εισφορές μονών και εκκλησιών (1.560 δρχ.).²⁹¹ Το Φλεβάρη του 1868 η συγκεκριμένη *Επιτροπή* χορηγούσε σιτηρέσιο σε 1.614 άτομα.²⁹²

Τούτες οι *Επιτροπές* αποτελούνταν κατά κανόνα από άτομα υψηλού κοινωνικού κύρους,²⁹³ από τοπικούς πολιτικούς, οικονομικούς, δικαστικούς,

---

²⁸⁵ Για τις φιλελληνικές δράσεις στα Βαλκάνια βλ.: D. Limona, «Κρήτη 1866. Κινητοποιήσεις στη Ρουμανία για τον αγώνα εναντίον των Τούρκων», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 73, Ιούλιος 1974, σελ. 126-130 · G. Blagojevic, «Η απήχηση της μεγάλης Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869 στη Σερβική κοινωνία του 19ου αιώνα», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Γ1', *Νεοελληνική Περίοδος*, Χανιά 2011, σσ. 181-190.

²⁸⁶ *Λογοδοσία τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθήνα 1869, σ. 8.

²⁸⁷ *Ο. π.*, σ. 9.

²⁸⁸ Η *Αμερικανοελληνική Επιτροπή* συστάθηκε το Μάιο του 1867. Σε αυτήν συμμετείχαν πολίτες των ΗΠΑ οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα. Μάλιστα, ο πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Αθήνα Κάρολος Τάκερμαν (Tuckerman) διετέλεσε γραμματέας της Επιτροπής. Βλ. σχετικά: Μάρκογλου, *ό. π.*, σ. 61. Στην ίδια *Επιτροπή* γραμματέας ήταν ο Μ.Δ. Καλαποθάκης. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 325. ΚΕΑ προς Μ.Δ. Καλαποθάκη, Αθήνα, 16 Μαρτίου 1868.

²⁸⁹ Για τη σχετική δράση του Χάου βλ. και: Π. Ι. Μαμαλάκης, «Ο Samuel Howe και η Κρητική Επανάσταση του 1866», *Κρητικά Χρονικά Γ'*, τχ. 3, 1949, σσ. 506 - 518.

²⁹⁰ Howe, *ό. π.*, σ. 25.

²⁹¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Επιτροπή Πατρών προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πάτρα, 16 Δεκεμβρίου 1868.

²⁹² Πίν. 4 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.368, 24 Φεβρουαρίου 1868.

²⁹³ Χαρακτηριστικά, το Υπουργείο Εσωτερικών παρήγγειλε η *Επιτροπή* που θα συγκροτούνταν στο Άργος να αποτελείται από άτομα με υψηλή κοινωνική επιφάνεια, ένας ειρηνοδίκης, ο δήμαρχος και ο

εκπαιδευτικούς και θρησκευτικούς παράγοντες,²⁹⁴ εκ των οποίων αρκετοί Κρήτες αστοί που ζούσαν ήδη στην Ελλάδα, όπως ο Μίνωας Μπογιατζόγλου στη Σύρο, ο Εμμανουήλ Χαιρέτης στην Πάτρα,²⁹⁵ ο Αθανάσιος Βολωνάκης στον Πειραιά.²⁹⁶ Σε κάποιες περιπτώσεις οι πρόσφυγες εξέλεξαν αντιπροσώπους που βοηθούσαν στο έργο των *Επιτροπών*, ιδίως στη διανομή του σιτηρεσίου.²⁹⁷ Ωστόσο, η γενική οδηγία της κεντρικής διοίκησης απέκλειε τους πρόσφυγες από τη συμμετοχή τους σε αυτές τις *Επιτροπές*. Το Υπουργείο Εσωτερικών δεχόταν την ανεπίσημη συνδρομή μόνο εκ των «εϋπολητότερων» των προσφύγων και, κυρίως, στην υπόδειξη των προσφύγων που δικαιούνται βοήθεια.²⁹⁸

Οι *Επιτροπές*, απευθυνόμενες σε ιδιώτες και δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, συγκέντρωναν χρήματα και είδη πρώτης ανάγκης. Εντός της ελληνικής επικράτειας διάφοροι σύλλογοι και θεσμικοί φορείς, όπως το Πανεπιστήμιο Αθηνών,²⁹⁹ ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός,³⁰⁰ πολλοί Δήμοι,³⁰¹

ιέρεις. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 892, Αθήνα, 21 Μαρτίου 1868.

²⁹⁴ Βλ. ενδεικτικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 706. Νομάρχης Αργολίδος Κορινθίας προς Ηπειροθεσσαλομακεδονική Επιτροπή, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1867 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Βοηθήματα στο δήμο Κέας, Επιτροπή Κέας, Κέα, 21 Ιουλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κατάλογος βοηθημάτων στο δήμο Σίφνου. Επιτροπή Σίφνου, Σίφνος, 28 Ιουνίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Κατάλογος βοηθημάτων στο δήμο Κιμώλου. Επιτροπή Κιμώλου, Κίμωλος, 18 Αυγούστου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Δήμαρχος Τροιζηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Πόρος, 17 Μαρτίου 1869.

²⁹⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Νομάρχης Αχαΐας προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 5.381, Πάτρα, 25 Απριλίου 1868.

²⁹⁶ *Μέριμνα*, 6 Οκτωβρίου 1867. Πρόκειται για τον Ηρακλειώτη, αδελφό του γνωστού ζωγράφου Κωνσταντίνου Βολωνάκη, που είχε εγκατασταθεί στον Πειραιά από τη δεκαετία του 1850 και ίδρυσε το 1869 του πρώτο νηματοουργείο και το 1873 εργαστήριο αγγειοπλαστικής.

²⁹⁷ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 34.603. Κρήτες πρόσφυγες Αθηνών προς Ζωή Σούτσου, Αθήνα, 26 Ιουλίου 1867.

²⁹⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς έπαρχο Τήνου, Ερμούπολη, 11 Μαρτίου 1868.

²⁹⁹ Χαρακτηριστικά, το Πανεπιστήμιο Αθηνών συνεισέφερε στους εράνους δίνοντας το ποσό των 5.000 δρχ. Βλ. σχετικά: Πεπονάκης, *Ξένοι, ό. π.*, σ. 79. Σε άλλη χρονική στιγμή το η Πρυτανεία του Πανεπιστημίου Αθηνών δώρισε στην *Ηπειροθεσσαλομακεδονική Επιτροπή* επιστημονικά βιβλία πραγματικής αξίας 419 δρχ. Βλ. σχετικά: *Αλήθεια*, αρ. 620, 13 Απριλίου 1868.

³⁰⁰ Ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός συγκέντρωσε 75 δρχ. από λαχειοφόρο για να ενισχύσει την Κρητική Επανάσταση. Βλ. σχετικά: Ι. Μπολανάκης, «Η συμβολή του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός στη μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866», στο: *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 1, *Νεοελληνική Περίοδος*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2005, σσ. 234 – 239.

³⁰¹ Οι χρηματικές συνεισφορές των δήμων υπέρ των κρητικών οικογενειών ήταν συνεχείς. Μία πρώτη γενναία συνεισφορά 15.000 δρχ. υπέρ των Κρητών προσφύγων από το Δήμο Ερμούπολης αναφέρεται στην εφ. *Ερμούπολις*. Βλ. σχετικά: *Ερμούπολις*, αρ. 106, 21 Σεπτεμβρίου 1866. Ενδεικτικά, λίγους μήνες αργότερα το Δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας προσέφερε 250 δρχ. στην *Επιτροπή Κυριών Θεσσαλίας και Μακεδονίας* μετά από πρόταση του δημάρχου Σκούφου και, αντίστοιχα, το δημοτικό συμβούλιο Πειραιά προσέφερε 100 δρχ. Βλ. σχετικά: *Αλήθεια*, αρ. 400, 2 Ιουνίου 1867.

η Μασονική Λέσχη Ερμούπολης,³⁰² συνέδραμαν προφέροντας χρηματικά ποσά για την περίθαλψη των προσφύγων. Είναι αξιοσημείωτο ότι για την ενίσχυση των χριστιανών της Κρήτης στάλθηκαν χρήματα από τουλάχιστον 120 πόλεις εκτός Ελλάδας,³⁰³ όπου, με παρότρυνση των τοπικών *Επιτροπών*,³⁰⁴ συγκεντρωνόταν χρήματα από ομογενείς και φιλέλληνες.³⁰⁵ Είναι εντυπωσιακό ότι έφθασαν χρήματα από τη Βοστώνη των ΗΠΑ, την Καλκούτα των Ινδιών και τη Μελβούρνη της Αυστραλίας.³⁰⁶ Επιπλέον, οι *Επιτροπές* του εξωτερικού, εκτός του φιλανθρωπικού έργου που παρείχαν, προσπάθησαν να δημοσιοποιήσουν το ζήτημα των Κρητών προσφύγων στις ΗΠΑ και την Ευρώπη, ώστε να ασκηθεί πίεση στις κατά χώρα κυβερνήσεις για διπλωματική διευθέτηση της κατάστασης.³⁰⁷

Η δεύτερη κυβέρνηση Βούλγαρη επιχείρησε να ελέγξει τη δράση των *Επιτροπών*, προωθώντας ως μέλη στα συμβούλιά τους έμπιστά της πρόσωπα. Αυτή η κυβερνητική ενέργεια σε κάποιες περιπτώσεις προκάλεσε αντιδράσεις και παραιτήσεις *Επιτροπών*. Τα μέλη της *Επιτροπής περιθάλψεως Κρητών*, που είχε συσταθεί το Νοέμβριο του 1866 με πρόεδρο τον αντιστράτηγο Χατζηπέτρου,³⁰⁸ παραιτήθηκαν, επειδή δέχθηκαν πιέσεις από την κυβέρνηση, ώστε να προστεθούν 4 νέα μέλη, οι Χ. Ζυμβρακάκης, Β. Σαπουντζάκης, Εμ. Μανουσογιαννάκης, Μ. Δαμβέργης, και ένας έμμισθος γραμματέας. Στο δελτίο παραίτησης τα μέλη της *Επιτροπής* δήλωσαν ότι παραιτήθηκαν επειδή σύμφωνα με το καταστατικό της *Επιτροπής* δεν προβλεπόταν η αύξηση των μελών όπως και η απασχόληση έμμισθων υπαλλήλων. Τότε η κυβέρνηση

³⁰² Η Μασονική Λέσχη εν Ερμούπολης προσέφερε 400 δρχ. στο δήμαρχο Ερμούπολης για την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.151, 21 Απριλίου 1867.

³⁰³ *Ερμούπολις*, αρ. 121, 5 Ιανουαρίου 1867 · *Ερμούπολις*, αρ. 122, 12 Ιανουαρίου 1867 · *Ερμούπολις*, αρ. 124, 26 Ιανουαρίου 1867 · *Ερμούπολις*, αρ. 128, 23 Φεβρουαρίου 1867 · *Ερμούπολις*, αρ. 135, 20 Απριλίου 1867 · *Ερμούπολις*, αρ. 136, 27 Απριλίου 1867 · *Αργολίς*, αρ. 90, 1 Ιανουαρίου 1868. Για τις *Επιτροπές* που συγκροτήθηκαν σε πόλεις της Ιταλίας και τους εράνους υπέρ των Κρητών, Γένοβα, Φλωρεντία, Μιλάνο, Νάπολη, Ρώμη, Βενετία κ. ά. βλ. σχετικά: Α. Λιάκος, «Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη (1866 – 1869)», *Παλιμνηστον*, τχ. 14 – 15, 1995, σσ. 201 – 206.

³⁰⁴ ΒΒ, Αρχείο Μάρκου Ρενιέρη, Φ. 7.877, αρ. 410. ΚΕΑ προς Ομογενείς, Αθήνα, 28 Σεπτεμβρίου 1867.

³⁰⁵ *Λογοδοσία τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθήνα 1869, σσ. 8 – 10.

³⁰⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.039, αρ. 70. ΚΕΑ προς Ινδαρέ, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1869. Για την πρώτη επιχειρηματική ελληνική παρουσία στην Αμερική, στην Ινδία και στην Αυστραλία βλ.: Β. Καρδάσης – Τζ. Χαρλάντη, «Αναζητώντας τις χώρες της επαγγελίας: ο απόδημος ελληνισμός από τα μέσα του 19ου αιώνα ως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: Ιω. Χασιώτης & Όλ. Κατσιαρδῆ–Hering & Ευρ. Αμπατζῆ (επιμ.), *Οι Ἑλληνες στη Διασπορά (15ος – 21ος αιώνας)*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σσ. 64 – 67.

³⁰⁷ Μάρκογλου, ό. π., σσ. 144 – 148. Την ίδια δραστηριότητα αναλάμβαναν και οι Έλληνες πρέσβεις και πρόξενοι σε χώρες του εξωτερικού. Ενδεικτικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 299, 300. ΚΕΑ προς Δημήτριο Μπόταση, Αθήνα, 5 Μαρτίου 1868.

³⁰⁸ Την παραιτηθείσα *Επιτροπή* αποτελούσαν οι κύριοι R. Church (πρόεδρος), Σ. Αντωνιάδης, (αντιπρόεδρος), Α. Νέγρης (γραμματέας), Α. Μαριολάκης (ταμίας), και τα μέλη Γ. Νικολαΐδης, Β. Τομπάζης, Α. Θεοδωράκης, Αλεξ. Α. Σούτσος, Σ. Α. Κρίνος, Ι. Γ. Παπαδάκης, Μ. Δ. Καλοποθακής, Εμ. Παπαδάκης. Βλ. σχετικά: *Αλήθεια*, αρ. 633, 2 Μαΐου 1868. Τη

Βούλγαρη διόρισε νέα δωδεκαμελή επιτροπή που έφερε ο ίδιο όνομα με την προηγούμενη για την ανάληψη της διαχείρισης της περίθαλψης των προσφύγων στην Αττική.³⁰⁹

Την ίδια περίοδο η *Επιτροπή των Κυριών*, που είχε συσταθεί το Σεπτέμβριο του 1866,³¹⁰ δήλωσε τη διάλυση της ύστερα από πιέσεις της κυβέρνησης.³¹¹ Η επίσημη ανακοίνωση της *Επιτροπής* έθετε ως κύριο λόγο για αυτή την εξέλιξη την ελάττωση των μέσων που διέθετε για την υποστήριξη της περίθαλψης των προσφύγων. Τη στιγμή της διάλυσής της, η *Επιτροπή* χορηγούσε σιτηρέσιο σε 3.800 πρόσφυγες στην Αθήνα και σε 300 στη Χαλκίδα.³¹² Τότε, η *Επιτροπή των Κυριών* παρέδωσε στην ΚΕΑ τα έγγραφα και τα βιβλία που διατηρούσε όπως και τα χρήματα που βρίσκονταν στο ταμείο της.³¹³ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση Βούλγαρη εξέφρασε την επιθυμία της να υπάρχουν στην ΚΕΑ άτομα εμπιστοσύνης της κυβέρνησης «για να λαμβάνει ακριβώς τις ανάγκες του Αγώνος και την έγκαιρη θεραπεία αυτού». Ως εκ τούτου, κατέστη μέλος της ΚΕΑ ο εκλεκτός της κυβέρνησης Σπυρίδων Κόμνος.³¹⁴

Μια αξιοσημείωτη περίπτωση *Επιτροπής* που τα μέλη της αντικαταστάθηκαν από την Κυβέρνηση είναι εκείνη που δρούσε στην πόλη της Τρίπολης. Το Φεβρουάριο του 1868 η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι δεν εμπιστεύεται την εκλεγμένη από το δημοτικό συμβούλιο τοπική *Επιτροπή*, προχωρώντας στο διορισμό νέας.³¹⁵ Αυτή η νέα *Επιτροπή* ήταν η τρίτη κατά σειρά που καλούνταν να διαχειριστεί την περίθαλψη των προσφύγων στην πρωτεύουσα της Αρκαδίας. Η πρώτη τριμελής *Επιτροπή* που είχε συσταθεί στην πόλη είχε παραιτηθεί,³¹⁶ όταν τα μέλη της πιάστηκαν από τις τοπικές αρχές να προστεθούν και άλλα άτομα ως μέλη της *Επιτροπής*. Τα τρία παραιτηθέντα μέλη δήλωσαν ότι αποφάσισαν την παραίτησή τους, καθώς ήταν βέβαια ότι τα νέα

³⁰⁹ Παλιγγενεσία, αρ. 1.373, 2 Μαρτίου 1868.

³¹⁰ Η *Επιτροπή των Κυριών* αποτελούνταν από τις κυρίες Ζωή Α. Σούτσου, Φ. Α. Κουντουριώτου, Αικ. Καλλιφρονά, Μαρ. Καλλιγά, Α. Μεσσηνέζη, Θρ. Ζαΐμη, Ελ. Θεοχάρη και Πην. Εφ. Κεχαγιά. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 351. ΚΕΑ προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα 31 Μαρτίου 1868.

³¹¹ Παλιγγενεσία, αρ. 1.372, 1 Μαρτίου 1868.

³¹² ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 36.678, αρ. 64. Ζωή Σούτσου προς ΚΕΑ, Αθήνα, 21 Μαρτίου 1868.

³¹³ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.567 - φ. 34.569.

³¹⁴ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 227, 228. ΚΕΑ προς Δημήτριο Βούλγαρη, Αθήνα 6 Αυγούστου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 229. ΚΕΑ προς Σπυρίδωνα Κόμνο, Αθήνα, 17 Αυγούστου 1868.

³¹⁵ Αρκαδία, αρ. 453, 9 Φεβρουαρίου 1868 · Φωνή των Επαρχιών, αρ. 357, 24 Φεβρουαρίου 1868.

³¹⁶ Την πρώτη *Επιτροπή* στην Τρίπολη αποτελούσαν ο δικηγόρος Θεόδωρος Ρηγόπουλος, ο στρατιωτικός ιατρός Περικλής Γορτυνός και ο έμπορος Γ. Σαμπράκος. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Κρήτες πρόσφυγες Τρίπολης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίπολη, 2 Μαρτίου 1868.

μέλη «ἤθελαν νά προβάλλουν τή φιλοτιμία τούς καί δέν θά διαχειρίζονταν πρὸς ἀπόλυτο ὄφελος τῶν προσφύγων τούς διαθέσιμους πόρους».³¹⁷

Οἱ παραιτήσεις τῶν *Επιτροπῶν* δὲν ἔμειναν ασχολίαστες ἀπὸ τὸν τύπο. Ἡ ἐφ. *Αλήθεια* σημείωνε ὅτι «οἱ Ἐπιτροπές ἐξαναγκάζονται σέ παραιτήσεις» ἀπὸ τὴν κυβέρνηση διότι «θέλει νά περιέλθει ἡ διαχείριση ὄλων στὴν ἐξουσία».³¹⁸ Πράγματι, ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη, τοὺς πρώτους μῆνες διακυβέρνησής της, προσπάθησε νὰ ἀναπροσαρμόσει συνολικά τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ στὴ διαχείριση τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Προτεραιότητα της ἦταν ἡ μείωση τῶν σχετικῶν κρατικῶν δαπανῶν. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἔπειτα, ἐπιχείρησε νὰ ἐλέγξει κάθε ἀνάμειξη τῆς ἐλληνικῆς πλευρᾶς στὴν Ἐπανάσταση, ὥστε ἡ ἐπίκληση τῆς ἐλληνικῆς ουδετερότητας νὰ καταστῆ οὐσιαστικὴ καὶ ὄχι φαινομενικὴ.

Σχετικὰ μετὰ τὸ ἔργο τῶν *Επιτροπῶν* υπήρξαν λίγες κατηγορίες γιὰ καταχρήσεις στὴ διαχείριση τῶν οικονομικῶν πόρων. Οἱ ἀναφορές γιὰ καταχρήσεις στὴ Σύρο σὲ ἓνα φορτίο ποὺ εἶχαν ἀποστείλει ὁμογενεῖς προκάλεσε τὴ δυσαρέσκεια τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ γεγονός αὐτὸ στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ νὰ μειώσουν οἱ ὁμογενεῖς σημαντικὰ τὶς συνδρομὲς τους. Ἡ *ΚΕΑ*, ἀντιλαμβανόμενη τὴ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἐκβάση τῶν πραγμάτων ἡ ἀπρόσκοπτη ἀποστολὴ βοήθειας ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς, συνιστοῦσε τὴν ἀπόλυτη προσοχὴ τῶν ἐμπλεκόμενων στὴ διαχείριση τῶν συνδρομῶν.³¹⁹ Ἐπίσης, ἀτασθαλίες καταγγέλλθηκαν σχετικὰ μετὰ τὴ διαχείριση τῆς περιθάλψης τῶν προσφύγων στὴν Ἀθήνα με ἀποτέλεσμα ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη νὰ ἀντικαταστήσει μέλη τῆς *Επιτροπῆς περιθάλψεως Κρητῶν* ποὺ εἶχε διορίσει λίγους μῆνες νωρίτερα.³²⁰

Μία παρόμοια ἀνησυχία ἐξέφρασε ὁ Χάου ὁποῖος, ἐπιθυμώντας νὰ συνδράμει στὴ διατροφή καὶ τὴν περίθαλψη τῶν ἐσωτερικῶν προσφύγων στὴν Κρήτη, ποὺ «βρίσκονταν στὰ σπήλαια καὶ τὰ ὄρη», ἀπαιτοῦσε νὰ εξασφαλίσῃ ὅτι «οἱ τροφές θά φυλαχτοῦν καὶ δέν θά διαρπαχθοῦν οὔτε ἀπὸ τοὺς ἐγγῶριους οὔτε ἀπὸ τοὺς

---

³¹⁷ Οἱ πρώτοι 3 ἐπίτροποι ἐξέδωσαν *Λογοδοσίαν* γιὰ τὸ διάστημα ποὺ ἦταν στὴν *Επιτροπὴ* ἀπὸ 12 Σεπτεμβρίου 1867 μέχρι 22 Οκτωβρίου 1867. Σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα, ἀφοῦ μερίμνησαν γιὰ τὴ στέγαση τῶν προσφύγων, διαχειρίστηκαν περίπου 1.000 δρχ. Ἀπὸ αὐτές, 800 δρχ. ξοδεύτηκαν σὲ σιτηρέσια, 30 δρχ. σὲ ἐνοίκια, 172 δρχ. σὲ ἐνδύματα, καὶ τὸ ὑπόλοιπο ποσό σὲ «ἀγῶγια ἐκ Ναυπλίου καὶ ἀναχωρησάντων Κρητῶν», χαρτόσημα, τηλεγραφήματα, ταφές παιδιῶν καὶ ἀλεστικά. Τὰ χρήματα αὐτὰ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ συνεισφορές ἀπὸ δημάρχους, ἀξιωματικούς, τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἀπὸ δῖσκους σὲ ἐκκλησίες. Βλ. σχετικὰ: ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, Φ. 700. Θ. Ρηγόπουλος & Π. Γορτύνιος. *Λογοδοσία* Θ. Ρηγόπουλου καὶ Π. Γορτύνιου, Τρίπολη, 22 Νοεμβρίου 1867.

³¹⁸ *Αλήθεια*, ἀρ. 633, 2 Μαΐου 68.

³¹⁹ ΙΑΚ, Ἐγγράφη τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α΄ Βιβλίον, σ. 260. *ΚΕΑ* πρὸς Γενικὴ Συνέλευση καὶ Προσωρινὴ Κυβέρνηση τῶν Κρητῶν, Ἀθήνα, 7 Μαρτίου 1867.

³²⁰ *Αλήθεια*, ἀρ. 729, 30 Σεπτεμβρίου 1868.

Ὀθωμανούς».³²¹ Τελικά, ο Χάου μετέβη ο ίδιος στην Κρήτη προκειμένου να διαφυλάξει τη «μὴ διαρπαγὴ» των τροφίμων και των εφοδίων και να εξασφαλίσει ὅτι θα διανέμονται στις πεινασμένες οικογένειες.³²²

Μετά την αντικατάσταση των μελών της *Επιτροπὴ περιθάλψεως Κρητῶν* αναπτύχθηκε κάποιου εἶδους ἀτυπὴ ἀντιπαράθεση μεταξύ των μελών της και των μελών της *ΚΕΑ*. Καθεμία ἀπὸ τις δύο *Επιτροπές* συμβούλευε τους ὁμογενεῖς να ἀποστέλλουν στο δικό της ταμεῖο τις συνεισφορές τους, υποστηρίζοντας ὅτι οἱ δικές τους δραστηριότητες προέχουν. Σε αὐτὴ την ἀντιπαράθεση ἐνεπλάκη και ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη τὴν ἀνοιξὴ του 1868, ὅταν εἰδοποίησε τους Ἑλληνες προξένους να ἐπέμβουν, ὥστε οἱ ὁμογενεῖς να στέλλουν χρήματα στην *Επιτροπὴ περιθάλψεως Κρητῶν* και ὄχι στην *ΚΕΑ*. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ *ΚΕΑ* υποστήριξε ὅτι «ἡ ἀποστολὴ τῶν συνδρομῶν δὲν ἔχει στόχο τὴ συντήρηση τῶν ἐν Ἑλλάδι Κρητῶν καὶ οὔτε πρέπει νὰ καθιερωθεῖ αὐτὸ, οἱ συνδρομῆς πρέπει νὰ ἔχουν ὡς στόχο τὴ συντήρηση τοῦ Ἀγῶνος, γιὰ αὐτὸ προτρέπουμε τοὺς ὁμογενεῖς νὰ στέλλουν τίς συνδρομῆς τοὺς στὴν *ΚΕΑ*».³²³ Ἐπίσης, ἡ *ΚΕΑ* ἐπεσήμανε σε ὁμογενεῖς ἀπὸ το Μελίτη και το Λονδίνο που ἔστειλαν συνδρομῆς στην *Επιτροπὴ περιθάλψεως Κρητῶν* ὅτι «οἱ πρόσφυγες ἀνά τὴν Ἑλλάδα τυγχάνουν ἰδιαίτερης προστασίας ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἀλλὰ και ἰδιώτες, καὶ ὅτι οἱ ἐπαναστάτες στὴν Κρήτη ὑπομένουν σὲ κακουχίες μὲ τὴ ζωὴ τοὺς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν».³²⁴ Σύμφωνα με τὴν *ΚΕΑ*, «ἐποφελέστερα τῶν γυναικοπαίδων τούτων περίθαλψη εἶναι ἡ ἐνίσχυση τοῦ Κρητικοῦ Ἀγῶνα πρὸς διάσωση τῶν ἐν Κρήτη ἀγωνιζόμενων πατέρων και συζύγων αὐτῶν ὅπως ἔγκαιρα αὐτῶν ἐλεύθερα ἐπανέλθουν».³²⁵

Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ περίπτωση μίας συνεισφορᾶς του ὁμογενῆ Θ. Πρ. Ροδοκανάκη. Ὁ Χατζηπέτρου ζήτησε ἀπὸ τον ἀποστολέα να ἀλλάξει τὸ ὄνομα τῆς παραλήπτριας *Επιτροπῆς* στὴ συναλλαγματικὴ ἐπιταγὴ 4.000 φρ. που ἔστειλε πρὸς τὴν *ΚΕΑ*, ὥστε ἡ ἐπιταγὴ να κατευθυνθεῖ τελικὰ στην *Επιτροπὴ* που ἐκεῖνος συμμετεῖχε.

³²¹ ΙΑΚ, Ἐγγραφο τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Β΄ Βιβλίο, σ. 22. ΚΕΑ πρὸς Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 5 Μαΐου 1867.

³²² ΙΑΚ, Ἐγγραφο τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Β΄ Βιβλίο, σ. 23.

ΚΕΑ πρὸς Ἐπιτροπὴ Σύρου, Αθήνα, 6 Μαΐου 1867 · ΙΑΚ, Ἐγγραφο τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Β΄ Βιβλίο, σ. 16. ΚΕΑ πρὸς Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση τῶν Κρητῶν, Αθήνα, 29 Ἀπριλίου 1867.

³²³ *Ἀλήθεια*, ἀρ. 637, 8 Ἰουνίου 1868.

³²⁴ ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων, φ. 78.038, ἀρ. 31, 32. ΚΕΑ πρὸς Π. Πετροκόκκινο, Αθήνα, 5 Ἰουνίου 1868.

³²⁵ ΙΑΚ, Ἐγγραφο τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α΄ Βιβλίο, σ. 162 – 164. ΚΕΑ πρὸς Ἐπιτροπὴ Λονδίνου, Αθήνα, 21 Δεκεμβρίου 1866 / 2 Ἰανουαρίου 1867.

Η εξακρίβωση της παραλήπτριας *Επιτροπής* στη συγκεκριμένη υπόθεση απασχολούσε το Υπουργείο Εξωτερικών και την ελληνική πρεσβεία στην Πετρούπολη ακόμα και ενάμιση χρόνο μετά την έκδοση της επιταγής.³²⁶

2.5: Ο ρόλος της ΚΕΑ

Ύστερα από τη συγκρότηση της *Επιτροπής περιθάλψεως Κρητών* και τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε το Ελληνικό Κράτος για την κάλυψη των αναγκών των προσφύγων, η ΚΕΑ μετατράπηκε σε ένα συμβούλιο διαχείρισης και εποπτείας του εθνικού αγώνα. Πλέον, η *Επιτροπή* ασχολούνταν μόνο με ζητήματα πολιτικής, διπλωματικής και στρατιωτικής φύσης που αφορούσαν την Επανάσταση, υποκαθιστώντας σε πολλές περιπτώσεις την ουδετερότητα και την απόσταση που κρατούσε το επίσημο Ελληνικό Κράτος.

Βρισκόμαστε στην εποχή που η Μεγάλη Ιδέα της «επίσημης» Ελλάδας είχε πάψει να είναι πολεμοχαρής, όπως στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1850, αναζητώντας, πλέον, την ειρηνική της πραγμάτωση δια της μεσολάβησης των ισχυρών της Ευρώπης. Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, που δοκιμάστηκαν στην πράξη οι απελευθερωτικές δυνατότητες του Ελληνικού Βασιλείου, η ανεξέλεγκτη Μεγάλη Ιδέα εκλείπει και συνδιαλλάσσεται με το εφικτό και το διπλωματικώς ανεκτό.³²⁷ Από τη δεκαετία του 1860 κύρια μέριμνα των κυβερνήσεων ήταν η εσωτερική οικονομική ανάπτυξη αλλά και η αναζήτηση νέων προσανατολισμών για την επίλυση του εθνικού ζητήματος, μέσα από την οικοδόμηση ενός «πρότυπου Βασιλείου» στην Ανατολή.³²⁸ Χαρακτηριστικά, η εφ. *Κλειώ* της Τεργέστης έγγραφε το 1863 ότι η Μεγάλη Ιδέα, το κυρίαρχο εθνικό σύνθημα του Ελληνικού Κράτους καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, «άποβαλούσα τόν επί Όθωνος επιθετικόν χαρακτήρα τῆς, εἶναι σήμερον ὄλως ἀμυντική».³²⁹

Στο νέο διεθνές πλαίσιο που εγκαθιδρύεται μετά τη Συνθήκη των Παρισίων (Μάρτιος 1856) η εξυπηρέτηση των εθνικών βλέψεων καθίσταται αδύνατο να στηριχθεί σε ιδεαλιστικού περιεχομένου επικλήσεις, αλλά στη συστηματική και μακροχρόνια διοικητική, οικονομική, στρατιωτική και ιδεολογική προετοιμασία του

³²⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 34.398. Ν. Δραγούμης προς Θρ. Δηλιγιάννη, Πετρούπολη, 29 Σεπτεμβρίου / 10 Οκτωβρίου 1869.

³²⁷ Ελ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σσ. 284, 292.

³²⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1994, σ. 399.

³²⁹ *Κλειώ*, 20 Σεπτεμβρίου 1863.

έθνους.³³⁰ Οι ελληνικές κυβερνήσεις δηλώναν ουδετερότητα, και κανένα πολιτικό κόμμα της περιόδου δεν υποστήριζε δημόσια την πρόκληση πολεμικής σύρραξης με την ΟΑ.³³¹ Σε αυτό το νέο σύστημα βασική προτεραιότητα ήταν ο εκπολιτισμός της Ανατολής, μέσα από την οικονομική και πολιτισμική ενδυνάμωση του ελληνισμού.³³²

Μετά την ταπεινωτική ήττα στον Κριμαϊκό Πόλεμο η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία επιχείρησε να ανακτήσει την αυτοπεποίθησή της, προβάλλοντας μία άτυπη διάκριση ανάμεσα στην «επίσημη» και την «ανεπίσημη» Ελλάδα, δηλαδή ανάμεσα στις θέσεις των κυβερνήσεων, που κατά κανόνα διακήρυσσαν ότι κρατούν ουδέτερη στάση, και σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες, ακόμα και από μέλη του κοινοβουλίου της αντιπολίτευσης, που αντικαθιστούσαν σε πολλές περιπτώσεις την κρατική ουδετερότητα σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Η στάση που κράτησε ο βουλευτής Πατρών Ανδρέας Ρηγόπουλος κατά την τριετία της Επανάστασης αντικατοπτρίζει πλήρως αυτό το διαχωρισμό.³³³

Στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, λειτουργούσαν οι θεσμοί εκείνοι, όπως ο τύπος, το Πανεπιστήμιο, η λογοτεχνία, οι πολιτικοί σχηματισμοί, που επέτρεπαν τη συγκρότηση των διανοομένων σε ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία.³³⁴ Οι αστοί που συμμετείχαν στις *Επιτροπές* που σχετίζονταν με εθνικά θέματα, όπως η *ΚΕΑ*, δημοσιογράφοι που κατέγραφαν το πολιτικό ρεπορτάζ,³³⁵ και, γενικότερα, οι διανοούμενοι που ενεργούσαν για την προώθηση των εθνικών ζητημάτων,³³⁶ δεν έρχονταν να ενισχύσουν ή να αντιπολιτευθούν την επίσημη κρατική εξωτερική

³³⁰ Αθ. Αντωνιάδης, *Επαμεινώνδας Δ. Δεληγεώργης*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σσ. 50, 51.

³³¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821 – 1936)*, τ. Α', μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, σσ. 457 – 458.

³³² Ο Σπυρίδων Κόμνος, καθηγητής φιλοσοφίας στη Στρατιωτική Σχολή, έγραφε για την ανάγκη αναδιοργάνωσης της στρατιωτικής σχολής ώστε η Ελλάδα να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στον εκπολιτισμό της Ανατολής. Βλ. σχετικά: Σπ. Κόμνος, *Περί τής στρατιωτικής σχολής σκέψεις. Περί τής έθνικης ανάγκης τής στρατιωτικής σχολής. Αίτιαί τής οίκτηράς καταστάσεως τής σχολής*, Αθήνα 1867.

³³³ Ν. Μπακουνάκης, *Μία στιγμή της Ευρώπης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο λόγος, η εικόνα, ο μύθος του Ανδρέα Ρηγόπουλου*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σσ. 181 - 183.

³³⁴ Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α', *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875 – 1907)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, σσ. 33, 34.

³³⁵ Ο ελληνικός τύπος στήριξε με πάθος την Κρητική Επανάσταση του 1866. Χαρακτηριστικά, η εφ. *Αλήθεια*, όταν εξερράγη η Επανάσταση το Δεκέμβριο του 1866, είχε επί 20 ημέρες για πρωτοσέλιδο το χάρτη της Κρήτης μαζί με λεπτομερέστερες περιγραφές του αγώνα. Βλ. σχετικά: Κ. Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800 – 1923)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005, σσ. 76, 77. Βλ. ενδεικτικά: *Αλήθεια*, αρ. 280, 13 Δεκεμβρίου 1866.

³³⁶ Η περίπτωση του λογοτέχνη Δημήτρη Βικέλα είναι μία από αυτές. Ο Βικέλας, εκτός των άλλων, μετέφρασε στα αγγλικά την επιστολή που έστειλαν το Μάιο του 1866 οι Επαναστάτες προς τη βασίλισσα Βικτωρία και δημοσίευσε άρθρα στον αγγλικό τύπο υπέρ του Κρητικού Αγώνα με την υπογραφή «A Greek». Βλ. σχετικά: Εμ. Χαλκιαδάκης, «Ο Δημήτριος Βικέλας και οι Κρητικές Επανάστασεις του 1866 και 1897», *Παλίμνηστον*, τχ. 23, 2008, σσ. 93, 94.

πολιτική, αλλά να αναπληρώσουν την απουσία αλυτρωτικών επιδιώξεων στις θέσεις που εκείνη πρόβαλε. Έτσι, μετά την απομάκρυνση του Όθωνα ήταν καταλυτική η συμβολή των διανοουμένων στο κλίμα αναζωπύρωσης των εθνικών προταγμάτων. Οι διανοούμενοι κατά βάσει ενεργούσαν συλλογικά, συγκροτώντας πολυάριθμους συλλόγους και επιτροπές, που λειτουργούσαν «ως εκτελεστικά όργανα του μεγαλεπήβολου εθνικού σχεδίου»,³³⁷ ασκώντας πιέσεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.³³⁸

Κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης του 1866 – 69 η Πύλη κατηγορούσε τις ελληνικές κυβερνήσεις ότι ενίσχυναν τους χριστιανούς επαναστάτες.³³⁹ Η Ελλάδα απαντούσε στις κατηγορίες υποστηρίζοντας ότι «διατηρεί ουδέτερη στάση»,³⁴⁰ αλλά, ταυτόχρονα, «δέν μπορεί να έμποδίσει τούς πολίτες να πράξουν όπως θέλουν».³⁴¹ Μέσα από αυτή τη διάκριση, αφενός, καθίστατο εφικτή η άμβλυνση της πόλωσης ανάμεσα στους οπαδούς της ενεργούς εξωτερικής πολιτικής και σε εκείνους που προτιμούσαν να κρατούν αποστάσεις,³⁴² αφετέρου, η ελληνική πλευρά προωθούσε υπόρρητα τις εθνικιστικές της επιδιώξεις, δίχως να υφίσταται άμεσα διπλωματικές συνέπειες.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ΚΕΑ διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική που άσκησε το Ελληνικό Βασίλειο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1860.³⁴³ Χαρακτηριστικά, στις 20 Αυγούστου 1866 η ΚΕΑ απαντώντας στη Γενική Συνέλευση Κρητών διαβεβαίωνε ότι το Κρητικό Ζήτημα είναι «ιερόν» για όλες τις κοινωνικές τάξεις και τα πολιτικά κόμματα, προβλέποντας ότι η Ελλάδα θα παράσχει όλα τα απαραίτητα υλικά μέσα για την Επανάσταση, καθώς καμία κυβέρνηση δεν θα μπορέσει να σταθεί στην εξουσία χωρίς να βοηθήσει το Κρητικό Κίνημα.³⁴⁴ Η πρόβλεψη της ΚΕΑ επιβεβαιώθηκε απόλυτα. Από το ξέσπασμα της Επανάστασης έως την λήξη της διοίκησαν το Ελληνικό Κράτος πέντε διαφορετικοί κυβερνητικοί

---

³³⁷ Δημαράς, *ό. π.*, σ. 399.

³³⁸ Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 284.

³³⁹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.141, 4 Απριλίου 1867.

³⁴⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.141, 4 Απριλίου 1867. Ενδεικτικά, ο Χαρίλαος Τρικούπης, ως υπουργός Εξωτερικών δημοσίευσε άρθρο για την ουδετερότητα της Ελλάδας στην Κρητική Επανάσταση. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.135, 27 Μαρτίου 1867.

³⁴¹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.078, 3 Ιανουαρίου 1867.

³⁴² Ελ. Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 284.

³⁴³ *Τά σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1866 – 67 – 68*, Αθήνα 1871, σ. 26.

³⁴⁴ ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση Κρητών, Αθήνα, 20 Αυγούστου 1866, Τσιριντάνης, *Α΄, ό. π.*, σσ. 346, 347.

σηματισμοί,³⁴⁵ εκ των οποίων όλοι έπεσαν εξαιτίας των πολιτικών αδιεξόδων που δημιουργούσε η κατάσταση στην Κρήτη.³⁴⁶

Αντίστοιχα, διατρέχοντας τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων αντιλαμβάνεται κανείς την πίεση που ασκούσε ο τύπος για τη χάραξη αλυτρωτικής εξωτερικής πολιτικής. Χαρακτηριστικά, η εφ. *Παλιγγενεσία* προκειμένου να καταδείξει την αδράνεια της κυβέρνησης Βούλγαρη στα εθνικά θέματα ανέφερε σε πρωτοσέλιδό της ότι «ύπουργό Έξωτερικών δέν έχουμε», υποστηρίζοντας ότι μέσα από την αδράνεια του υπουργού Επαμεινώνδα Δεληγεώργη «τά μεγάλα συμφέροντα του έλλητισμού μένουν άνευ προστασίας».³⁴⁷ Η ίδια εφημερίδα τη στιγμή που έπεφτε η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, η οποία είχε δείξει μεγαλύτερη εθνική ευαισθησία, επαινούσε την εθνική της στάση με μακροσκελή άρθρα.³⁴⁸

Βέβαια ο τύπος της εποχής δεν ακολουθούσε στο σύνολό του ίδιες πολιτικές κατευθύνσεις. Η εφ. *Μέριμνα* που υποστήριζε την πολιτική του Βούλγαρη εξέφρασε την αντίθεση της στα αντικυβερνητικά άρθρα της *Παλιγγενεσίας*, θεωρώντας ότι πρόκειται για «σχόλια που είναι άνευ αξίας και υποστάσεως για τίς έξωτερικές μάς υποθέσεις»,³⁴⁹ και, αντίστοιχα, ασκούσε αυστηρή κριτική στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου για το χειρισμό των έξωτερικών υποθέσεων.³⁵⁰ Μία ακόμα διαφορετική προσέγγιση εξέφραζε η εφ. *Νέα Γενεά* που υποστήριζε την ανάγκη καλύτερης προετοιμασίας του κράτους πριν την έναρξη εδαφικών διεκδικήσεων.³⁵¹

Η *ΚΕΑ* ήταν ουσιαστικά το στρατηγείο της Επανάστασης, το συλλογικό σώμα που διαχειριζόταν την εξέλιξη του ενόπλου αγώνα και μεριμνούσε για τη ενίσχυσή του. Μάλιστα, η *Επιτροπή Αποστόλων* που δραστηριοποιούνταν στην Ερμούπολη αποτελούσε μία «ύποεπιτροπή» της *ΚΕΑ*, που ενεργούσε ως ένας σύνδεσμος

---

³⁴⁵ Οι πέντε κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ήταν οι εξής: κυβέρνηση Μπενιζέλου Ρούφου (από 28 Νοεμβρίου 1865), κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη – Επ. Δεληγεώργη (από 9 Ιουνίου 1866), κυβέρνηση Αλ. Κουμουνδούρου (από 18 Δεκεμβρίου 1866), κυβέρνηση Αρ. Μωραϊτίνη (από 20 Δεκεμβρίου 1867), κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη (από 25 Ιανουαρίου 1868). Η Επανάσταση ολοκληρώθηκε τυπικά μετά από την συνθηκολόγηση της κυβέρνησης Θ. Ζαΐμη (από 25 Ιανουαρίου 1869). Βλ. σχετικά: Σκοπετέα, ό. π., σ. 298. Ενδεικτικά για την αδυναμία της πρώτης κυβέρνησης Βούλγαρη να αντιμετωπίσει τις πιέσεις που της ασκούσαν εξαιτίας του αναβρασμού στην Κρήτη βλ.: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.003, 20 Σεπτεμβρίου 1866.

³⁴⁶ *Παλιγγενεσία*, αρ. 927, 4 Ιουνίου 1866 · *Αιών*, αρ. 2128, 6 Ιουνίου 1866.

³⁴⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.001, 17 Σεπτεμβρίου 1866. Η εφημερίδα ζητούσε επιτακτικά την αντικατάσταση του Δεληγεώργη που «βαστάει πάνω του δύο ύπουργεία και δέν προσφέρει σέ κανένα». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.004, 22 Σεπτεμβρίου 1866.

³⁴⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.331, 1 Ιανουαρίου 1868.

³⁴⁹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.003, 20 Σεπτεμβρίου 1866.

³⁵⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.286, 28 Οκτωβρίου 1867.

³⁵¹ Χαρακτηριστικά, ανέφερε : «νά αφήσουμε την επανάσταση και νά προετοιμαστούμε καλύτερα για μεγαλύτερο άγώνα». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.120, 4 Μαρτίου 1867.

επικοινωνίας με τους επαναστάτες. Μολαταύτα, κανένα μέλος της *ΚΕΑ* δεν ήταν στρατιωτικός. Η *ΚΕΑ* πληροφορούσε τους επαναστάτες ότι πρόκειται για συνειδητή επιλογή, καθώς τα μέλη της δεν ήθελαν να θέσουν σε «διπλωματικές περιπλοκές» τις ελληνικές κυβερνήσεις, διαβεβαιώνοντας ότι συμβουλευονται μυστικά τους «κατάλληλους άνδρες, όσάκις πρόκειται περί πολεμικών έργων».³⁵² Υπό αυτή τη λογική, η *Επιτροπή*, όταν χρειάστηκε στρατιωτικές συμβουλές, ζήτησε τη γνώμη του Α.Ι. Θαυράκη, πλωτάρχη του Βασιλικού Ναυτικού, και του Ιω. Ζυμβρακάκη, συνταγματάρχη του πεζικού.³⁵³

Προκειμένου να γίνει αντιληπτός ο βαθμός εμπλοκής της *ΚΕΑ* σε ζητήματα πέραν της περίθαλψης των προσφύγων, αρκεί να αναφερθεί ότι από το ταμείο της *Επιτροπής* πέρασαν 8.908.641,43 δρχ., εκ των οποίων μόνο το ποσό των 222.318, 83 δρχ. φαίνεται να διατέθηκε σε οικογένειες προσφύγων και εθελοντών (2,5%).³⁵⁴ Η *ΚΕΑ*, εκτός των υπολοίπων, επιφορτιζόταν με τη συντήρηση των εθελοντών, την παροχή των πρώτων απαραίτητων μέσων και την αγορά όπλων και πολεμοφοδίων,³⁵⁵ και σε κάποιες περιπτώσεις μεριμνούσε για την ενίσχυση των οικογενειών των εθελοντών που μετέβαιναν στην Κρήτη για να πολεμήσουν.³⁵⁶ Έτσι, η *Επιτροπή* αιτούνταν στον πρωθυπουργό Βούλγαρη την εξασφάλιση κάποιας μικρής χρηματικής βοήθειας για τους εθελοντές που επανέρχονταν «μέχρι νά αναχωρήσει καθένας γιά τήν πατρίδα τοῦ καί νά διατραφεί γιά λίγες μέρες ἐκεί μέχρι νά βρεῖ ἐργασία». Μάλιστα, για την επίλυση των ζητημάτων που απασχολούσαν τους επανερχόμενους εθελοντές είχε συσταθεί από την *ΚΕΑ*, σε συνεργασία με τη Διοικητική Αστυνομία,³⁵⁷ ειδική *Επιτροπή Εθελοντών*.³⁵⁸ Ωστόσο, την ίδια στιγμή η *ΚΕΑ* γνωστοποιούσε με έγγραφο της στην *Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών* ότι δεν εμπίπτει στη δική της δικαιοδοσία η περίθαλψη των Κρητών αγωνιστών που έρχονταν στην Ελλάδα, θεωρώντας ότι εκείνοι εμπίπτουν στην κατηγορία του πρόσφυγα.³⁵⁹

³⁵² ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Β΄ Βιβλίο, σ. 66. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση των Κρητῶν, Αθήνα, 17 Ιουνίου 1867.

³⁵³ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 302. ΚΕΑ προς κ. Ζυμβρακάκη, Αθήνα 19 Σεπτεμβρίου 1868.

³⁵⁴ Λογοδοσία τῆς ἐν Ἀθήναις ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Αθήνα, 1869, σσ. 5, 19, 20.

³⁵⁵ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 4.

³⁵⁶ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 3, 166, 168, 186.

³⁵⁷ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 129, 130. ΚΕΑ προς Δ. Βούλγαρη, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1868.

³⁵⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 389, 390.

³⁵⁹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 341.

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι η *ΚΕΑ* έπαυσε τις εργασίες της και ανακοίνωσε τη διάλυσή της στον πρωθυπουργό με την πτώση της Επανάστασης, στις 15 Ιανουαρίου 1869, και όχι τη στιγμή που οι πρόσφυγες δεν χρειάζονταν περαιτέρω περίθαλψη. Μάλιστα, τη στιγμή της διάλυσής της η *Επιτροπή* έδωσε συμβουλές πολιτικού, διπλωματικού κι στρατιωτικού περιεχομένου στην κυβέρνηση.³⁶⁰ Τους μήνες που ακολούθησαν τη διάλυση της *ΚΕΑ* μέλη της εξακολουθούσαν να αλληλογραφούν με την ελληνική διοίκηση και με μέλη της *Επιτροπή Αποστόλων* σχετικά με τη διευθέτηση ανοικτών ζητημάτων. Ένα από αυτά ήταν η δημοσίευση *Λογοδοσίας* για τα πεπραγμένα των δύο *Επιτροπών*, που έγινε επιτακτικότερη μετά από άρθρα που δημοσιεύονταν στον τύπο και αναφέρονταν σε κακοδιαχείριση των χρημάτων που διαχειρίστηκαν αμφότερες.³⁶¹

Η *ΚΕΑ* είχε δημιουργήσει ένα αυτόνομο δίκτυο συγκέντρωσης χρηματικών πόρων και αγαθών, που διατίθεντο αποκλειστικά για τις ανάγκες της Επανάστασης στην Κρήτη και όχι εντός του Ελληνικού Κράτους.³⁶² Ωστόσο, παρά τις γενναιόδωρες συνδρομές των ομογενών που έφθαναν στα ταμεία της *Επιτροπής*, σε πολλές περιπτώσεις η συντήρηση της Επανάστασης έφθασε σε οριακό σημείο εξαιτίας της οικονομικής τελμάτωσης. Σε αυτές τις χρονικές συγκυρίες η απρόσκοπτη συνέχιση της Επανάστασης εναπόκειτο στην χορήγηση χρημάτων από το Ελληνικό κράτος.³⁶³ Από την άνοιξη του 1867 και έπειτα η εξέλιξη της Επανάστασης συνδεόταν άμεσα με τις χρηματικές εισφορές που παρείχε η ελληνική Κυβέρνηση,³⁶⁴ καθώς από το σύνολο των χρημάτων που διαχειρίστηκε η *ΚΕΑ* τουλάχιστον τα μισά χορηγήθηκαν μυστικά από το Ελληνικό Κράτος.³⁶⁵

Η *ΚΕΑ* τους πρώτους μήνες του 1867, ως προαπαιτούμενο για τη συνέχιση της Επανάστασης, ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση τη μηνιαία ενίσχυση του ταμείου της με το ποσό των 500.000 δρχ.³⁶⁶ Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, παρόλο που

---

³⁶⁰ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.039, αρ. 45 – 48. *ΚΕΑ* προς Δ. Βούλγαρη, Αθήνα, 15 Ιανουαρίου 1869.

³⁶¹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.039, αρ. 132, 133. *ΚΕΑ* προς *Επιτροπή Αποστόλων*, Αθήνα, 24 Ιουλίου 1869.

³⁶² ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.037, αρ. 313.

³⁶³ ΙΕΕΕ, φ. 78.037, αρ. 373. *ΚΕΑ* προς *Επιτροπή Αποστόλων*, Αθήνα, 30 Μαρτίου 1868.

³⁶⁴ Η *ΚΕΑ* ζήτησε από τον πρωθυπουργό Βούλγαρη τη συγκρότηση τριών νέων μυστικών σωμάτων που θα συντελέσουν στην ενίσχυση της Επανάστασης. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.038, αρ. 268, 269. *ΚΕΑ* προς Δημήτριο Βούλγαρη, Αθήνα, 7 Σεπτεμβρίου 1868.

³⁶⁵ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 78.038, αρ. 76.

³⁶⁶ Επίσης, ο Κουμουνδούρος κατά την πρωθυπουργία του διαβεβαίωσε την Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία μέσω της *ΚΕΑ* ότι θα δοθούν όλα τα αναγκαία ποσά για την συνέχιση των δρομολογίων των ατμόπλοιων στην Κρήτη. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, φ. 78.036, αρ. 38. Λ. Μελάς προς Μ. Μπογιατζόγλου, Αθήνα, 25 Μαρτίου 1867. Λίγο αργότερα η *ΚΕΑ*, αφού έστειλε δύο εκπροσώπους της, το Γ. Νικολαΐδη

αποδέχτηκε το αίτημα της *ΚΕΑ*, χορηγούσε καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας της μικρότερα ποσά από τα προσυμφωνημένα στην *Επιτροπή*.³⁶⁷ Στη συνέχεια, η ανάληψη της διακυβέρνησης από το Βούλγαρη ανησύχησε τους Επαναστάτες ότι το εθνικό κέντρο θα σταματούσε να τους ενισχύει. Και σε αυτή την περίπτωση η *ΚΕΑ* καθησυχάζε τους επαναστάτες ότι η θέση της Ελλάδας για τον κρητικό αγώνα δεν θα μεταβληθεί καθόλου εξαιτίας της αλλαγής της κυβέρνησης, χρησιμοποιώντας το επιχείρημα ότι ο Βούλγαρης υποστήριξε και πάλι την επανάσταση όταν ήταν πρωθυπουργός το 1866.³⁶⁸ Βέβαια, ο Βούλγαρης, τουλάχιστον τους πρώτους μήνες του 1868 επιχείρησε να μεταστρέψει την ελληνική πολιτική με διάφορους τρόπους.³⁶⁹ Ένας από αυτούς ήταν η μείωση της οικονομικής ενίσχυσης της Επανάστασης,³⁷⁰ η οποία συνέπεσε χρονικά με τη μείωση των εισφορών των ομογενών.³⁷¹ Η *ΚΕΑ* συνέδεε αυτή τη στάση με τη στενότητα των δημόσιων οικονομικών, εξαιτίας της «άζητησιάς της σταφίδας»,³⁷² και, προκειμένου να καθησυχάσει τους κρητικούς οπλαρχηγούς, ενημέρωνε ότι έχει καταβληθεί προϋπολογισμός για την ενίσχυση της Επανάστασης με τρία νέα σώματα εθελοντών.³⁷³

Σε γενικές γραμμές, η πρόβλεψη της *ΚΕΑ* επιβεβαιώθηκε. Η κυβέρνηση Βούλγαρη το 1868 δεν προχώρησε σε διακοπή της οικονομικής ενίσχυσης της Επανάστασης, αλλά συνέχισε να συνδράμει οικονομικά στους επαναστάτες, κρατώντας μία επαμφοτερίζουσα στάση. Λίγο αργότερα, η ελληνική κυβέρνηση

και τον Σ. Αντωνιάδη στην Κρήτη, υπολόγιζε σε 557.000 δρχ. τα μηνιαία έξοδα της Επανάστασης. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, φ. 78.037, αρ. 5, 6. *ΚΕΑ* προς Αλ. Κουμουνδούρο, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1867.

³⁶⁷ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Β' Βιβλίο, σσ. 112 - 114. *ΚΕΑ* προς Κουμουνδούρο, Αθήνα, 23 Αυγούστου 1867.

³⁶⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 231 - 234. *ΚΕΑ* προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1868.

³⁶⁹ Μάλιστα, η *ΚΕΑ* αλληλογραφούσε με τον υπουργό των Στρατιωτικών και Εκπαιδύσεως, Α. Μαυρομιχάλη, για στρατιωτικής φύσης ζητήματα και οικονομικής φύσης που αφορούσαν την εξέλιξη της Επανάστασης, και όχι με τον υπουργό των Στρατιωτικών ή τον ίδιο το Βούλγαρη. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 124, 125. *ΚΕΑ* προς Α. Μαυρομιχάλη, Αθήνα, 9 Ιουλίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 142. *ΚΕΑ* προς Α. Μαυρομιχάλη, Αθήνα, 19 Ιουλίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 158. *ΚΕΑ* προς Α. Μαυρομιχάλη, Αθήνα, 30 Ιουλίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 208. *ΚΕΑ* προς Α. Μαυρομιχάλη, Αθήνα, 13 Αυγούστου 1868.

³⁷⁰ Ενδεικτικά, τον Απρίλιο του 1868 η *ΚΕΑ* απαιτούσε επίμονα για τη συνέχιση της Επανάστασης 640.000 δρχ. αλλά η κυβέρνηση της κατέβαλε μόνο 120.000 δρχ. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, φ. 78.037, αρ. 409 - 412. *ΚΕΑ* προς Δημήτριο Βούλγαρη, Αθήνα, 20 Απριλίου 1868.

³⁷¹ Η *ΚΕΑ*, προκειμένου να κρατήσει αμείωτο το ενδιαφέρον στις παροικίες, σημείωνε σε επιστολές της προς τους ομογενείς ότι δεν πρέπει να συγχέουν τις ενέργειες της Ελληνικής Κυβέρνησης με την Κρητική Επανάσταση. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 164. *ΚΕΑ* προς Γεώργιο Βουτζινά, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1868.

³⁷² ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 256 - 259. *ΚΕΑ* προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1868.

³⁷³ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 270 - 273. *ΚΕΑ* προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Αθήνα, 7 Σεπτεμβρίου 1868.

έστειλε ένα νέο εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη ώστε να αναθερμάνει την Επανάσταση τη στιγμή που βρισκόταν σε παρακμή, ενώ, ταυτόχρονα, ζητούσε μυστικά από τους πρέσβεις της Αγγλίας και της Γαλλίας να ασκήσουν πίεση στην Ελλάδα ώστε να εκβιάσουν μία ρύθμιση στο Κρητικό Ζήτημα.³⁷⁴

Τέλος, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το μέγεθος του οικονομικού κύκλου της δράσης της ΚΕΑ και τη σχέση αυτής με την αύξηση των κρατικών δαπανών, αξίζει να σημειωθεί ότι η Επιτροπή διαχειρίστηκε στα τρία χρόνια λειτουργίας της 8.908.641,43 δρχ., τη στιγμή που το 1866 το σύνολο των δαπανών του Ελληνικού Κράτους ήταν 50,7 εκ. δρχ. Το 1868, που τα κρατικά έξοδα κορυφωθήκαν εξαιτίας της εμπλοκής στην Επανάσταση, της αύξησης των αμυντικών δαπανών,³⁷⁵ όπως και των αυξημένων εξόδων για την περίθαλψη των προσφύγων, οι κρατικές δαπάνες ανήλθαν σε 78,8 εκ. δρχ.³⁷⁶ Το Ελληνικό Κράτος προσπάθησε να καλύψει το δημοσιονομικό κενό μέσω μακροπρόθεσμου εσωτερικού δανεισμού και,³⁷⁷ έτσι, το εσωτερικό δημόσιο χρέος αυξήθηκε από 14.057.900 δρχ. το 1866 σε 55.294.000 δρχ. το 1869.³⁷⁸ Την ίδια στιγμή από 9,5 εκ. δρχ. που όφειλε το Ελληνικό Κράτος στην ΕΤΕ το ποσό αυτό αυξήθηκε σε 17,5 εκ. δρχ. μέσα σε τρία χρόνια, γεγονός που επέφερε ψυχρότητα στις σχέσεις μεταξύ της Κυβέρνησης και του χρηματοπιστωτικού ιδρύματος.³⁷⁹

---

³⁷⁴ D. Dontas, *Greece and the Great Powers (1863 – 1875)*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 120. Για την θέση που κράτησε η Αγγλία απέναντι στην Κρητική Επανάσταση βλ.: K. Bourne, «Great Britain and Cretan Revolt, 1866 - 1869», *The Slavonic and East European Review* 35, τχ. 84, Δεκεμβριος 1956, σσ. 74 – 94.

³⁷⁵ Στις 18 Ιανουαρίου του 1867 η κυβέρνηση Κουμουνδούρου έφερε στη Βουλή νομοσχέδιο για αύξηση περί ξηράς δυνάμεων της Ελλάδας. Ο υπουργός Αρ. Βαλαωρίτης στην εισήγησή του αναφέρθηκε και στο ζήτημα της Κρήτης. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.087, 19 Ιανουαρίου 1867. Έτσι, έχουμε μαζικές παραγγελίες όπλων, στρατιωτικών «μηχανημάτων» και πολεμικών πλοίων. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.369, 26 Φεβρουαρίου 1868 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.141, 4 Απριλίου 1867. Για την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών βλ. και: Χ. Εξερτζόγλου, «Εσωτερικά Ελληνικά Δάνεια (1862 – 1876): η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη», *Ιστορικά* 2, τχ. 4, 1985, σ. 300.

³⁷⁶ Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830 – 1920)*, τ. Β', *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήνα 2004, σ. 1.052. Για τις αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες στην περίοδο 1866- 69 βλ. και: Δερτιλής, ό. π., τ. Α', σσ. 359 – 362 · Κ. Κωστής, «Δημόσια οικονομικά», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα*, Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (επιμ.), Αθήνα 2006, σσ. 298 – 307.

³⁷⁷ Στις 12 Απριλίου 1868 ψηφίστηκε στην Ελληνική Βουλή ο νόμος ΣΖ' «Περί δανείου 25.000.000 φράγκων». Βλ. σχετικά: ΦΕΚ, αρ. 22/13-04-1867, ν. ΣΖ', «Περί δανείου 25.000.000 φράγκων».

³⁷⁸ Π. Πετράκης, *Δημόσιος δανεισμός και η εξέλιξη βασικών τραπεζικών μεγεθών (1844 – 1869)*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σ. 51.

³⁷⁹ Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (1842 – 1902)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980, σσ. 45 - 47.

3. Φιλανθρωπία: πατριωτισμός και κοινωνικές στρατηγικές

Εισαγωγή

Η κοινωνική προσφορά, δηλαδή η παροχή βοήθειας ανθρώπων προς τους συνανθρώπους τους, είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο που παρατηρείται σε όλες τις φάσεις της ιστορικής εξέλιξης. Το φαινόμενο αυτό ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία εμφανίζεται υπό διαφορετικούς όρους και λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις.³⁸⁰ Τούτη η κοινωνική δραστηριότητα, είτε επώνυμη είτε ανώνυμη, είτε μικρή είτε μεγάλη, είτε ατομική είτε συλλογική, στοχεύει στην προώθηση του κοινού καλού και στην υποστήριξη ευάλωτων ατόμων ή ομάδων του πληθυσμού μίας κοινωνίας.³⁸¹

Στην εποχή των εθνικών κρατών η κοινωνική προσφορά, ανάλογα με τα παραπάνω ποιοτικά χαρακτηριστικά που λαμβάνει ορίζεται συγκεκριμένα. Ο εθελοντισμός, η φιλανθρωπία και η ευεργεσία αποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις κοινωνικής προσφοράς. Βέβαια, ο διαχωρισμός ανάμεσα στις κατηγορίες κοινωνικής προσφοράς δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτος.³⁸² Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος φιλανθρωπία, επειδή η συντριπτική πλειοψηφία των προσφορών εντάσσονται στα όρια του φάσματος της φιλανθρωπίας. Ένα ενισχυτικό στοιχείο στη συγκεκριμένη επιλογή είναι ότι σχεδόν όλες οι προσφορές αναφέρονται ως φιλανθρωπικές στα τεκμήρια της εποχής. Στις περιπτώσεις εκείνες που η προσφορά ξεφεύγει από τα όρια της φιλανθρωπίας υπάρχει σχετική μνεία.

Από το 19ο αιώνα αναπτύχθηκε ιδεολογικά η έννοια του συλλογικού χρέους, δηλαδή της από κοινού δράσης για την αντιμετώπιση των κοινωνικών παθογενειών της φτώχειας, του χαμηλού επιπέδου υγείας, της αγραμματοσύνης, που ταλάνιζαν

---

³⁸⁰ Για τις λειτουργίες στην κλασική Αθήνα βλ.: Π. Βέιν, *Ο ελληνικός ευεργετισμός. Ιστορική Κοινωνιολογία ενός πολιτικού πλουραλισμού*, μτφρ. Ν. Τσάγκας, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1993, σσ. 9 – 39 · R. Sinclair, *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, μτφρ. Ε. Ταμβάκης, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, σσ. 71 – 76 · K. Davies, «Demosthenes on Liturgies: A note», *Journal of Hellenic Studies*, τχ. 87, 1967, σσ. 33 – 40. Για τον ευεργετισμό στους ελληνιστικούς χρόνους βλ.: Βέιν, *ό. π.*, σσ. 97 – 185. Για τον ευεργετισμό στους μέσους χρόνους βλ.: J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρ. Μπενεβίστε, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 1993, σσ. 388 – 459.

³⁸¹ Ελ. Γ. Λεοντσίνη «Ευεργεσία, φιλανθρωπία και ηθική υποχρέωση», στο: *Ελληνικός Ευεργετισμός και Κυθηραϊκά Κληροδοτήματα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κύθηρα, 21- 25 Σεπτεμβρίου 2005*, Γ. Ν. Λεοντσίνης (επιμ.), Ανουκτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Αθήνα 2008, σσ. 329 – 342.

³⁸² Για μία κατηγοριοποίηση των δράσεων ευεργεσίας, φιλανθρωπίας και εθελοντισμού βλ.: Μ. Τομαρά – Σιδέρη, *Ευεργετισμός και νεοελληνική πραγματικότητα*, εκδ. Κέρκυρα Α.Ε. – Economía Publishing, Αθήνα 2021², σσ. 78 - 89.

τιμήματα του πληθυσμού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι φορείς πολιτικής εξουσίας, τα κράτη, ανέπτυξαν κοινωνική πολιτική, δηλαδή οργανωμένη θεσμικά δράση με σκοπό τη ρύθμιση των κοινωνικών προβλημάτων. Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στο δυτικό κόσμο είναι μία μακρόσυρτη διαδικασία που ξεκινά από την εμφάνιση των κρατών, όταν αναπτύσσονται οι πρώτες ελάχιστες θεσμικές προβλέψεις για την θεραπεία των κοινωνικών παθογενειών, και κορυφώνεται στην τριακονταετία μετά το ΒΠΠ στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη της Ευρώπης.³⁸³

Στο 19ο αιώνα η ανάπτυξη του θεσμικού και συλλογικού χαρακτήρα της φιλανθρωπίας παρατηρείται παράλληλα με τη σταδιακή μείωση του παραδοσιακού προνεωτερικού ατομικού χαρακτήρα της κοινωνικής προσφοράς. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ατομική και μη οργανωμένη κρατικά φιλανθρωπία έπαψε να διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στις προσπάθειες θεραπείας των κοινωνικών ζητημάτων.³⁸⁴ Απεναντίας, σε όλο το 19ο αιώνα και μέχρι το ΒΠΠ η ατομική φιλανθρωπία εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό μερίδιο του συνόλου των δράσεων κοινωνικής προσφοράς, με τους κρατικούς φορείς να ενθαρρύνουν την άσκησή της.

Στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες σχετικά με τις κινητήριες δυνάμεις που ωθούν τους ανθρώπους να εμπλακούν σε πράξεις κοινωνικής προσφοράς. Ο Άνταμ Σμιθ (Smith) έχει αποδώσει τις φιλανθρωπικές δράσεις στο συναίσθημα της ευχαρίστησης που νιώθουν οι φιλάνθρωποι κατά τη διάρκεια της πράξης αλλά και σε μεταγενέστερο χρόνο. Για τον Σμιθ τούτο το συναίσθημα της ευχαρίστησης αναπτύσσεται χάρη στις δυνατότητες της ίδιας της ανθρώπινης φύσης.³⁸⁵ Από την άλλη πλευρά, ο Πιέρ Μπουρντιέ (Bourdieu) στην θεωρία του περί διάκρισης, συσχέτισε τις πράξεις κοινωνικής γενναιοδωρίας με τις στρατηγικές συσσώρευσης κοινωνικού κύρους, υποστηρίζοντας ότι το άτομο που εκτελεί τη φιλανθρωπία στοχεύει στην απόκτηση, στη διατήρηση και στην ενίσχυση του κοινωνικού και πολιτισμικού του κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, ο Γάλλος κοινωνιολόγος απέκοψε την φιλανθρωπία από την ανιδιοτέλεια που της αποδιδόταν,

---

³⁸³ T. Bahle & V. Hubl & M. Pfeifer, *The last safety net. A handbook of minimum income protection in Europe*, The Policy Press, Μπρίστολ 2011.

³⁸⁴ Ήδη στις αρχές του 19ου οι εργάτες της Δυτικής Ευρώπης σε περιόδους κρίσης υπολόγιζαν στις ενώσεις αμοιβαίας βοήθειας και στη δημόσια φιλανθρωπία βλ. S. Berstein - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2, *Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών*, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 92.

³⁸⁵ Ο Σμιθ πιστεύει ότι ο άνθρωπος αρέσκεται να βλέπει τους συνανθρώπους του να είναι ευτυχημένοι. Βλ. σχετικά: Ad. Smith, *The theory of moral sentiments*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1976, σσ. 218 - 227 · T. D. Birch, «An analysis of Adam Smith's theory of charity and the problems of the poor», *Eastern Economic Journal* 24, τχ. 1, 1998, σσ. 25 - 41.

υποστηρίζοντας ότι αποσκοπεί υπόρρητα σε κάποιου είδους ανταπόδοση, υλικών ή/και συμβολικών αγαθών, υπαρκτών ή δυνητικά επιτεύξιμων και υλοποιήσιμων.³⁸⁶

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναπτυχθούν θέσεις σχετικά με τη μεγάλης κλίμακας φιλανθρωπική δραστηριότητα που παρατηρείται κατά την τριετία 1866 – 69 με αφορμή την Κρητική Επανάσταση και τις προσφυγικές ροές. Αυτή η φιλανθρωπική δραστηριότητα που αναπτύσσεται με αφορμή την εθνική διεκδίκηση και την προσφυγική κρίση που προκλήθηκε αποτελεί ένα τμήμα της συνολικότερης φιλανθρωπίας που παρατηρείται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο, θα επικεντρωθούμε στις συνεισφορές των Ελλήνων αστών του εξωτερικού, οι οποίοι διέθεσαν σημαντικά ποσά για την ενίσχυση της Επανάστασης και την περίθαλψη των προσφύγων, υποκαθιστώντας σε διάφορες περιπτώσεις την αδυναμία ή την αδράνεια του Ελληνικού Κράτους να διευθετήσει εξ ολοκλήρου τέτοια σημαντικά ζητήματα.

3.1: Δημοσίευση των συνδρομών

Ένα πρώτο στοιχείο που χαρακτηρίζει τη φιλανθρωπική δραστηριότητα που παρατηρείται με αφορμή την Κρητική Επανάσταση του 1866 και τις προσφυγικές ροές είναι ότι εκείνη σε μεγάλο βαθμό δημοσιοποιείται. Οι δημοσιοποιήσεις λαμβάνουν χώρα, είτε, σε ενεστάτα χρόνο, τη στιγμή τη φιλανθρωπικής πράξης, είτε, σε μεταγενέστερο χρόνο, καταγεγραμμένες στις εκθέσεις των *Επιτροπών* που διαχειρίστηκαν τα χρήματα και τα υλικά αγαθά που προσέφεραν οι φιλάνθρωποι. Ένα μέρος αυτών των δημοσιοποιήσεων βασίζεται σε πρωτοβουλία των προσώπων που διαχειρίζονταν τα φιλανθρωπικά κονδύλια. Ένα άλλο μέρος των δημοσιοποιήσεων είναι αποτέλεσμα αιτήματος των ίδιων των φιλάνθρωπων υποκειμένων.³⁸⁷ Οι

---

³⁸⁶ Ο Μπουρντιέ θεωρεί τις δράσεις που θα καταστήσουν το άτομο διακριτό ως ένα είδος εργαλείου για την παράγωγη και αναπαραγωγή κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου για τα δρόντα υποκείμενα και την τάξη τους. P. Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, εκδ. Πάτακη, Αθήνα 1999 · P. Bourdieu, «Les capital social. Notes provisoires», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 31, Ιανουάριος 1980, σσ. 2-3 · M. Maclean & Ch. Harvey & R. Yang and Fr. Mueller, «Elite philanthropy in the United States and United Kingdom in the new age of inequalities», *International journal of management reviews* 23, τχ. 3, 2021, σσ. 330-352. Για την απόρριψη της ύπαρξης ανιδιοτελών πράξεων από τον Μπουρντιέ βλ.: P. Bourdieu, *Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης*, μτφρ. Ρ. Τουτουντζή, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2000.

³⁸⁷ Ενδεικτικά, η ΚΕΑ με επιστολή της ενημερώνει τον Γεράσιμο Κούρα στο Βερδιάνοσκαν ότι δημοσίευσε στην εφ. *Μέλλον* τις συνεισφορές μετά από επιθυμία του. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 317 - 319. ΚΕΑ προς Γεράσιμο Κούρα, Αθήνα, 22 Απριλίου 1867.

συνεισφορές δημοσιεύονταν στον ημερήσιο τύπο, κυρίως, στις εφ. *Μέλλον της Πατρίδος* και *Ελπίδα*, και στα δελτία που εξέδιδε η *ΚΕΑ*.³⁸⁸

Στην αλληλογραφία μεταξύ της *ΚΕΑ* και των ομογενών δηλώνεται συχνά ότι το φιλανθρωπικό έργο που έχουν αναλάβει οι ομογενείς καταχωρείται στον ελληνικό ημερήσιο τύπο ώστε να ενημερώνονται οι Έλληνες πολίτες για τα φιλάνθρωπα αισθήματά τους, «καθιστώντας γνωστά στο κοινό τα όνόματα των γενναίων παραδώσαμε αυτά επί τήν κοινή εὐγνωμοσύνη», και «ἀποδεικνύοντες ὅτι ὁ νοῦς καί ἡ καρδιά τῶν εἶναι ἐκεῖ ὅπου ὁ νοῦς καί ἡ καρδιά τῆς Ἑλλάδος». ³⁸⁹ Ως εκ τούτου, η δημοσιοποίηση προσβλέπει στην ενημέρωση της κοινότητας ότι συγκεκριμένα πρόσωπα διακατέχονται από την ηθική αξία της φιλανθρωπίας, της ανιδιοτελούς αγάπης για το συνάνθρωπο, και την εθνική αξία της φιλοπατρίας, της υπέρμετρης αγάπης για το έθνος. Έτσι, μέσα από την ενημέρωση της κοινότητας οι φιλάνθρωποι αποκτούν διακριτή θέση εντός του κοινωνικού σύνολου. Αυτή η διακριτότητα αποτελεί την ηθική και κοινωνική ανταμοιβή των πράξεων τους. Την ίδια στιγμή, η διάκριση δίνει στο χρηματοφόρο υποκείμενο τη δυνατότητα απόκτησης υστεροφημίας, δηλαδή της απολαβής διακριτής θέσης μέσα στην κοινότητα και μετά θάνατον.³⁹⁰ Η ύψιστη ανταμοιβή για τους φιλάνθρωπους ήταν η απόδοση τιμών από την ανώτερη αρχή, το βασιλιά, ³⁹¹ που σε εξαιρετικές περιπτώσεις απέδιδε το Σταυρό του Ταξιάρχου του Τάγματος,³⁹² ή εξέφραζε ιδιαίτερος τη βασιλική του ευαρέσκεια για μία φιλανθρωπική πράξη.³⁹³

---

³⁸⁸ Ενδεικτικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 42, 43. ΚΕΑ προς Επιτροπή Μαγκεστρίας, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 44, 45 · ΚΕΑ προς ομογενείς εν Λίβερπουλ, Αθήνα, 25 Μαρτίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 53, 54. ΚΕΑ προς Μ. Πάϊκο, εις Βερδιαζιάν, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 115. ΚΕΑ προς Πάβλιβιτς, Αθήνα, 22 Απριλίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 243, 244. ΚΕΑ προς Πάϊκο, Αθήνα, 24 Αυγούστου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 276. ΚΕΑ προς Εμμανουήλ Πετρόπουλο, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 429. ΚΕΑ προς Νεάπολη και Καστελαμάτη υπέρ των Κρητών Ελληνικό Σύλλογο, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 416. ΚΕΑ προς κ. Σ. Δ. Πάρα, Αθήνα, 14 Σεπτεμβρίου 1867.

³⁸⁹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 171, 175. ΚΕΑ προς Παπαδάκη, Αθήνα, 4 Ιανουαρίου 1868.

³⁹⁰ Χαρακτηριστικά, η *ΚΕΑ* επεσήμαινε στο Μαρασλή ότι «όνόματα τῶν ὁμογενῶν θά μακαρίζονται ἀπό τίς ἐπόμενες γενιές», Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 229. ΚΕΑ προς Γρ. Μαρασλή, Αθήνα, 17 Αυγούστου 1868.

³⁹¹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 164, 165. ΚΕΑ προς Ι. Αντωνιάδη, Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1867.

³⁹² ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 213, 214, 175. ΚΕΑ προς Κοδανάκη, Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1868.

³⁹³ Για παράδειγμα, εκφράστηκε βασιλική ευαρέσκεια στα μέλη της *Επιτροπής* στην Κέρκυρα που διαχειρίστηκαν την περίθαλψη των προσφύγων. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 704. Νομάρχης Κέρκυρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κέρκυρα, 23 Ιουνίου 1869.

Η δεύτερη λειτουργία που καλύπτει η δημοσιοποίηση είναι η παρακίνηση περισσότερων μελών της κοινότητας στην άσκηση φιλανθρωπικής δραστηριότητας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις τούτη η λειτουργία δηλώνεται ρητά εντός της ίδιας της δημοσιοποίησης. Σε εφημερίδες συναντάμε ακόμα και τη δημοσίευση χρηματικής εισφοράς λίγων δραχμών. Συνήθως, τούτες οι εισφορές δημοσιεύονται προκειμένου να επισημανθεί ότι φτωχοί άνθρωποι, όντας φορείς των ηθικών αξιών που οδηγούν στη φιλανθρωπία, καταθέτουν ένα μέρος των πενιχρών πόρων που διαθέτουν για το κοινό συμφέρον, σε αντιδιαστολή με εκείνους που έχουν την οικονομική ευχέρεια αλλά διστάζουν να αναλάβουν φιλανθρωπικές δράσεις. Χαρακτηριστικά, η εφ. *Εύριπος* της Χαλκίδας έγραφε ότι είναι «ἄξιοι ἐπαίνου οἱ ὑπάλληλοι τῆς πόλης μᾶς, προσφέρουν κάθε μήνα μέρος τοῦ μισθοῦ τούς γιά τή συντήρηση τῶν προσφύγων, κάποιοι πού ἔχουν ὁμως δέν δίνουν, ἀπορίας ἄξιο τό πώς δέν παρακινούνται ἀπό τή στάση τῶν φτωχῶν ὑπαλλήλων».³⁹⁴ Επίσης, η αναφορά της *Παλιγγενεσίας* για τους λεμβούχους και τους αχθοφόρους που συνέδραμαν στους πρόσφυγες που κατέφθασαν στη Ζάκυνθο, σε αντίθεση με τους πολίτες «ἀπό τήν πρώτη τάξη κανένας δέν παρουσιάστηκε»,³⁹⁵ παρουσιάζει τέτοιες συνδηλώσεις. Βέβαια, να σημειωθεί ότι η πρόθεση από πλευράς των παραληπτριών *Επιτροπών* για δημοσίευση των συνδρομών αλλά και οι απαιτήσεις των φιλάνθρωπων υποκειμένων ελαττώνονταν όσο η αξία της συνεισφοράς μειωνόταν.

Οι συνεισφορές των μεσαίων και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων αφορούν, εκτός από μικρά χρηματικά ποσά, σε ένα πλέγμα εθελοντικών δραστηριοτήτων, κυρίως, ελεύθερων επαγγελματιών που συνδράμουν στην περίθαλψη των προσφύγων. Σε αυτές τις αναφορές ξεχωριστή μνεία γίνεται στις δραστηριότητες ανθρώπων, θεσμικών εκπροσώπων και μη, που παρακινούν και συντονίζουν τη φιλανθρωπική προσπάθεια, οργανώνοντας τη συγκέντρωση χρημάτων σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο.³⁹⁶ Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρείται ο έπαινος των κατοίκων μίας περιοχής για την φιλανθρωπική τους δράση σε αντιδιαστολή με τους κατοίκους άλλων περιοχών που απέχουν.³⁹⁷ Στην ίδια λογική, συναντάμε στις

---

³⁹⁴ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1304, 23 Νοεμβρίου 1867.

³⁹⁵ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.212, 15 Ιουλίου 1867.

³⁹⁶ Η εφ. *Εθνοφύλαξ* επαινούσε το δήμαρχο Πειραιά, Δ. Μουτζόπουλο για τη δράση του. Βλ. σχετικά: *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.072, 6 Σεπτεμβρίου 1866. Χαρακτηριστικά αναφέρει «άνώτερος παντός επαίνου ἀναδείχθη ὁ Μουτζόπουλος μέ τή στάση τοῦ». Αντίστοιχα, η *Παλιγγενεσία* επαινεί για τη δράση του τον έπαρχο Κυθήρων, Αποστολίδη. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.089, 21 Ιανουαρίου 1867.

³⁹⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.089, 21 Ιανουαρίου 1867 · *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.072, 12 Σεπτεμβρίου 1866.

εφημερίδες άρθρα που επαινούν τους ομογενείς που συνδράμουν και, ταυτόχρονα, επικρίνουν τη μη συμμετοχή άλλων πλούσιων ομογενών στον εθνικό αγώνα.³⁹⁸

Η δημοσίευση της συνεισφοράς αποτελούσε ένα από τα στάδια του κύκλου της φιλανθρωπικής διαδικασίας. Η παρακίνηση στη φιλανθρωπική δράση, η απόφασή της, η αποστολή και η παραλαβή της χρηματικής συνδρομής ή των υλικών αγαθών, οι ευχαριστίες από την παραλήπτρια *Επιτροπή* και η αποστολή απόδειξης παραλαβής στο φιλάνθρωπο υποκείμενο και, τέλος, η αξιοποίηση της συνεισφοράς αποτελούν τα υπόλοιπα στάδια αυτού του κύκλου. Η δημοσίευση μαζί με την απόδειξη παραλαβής ήταν κάποιου είδους εγγύηση για την αποτελεσματική αξιοποίηση των χρημάτων, ένα εχέγγυο αποτελεσματικότητας της προσφοράς. Βέβαια, στα 1867 η ανάπτυξη των τεχνικών μέσων ήταν τέτοια που ο Χάου καινοτόμησε, φωτογραφίζοντας τα προσφυγόπουλα,³⁹⁹ ώστε να ενημερώσει τους συμπατριώτες του με τον παραστατικότερο τρόπο για την αξιοποίηση των συνδρομών τους.⁴⁰⁰

Η συνέπεια με την οποία ακολουθείτο αυτή η διαδικασία είναι εντυπωσιακή. Ακόμα και τη στιγμή που η Επανάσταση είχε ουσιαστικά εκπνεύσει η *ΚΕΑ* επιβεβαίωνε σε ομογενείς από το Τουρνοσεβαρίνο ότι η συνδρομή τους θα δημοσιευτεί στην εφ. *Ημέρα* που εκδιδόταν στην Τεργέστη. Επιπλέον, η επικριτική δημοσίευση της εφ. *Παλιγγενεσία* για *Επιτροπή* που δεν ενημέρωσε τον τύπο για ενδύματα και άλλα είδη που στάλθηκαν από το φιλοκρητικό κοιτάτο της Γαλλίας, καταδεικνύει το σχεδόν αυτονόητο χαρακτήρα των δημοσιεύσεων κατά τη φιλανθρωπική διαδικασία.⁴⁰¹

Συμπερασματικά, η δημοσιοποίηση της φιλανθρωπικής δράσης ενέχει διττή σκοπιμότητα. Αφενός, προσβλέπει στο να καταστεί γνωστό στο εθνικό σώμα ότι συγκεκριμένα πρόσωπα δρουν φιλανθρωπικά, καθώς διακατέχονται από τις ανώτερες ηθικές και ανθρωπιστικές αξίες. Αφετέρου, στοχεύει στην παρακίνηση και έτερων μελών που ανήκουν στο συλλογικό εθνικό σώμα να αναλάβουν αντίστοιχες ενέργειες.

Ωστόσο, αν και είναι αναμφίβολο ότι ένα μέρος των φιλανθρωπιών παρακινείται από την επιδίωξη για κοινωνική διάκριση, ή έστω σχετίζεται με αυτήν,

---

³⁹⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.078, 3 Ιανουαρίου 1867.

³⁹⁹ Βλ. εικ. 3.

⁴⁰⁰ *Μέλλον*, αρ. 360, 30 Ιουνίου 1867.

⁴⁰¹ Η εφ. *Παλιγγενεσία* επέκρινε τον Όμηρο Κλάδο, γραμματέα της *Επιτροπής περιθάλψεως Κρητών*, διότι δεν έλαβε καμία πρόνοια για τη δημοσίευση της ενέργειας αυτής. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.145, 10 Απριλίου 1867. Ο Κλάδος απάντησε στην κατηγορία μέσω της εφ. *Αλήθεια*, υποστηρίζοντας ότι δεν ήταν αρμόδιος να δημοσιεύσει για τη συγκεκριμένη συνεισφορά, διότι εκείνη έφθασε στην *Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών* μέσω της *Επιτροπής των Κυριών*. Μετά την απάντηση του Κλάδου η *Παλιγγενεσία* επιστεί την προσοχή της *Επιτροπής των Κυριών* σε ανάλογα ζητήματα. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.149, 19 Απριλίου 1867.

και τη διατήρηση και την αύξηση μίας κοινωνική επιρροής, οι δεκάδες συνεισφορές ανωνύμων προσώπων, σε πολλές περιπτώσεις με σημαντικά ποσά, καταδεικνύουν ότι οι άνθρωποι δεν είναι μόνο ορθολογικά όντα που υπολογίζουν απώλειες και κέρδη ατομικού και οικογενειακού συμφέροντος και αναλόγως πράττουν.

Ένα μέρος των ανώνυμων συνεισφορών προέρχονται από τους ομογενείς που κατοικούν και δραστηριοποιούνται σε περιοχές που ανήκουν στην επικράτεια της ΟΑ.⁴⁰² Σε αυτές τις περιπτώσεις μέσα από την ανωνυμία επιτυγχάνεται η προσωπική και οικογενειακή προστασία σε μία ενδεχόμενη παρεκτροπή της κατάστασης μεταξύ των δύο χωρών. Μάλιστα, με αφορμή τη δημοσίευση από πολλές εφημερίδες των ονομάτων Χιωτών για τις χρηματικές συνδρομές τους, το *Μέλλον της Πατρίδος* τόνιζε την επικινδυνότητα που ενέχει η δημοσίευση των ονομάτων των «συνδραμόντων Έλλήνων από τις υπόδουλες επαρχίες», διότι υπάρχει κίνδυνος για τους ίδιους. Ωστόσο, η ίδια εφημερίδα δημοσίευσε τα ονόματα των μελών της *Επιτροπής* που είχε συγκροτηθεί στη Σμύρνη για να συνδράμει στα γυναικόπαιδα που έχουν φθάσει εκεί από την Κρήτη,⁴⁰³ θεωρώντας ότι η δράση της *Επιτροπής* είναι αμιγώς ανθρωπιστικού χαρακτήρα, αποκομμένη από τις εθνικές διεκδικήσεις.

Είναι ενδιαφέρον ότι ανώνυμες συνεισφορές αποστέλλονται και από περιοχές που βρίσκονται εκτός της οθωμανικής επικράτειας.⁴⁰⁴ Η περίπτωση της εφάπαξ συνδρομής του σημαντικού ποσού των 7.000 δρχ. από ανώνυμο που κατοικεί στο Μελίτη είναι ενδεικτική.⁴⁰⁵ Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς διατηρούσαν επιχειρήσεις και εμπορικές δραστηριότητες σε περιοχές πέραν του τόπου εγκατάστασης τους. Ο Έλληνας πρόξενος στη Νάπολη, Μωραϊτίνης, ενημέρωνε τον υπουργό Εξωτερικών, Π. Δηλιγιάννη, σχετικά με κάποιες φιλανθρωπικές εισφορές χωρίς να αναφέρει τα ονόματα των φιλάνθρωπων ομογενών, ώστε «νά μίν δημιουργηθεί πρόβλημα στήν

---

⁴⁰² Σχετικά με συνεισφορές ανωνύμων από την Κωνσταντινούπολη βλ.: *Αλήθεια*, αρ. 623, 18 Απριλίου 1868 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 287.

⁴⁰³ Πρόκειται για τους κυρίους Π. Τρανό, Ι. Πιττάκη, Ι. Μαρτσέλλο και Ι. Μισθό, οι οποίοι «άνελαβον νά προμηθεύσωσι τά αναγκαία άφθόνως εις τάς οικογενείας ταύτας εξ ιδίων τών. Ή πράξις αΐτη τιμᾶ μεγάλως τούς ειρημένους κυρίους, οίτινες καί εις άλλας περιστάσεις έδωσαν τρανά δείγματα τῆς φιλοπατρίας καί φιλοτιμίας τών». Βλ. σχετικά: *Μέλλον*, αρ. 373, 4 Αυγούστου 1867.

⁴⁰⁴ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τών Κρητῶν Έπιτροπῆς, Α΄ Βιβλίο, σ. 147. ΚΕΑ προς Ι. Πετρόπουλο, Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 1866 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 44. ΚΕΑ προς κ. Παπαδάκη, Αθήνα, 28 Νοεμβρίου 1867.

⁴⁰⁵ Η ΚΕΑ έστειλε επιστολή στον Έλληνα πρέσβη στη Μάλτα, Ε. Πετροκόκκινο, για να ευχαριστήσει τον «ανώνυμο ευπατρίδα». Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 93. ΚΕΑ προς κ. Παπαδάκη, Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1867.

έλληνική κοινότητα».⁴⁰⁶ Μάλιστα, ακόμα και συνεισφορά που προέρχεται από την Κέρκυρα, δηλαδή από περιοχή που βρίσκεται εντός των ελληνικών συνόρων, καταγράφεται ως «άνώνυμη».⁴⁰⁷

3.2: *Είδη φιλανθρωπικών συνδρομών*

Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα παρατεθούν στοιχεία σχετικά με τα είδη των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο συνδράμουν στην Επανάσταση και την περίθαλψη των προσφύγων τα φιλάνθρωπα υποκείμενα. Η πιο συνηθισμένη μορφή φιλανθρωπικής δράσης αφορούσε την καταβολή ενός χρηματικού ποσού, η οποία ήταν αποτέλεσμα, είτε, ατομικής πρωτοβουλίας, είτε, οργανωμένης συλλογικής προσπάθειας. Υπάρχουν δεκάδες αναφορές για χρήματα που συλλέγονταν από την οργάνωση συναυλιών,⁴⁰⁸ θεατρικών παραστάσεων,⁴⁰⁹ χορών μεταμφίσεων,⁴¹⁰ εκθέσεων ζωγραφικής,⁴¹¹ και λαχειοφόρων αγορών.⁴¹² Τέτοιες πρωτοβουλίες για την εξοικονόμηση χρημάτων λάμβαναν χώρα και εντός,⁴¹³ αλλά και εκτός Ελλάδας.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ ΑΥΕ/ΚΥ, ΠΝ, αρ. 495. Μωραϊτίνης προς Δηλιγιάννη, Νάπολη, 17/29 Φεβρουαρίου 1868.

⁴⁰⁷ Μάλιστα η συγκεκριμένη προσφορά αφορούσε στη δωρεά καλλιτεχνικών έργων, αγαλμάτων και εικόνων αξίας 6.000 δρχ. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.224, 1 Αυγούστου 1867.

⁴⁰⁸ Για παράδειγμα, στις 16 Οκτωβρίου 1867 δόθηκε συναυλία στη μεγάλη αίθουσα του καζίνο της Γενεύης υπέρ των Κρητών, με σολίστ την κλειδοκουμβάλιστρια κ. Ρυκαλντί. Για την επιτυχία του εγχειρήματος συνέδραμαν πολλές κυρίες και δεσποινίδες. Η τιμή του εισιτηρίου 3 και 5 φρ. Την ίδια εποχή κονσέρτο υπέρ των Κρητών δόθηκε και στο Λίβερπουλ, όπου έπαιζαν ονομαστοί καλλιτέχνες στο βιολί και στο πιάνο. Με την παρουσία τους τίμησαν το κονσέρτο «όλες οι ονομαστές οικογένειες από το Μάντσεστερ». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.089, 21 Ιανουαρίου 1867.

⁴⁰⁹ Συλλέχθηκαν περίπου 700 εικοσάφραγκα, δηλαδή περίπου 15.700 δρχ. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, φ. 78.037, αρ. 329, 330. Από την Οδησό αγοράστηκε αλεύρι περίπου 10.000 δρχ. υπέρ του Κρητικού Αγώνα, τα χρήματα μαζεύτηκαν από μία θεατρική παράσταση, την έκθεση των εικόνων του Αϊβακόφσκι και επιβιοηθητικού εράνου. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.183, 3 Ιουνίου 1867. Στη Ζάκυνθο, ύστερα από πρωτοβουλία της τοπικής *Επιτροπής* η «Φιλοδραματική Εταιρεία» έδωσε παράσταση, τα έσοδα της οποίας (1.970 δρχ. περίπου) διατέθηκαν υπέρ των προσφύγων. Βλ. σχετικά: Ζαφειράτου, *ό. π.*, σ. 32. Επίσης, θεατρικές παραστάσεις υπέρ των Κρητών έλαβαν χώρα και σε μικρές πόλεις του εξωτερικού όπως στο Ακερμάνιο της Βεσσαραβίας. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.348, 26 Ιανουαρίου 1868.

⁴¹⁰ Για χορό μεταμφίσεων που διοργανώθηκε υπέρ των Κρητών στην Πετρούπολη, υπό την προστασία της αυτοκράτειρας και των μεγάλων δουκών Κωνσταντίνου και Νικολάου βλ. : *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.078, 3 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.084, 14 Ιανουαρίου 1867.

⁴¹¹ Ο διάσημος ζωγράφος Αϊβακόφσκι «εξέθεσε στο μουσείο της Οδησού εικόνες προς όφελος των Κρητών». Οι πίνακες είχαν θεματολογία την Κρητική Επανάσταση. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.150, 20 Απριλίου 1867. Ο Αντ. Βεβελάκης, καλλιτέχνης πρόσφυγας κρητικής καταγωγής που διέμενε στη Σύρο, ζωγράφισε εικόνα του ηγούμενου Γαβριήλ και την δημοπράτησε σε 500 λαχούς της μίας δραχμής. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.213, 17 Ιουλίου 1867.

⁴¹² Από τη λαχειοφόρο αγορά ενός ζεύγους ίππων συλλέχθηκαν 18 εικοσάφραγκα, δηλαδή περίπου 400 δρχ. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 178. ΚΕΑ προς Κλεάνθη Παπαζογλου, Αθήνα, 7 Αυγούστου 1868.

⁴¹³ Χαρακτηριστικά, στην Κεφαλλονιά κυκλοφόρησε λαχείο από το οποίο εισπράχθηκαν 170 περίπου δρχ. Βλ. σχετικά: Ζαφειράτου, *ό. π.*, σ. 33.

⁴¹⁴ Ενδεικτικά, χορός με λαχειοφόρο διενεργήθηκε στη Πετρούπολη υπό την αιγίδα του δούκα Νικολάου, στον οποίο παρευρέθηκε όλο το διπλωματικό σώμα. Η κατώτερη τιμή εισόδου ήταν τα 2 ρούβλια. Στο χορό εισπράχθηκαν 270 χιλ. φρ., τα οποία και σταλήθηκαν στην *Επιτροπή των Κυριών*. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.077, 3 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.090, 23 Ιανουαρίου 1867.

Στην Ερμούπολη κατά την τριετία 1866 - 69 δόθηκαν πολλές θεατρικές παραστάσεις, τα έσοδα των οποίων διατίθεντο υπέρ των προσφύγων. Σε αυτές τις παραστάσεις το πατριωτικό πνεύμα ήταν έκδηλο. Μία από αυτές («Μάρτυρες του Άρκαδίου») εξελίχθηκε απρόβλεπτα και επεισοδιακά, όταν νεαρός κρητικής καταγωγής πυροβόλησε τον ηθοποιό που υποδυόταν έναν Τούρκο.⁴¹⁵ Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι σε ορισμένες περιπτώσεις πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση και την τέλεση αυτών των εκδηλώσεων διαδραμάτιζαν γυναίκες, «αί ωραιότεραι καί καλύτεραι τή καρδία», και παιδιά, δηλαδή κατηγορίες ανθρώπων υποκειμένων που κατά κανόνα εκείνη την εποχή είχαν περιορισμένη δράση στον κοινωνικό χώρο.⁴¹⁶

Αυτές οι νέες μορφές κοινωνικότητας αστικού χαρακτήρα, παρόλο που επέφεραν χρήματα για την ενίσχυση του αγώνα και την περίθαλψη των προσφύγων, εκτέθηκαν σε κριτικές. Χαρακτηριστικά, υπήρξε καταγγελία στον τύπο για τη διάθεση των μελών της *Φιλόπτωχου Αδελφότητας Σταυροδρομιού* να οργανώσουν χοροεσπερίδα για φιλανθρωπικούς σκοπούς, υποστηρίζοντας την ασυμβατότητα της διοργάνωσης συμποσίων και παρελάσεων τη στιγμή που διεξάγεται πόλεμος που αποφέρει μεγάλο αριθμό ανθρώπων απωλειών.⁴¹⁷ Την ίδια στιγμή η εφ. *Αμερόληπτος* από την Αλεξάνδρεια έγραψε ότι παρατηρείται «έμπορική κρίση» εξαιτίας της Κρητικής Επανάστασης, καθώς οι Ελληνίδες, επειδή «συγκεντρώνονται στους έρανους, δέν πηγαίνουν στους χορούς καί στό θέατρο, καί, έτσι, αναβάλλονται οι παραστάσεις».⁴¹⁸

Ένα μέρος των χρημάτων που καταβάλλονταν από τους Έλληνες κεφαλαιούχους του εξωτερικού προέρχονταν από την απόδοση τοκισμένων χρημάτων που βρίσκονταν στην ΕΤΕ,⁴¹⁹ και των μετοχών των εθνικών δανείων.⁴²⁰ Το φιλάνθρωπα υποκείμενα μέσα από αυτή την πρακτική, συγκεκριμενοποιώντας δηλαδή

Στην Οδησό δόθηκαν θεατρικές παραστάσεις υπέρ των Κρητών, στις οποίες εισπράχθηκαν 16.000 φρ. (4.000 αργ. ρούβλια) και 85.000 φρ. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1090, 23 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1141, 4 Απριλίου 1867.

⁴¹⁵ Μ. Δήμου, *Η θεατρική ζωή και κίνηση στην Ερμούπολη της Σύρου κατά το 19ο αιώνα (1826-1900). Τάσεις, Επιλογές και Μεθοδεύσεις της Θεατρικής Ζωής*, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Αθήνα 2001, σ. 332.

⁴¹⁶ Βλ. ενδεικτικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.089, 21 Ιανουαρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.100, 3 Φεβρουαρίου 1867.

⁴¹⁷ *Αμάλθεια*, 30 Δεκεμβρίου 1866.

⁴¹⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.083, 13 Ιανουαρίου 1867.

⁴¹⁹ Ενδεικτικά, «οί έν Μαγκεστρία όμογενείς συγκληθέντες από τήν αιχμαλωσία στήν όποία ύπέπεσε ό πλοίαρχος Σήφος πού τόσες φορές μετακόμισε πολεμοφόδια στήν Κρήτη έστειλαν στήν ΕΤΕ 120 λίρες άγγλικές, ώστε ό τόκος καί τά κέρδη αυτών νά άποδίδονται στίς προσφυγούσες οικογένειες». Βλ. σχετικά: ΙΑΚ, Έγγραφα της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Α΄ Βιβλίο, σ. 143. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση των Κρητών, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 1866.

⁴²⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.255, 15 Σεπτεμβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.268, 3 Οκτωβρίου 1867.

την πηγή προέλευσης των χρημάτων που καταθέτουν, νοσηματοδοτούν διττά τη συνεισφορά. Η συμμετοχή του διασπορικού κεφαλαίου στα εσωτερικά δάνεια θεωρούνταν προϋπόθεση για την πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη του Ελληνισμού. Βέβαια, τέτοιες επενδύσεις εξασφάλιζαν υψηλές αποδόσεις στους ομολογιούχους. Τώρα, οι ομογενείς καταδεικνυαν ότι οι φιλοπάτριδες διαθέσεις τους υπερβαίνουν τον επενδυτικό χαρακτήρα της αγοράς ομολογιών κρατικού χρέους. Έτσι, οι απόδημοι που συνεισφέρουν στο εθνικό δάνειο και, στη συνέχεια, καταβάλλουν τα κέρδη τους για έναν νέο εθνικό στόχο και την περίθαλψη των προσφύγων είναι διπλά ευπατρίδες και φιλόανθρωποι, όπως στο παρελθόν, έτσι και στο παρόν.

Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις παραχωρούνταν αντικείμενα στις *Επιτροπές*, ώστε να συλλεχθούν χρήματα μέσα από την εκποίησή τους. Σε *Επιτροπές* δωρίζονται τοπογραφικοί και γεωγραφικοί χάρτες της Κρήτης,⁴²¹ όπως και της Ηπειροθεσσαλομακεδονίας,⁴²² βιβλία, και άλλα αντικείμενα.⁴²³ Είναι αξιοσημείωτο ότι ομογενής από τη Μυτιλήνη δήλωσε την πρόθεσή του παραχωρήσει τα κτήματα του στην *ΚΕΑ* με σκοπό την εξοικονόμηση χρημάτων μέσω της ενοικίασής τους.⁴²⁴ Χρήματα έφθαναν σε *Επιτροπές* και μέσα από παράδοξες διαδικασίες, όπως ύστερα από τη δικαστική διαμάχη μεταξύ της Μονής Σίντζας και των συγγενών ενός αποβιώσαντος μοναχού, που αντιδίκησαν για το κληρονομικό δικαίωμα της περιουσίας του μοναχού. Τελικά, ύστερα από εξωδικαστικό συμβιβασμό οι συγγενείς δώρισαν 180 δρχ. στην *Έν Λεωνίδιο Κρητών προσφύγων Έπιτροπή*.⁴²⁵

Πέραν των χρηματικών εισφορών, υλικά μέσα διαβίωσης δωρίζονταν σε *Επιτροπές* για την περίθαλψη των προσφύγων, όπως ενδύματα, κλινοσκεπάσματα και πρώτες ύλες για την παρασκευή φαγητών,⁴²⁶ φάρμακα και χειρουργικά εργαλεία.

---

⁴²¹ Το βιβλιοπωλείο του κ. Νάκη εξέδωσε τον τοπογραφικό χάρτη της Κρήτης, τον οποίο πουλούσε προς περίθαλψη των προσφύγων Κρητών. Βλ. σχετικά: *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.074, 9 Σεπτεμβρίου 1866.

⁴²² Οι ομογενείς από το Βουκουρέστι έστειλαν γεωγραφικούς χάρτες της Κρήτης και της Ηπειροθεσσαλομακεδονίας, ώστε να πουληθούν υπέρ των Κρητών. Οι χάρτες της Κρήτης πωλούνταν 8 δρχ. και της Ηπείρου 30 δρχ. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 178. ΚΕΑ προς Γ. Κατελούζο (;), Αθήνα, 7 Αυγούστου 1868.

⁴²³ Ο Ε. Λουριώτης διέθεσε στις κρητικές οικογένειες τα χρήματα από τις πωλήσεις της μετάφρασης του έργου του περιηγητή Περώ (1857). Το αντίτιμο για κάθε αντίγραφο ήταν 3 δρχ. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, 2 Ιανουαρίου 1867. Επίσης, «510 δρχ. ήρθαν από την πώληση του λόγου του Α. Αθανασιάδη, προέδρου του έν Κέρκυρα Εφετών, κατά την πράξη του εκεί συσταθέντος κακουργιοδικείου». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.151, 21 Απριλίου 1867.

⁴²⁴ Τελικά, η *ΚΕΑ* δεν δέχθηκε την προσφορά των κτημάτων, καθώς θεώρησε ότι ήταν μεγάλη διαδικασία μέχρι να αποφέρουν χρήματα. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 13, 14. ΚΕΑ προς Μιχαήλ Παπάζογλου, Αθήνα, 1 Ιουνίου 1868.

⁴²⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Υπουργός των Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπαρισσία, 15 Οκτωβρίου 1868.

⁴²⁶ Για την προσφορά κρέατος στους πρόσφυγες από κρεοπώλες του Πειραιά βλ. ενδεικτικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.225, 3 Αυγούστου 1867.

Επίσης, στην ΚΕΑ και την Επιτροπή Αποστόλων στέλνονταν πολεμοφόδια για την ενίσχυση των πολεμικών επιχειρήσεων των επαναστατών.⁴²⁷

Αποκορύφωμα της οικονομικής συνεισφοράς των Ελλήνων της διασποράς απετέλεσε η αγορά και ο εξοπλισμός της Επανάστασης με τρία καταδρομικά ατμόπλοια από τους Έλληνες της Αγγλίας. Αυτή η δωρεά ξεφεύγει από τα όρια της φιλανθρωπίας και κινείται εγγύτερα στις δωρεές ευεργεσίας. Πρόκειται για μία ιδιαίτερη δωρεά συλλογικού ευεργετισμού, μέσα από την οποία οι Έλληνες του Λονδίνου, του Μάντσεστερ και του Λίβερπουλ στόχευαν να καλύψουν ένα υλικοτεχνικό κενό, την απουσία των σύγχρονων και ανταγωνιστικών θαλάσσιων μέσων που θα καθιστούσαν δυνατή τη μεταφορά ανθρώπινου δυναμικού και την ενίσχυση της Επανάστασης με υλικά μέσα. Πρόκειται για τα ατμόπλοια *Αρκάδι*,⁴²⁸ *Ένωσις*,⁴²⁹ και ⁴³⁰*Κρήτη*, με τα οποία μετεφέρονταν είδη πρώτης ανάγκης, πολεμοφόδια και εθελοντές στην Κρήτη. Παράλληλα, τα ατμόπλοια παραλάμβαναν πρόσφυγες και τραυματίες εθελοντές από τα κρητικά παράλια, τους οποίους μετέφεραν στην Ελλάδα. Ο τύπος της εποχής κάλυψε λεπτομερώς την αγορά των ατμόπλοιων, την άφιξη τους στην Ελλάδα, τον καθαγιασμό τους, τα ταξίδια τους και τη χρήση τους, επαινώντας και ευγνωμονώντας σε κάθε ευκαιρία την συμβολή των ομογενών της Αγγλίας στον εθνικό αγώνα.⁴³¹ Χαρακτηριστικά, η εφ. *Παλιγγενεσία* ανέφερε ότι «ὁ λαὸς εὐγνωμονεῖ τοὺς ὁμογενεῖς πού διὰ τοῦ ὀβολοῦ τοὺς ὄπλισαν τὴ μητέρα τὴν Ἑλλάδα διὰ πλοίου»,⁴³² για αυτό «θά ἀπολαύσουν τὴν εὐλογία τῶν ἐπόμενων γενεῶν».⁴³³

---

⁴²⁷ Για παράδειγμα, ο Χάου έστειλε στην Κρήτη τροφές και ενδύματα αξίας 50.000 δρχ., «400 ὄπλα μεγάλης ἀξίας καὶ ὀλκῆς, πού γεμίζουν ἀπὸ πίσω». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.174, 22 Μαΐου 1867. Από την Οδησό στάλθηκαν 24 τόνοι σίτου. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.108, 14 Φεβρουαρίου 1867. Οι ομογενείς από την Αγγλία προσέφεραν «8 κανόνια νέας κατασκευής». Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.120, 4 Μαρτίου 1867. Επίσης, η Επιτροπή Βοστώνης έστειλε 500 ὄπλα τελευταίας τεχνολογίας. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.149, 19 Απριλίου 1867.

⁴²⁸ Για την αγορά του Αρκαδίου (εικ. 1) βλ.: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.088, 20 Ιανουαρίου 1867. Για την αναχώρηση του Αρκαδίου από το Λίβερπουλ, «του διασημότερου πλοίου των blockade runners», και την άφιξή του στη Σύρο βλ.: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.100, 3 Φεβρουαρίου 1867.

⁴²⁹ Αρχικά, το ένα ατμόπλοιο ονομάστηκε *Όλγα*, αλλά όταν έφθασε στη Σύρο μετονομάστηκε σε *Ένωσις*. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.198, 26 Ιουνίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.204, 4 Ιουλίου 1867.

⁴³⁰ Για το ατμόπλοιο *Κρήτη* βλ.: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.186, 9 Ιουνίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.199, 27 Ιουνίου 1867.

⁴³¹ Για την άφιξη του Αρκαδίου στην Τήνο, τον καθαγιασμό του και το πρώτο του ταξίδι βλ.: ΙΑΚ, Έγγραφα της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α΄ Βιβλίο, σ. 239. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση Κρητῶν, Αθήνα, 18 Φεβρουαρίου 1867.

⁴³² *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.155, 25 Απριλίου 1867.

⁴³³ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.200, 1 Ιουλίου 1867.

Ένα σημαντικό μέρος της φιλανθρωπικής δραστηριότητας αφορά στη φιλοξενία οικογενειών.⁴³⁴ Φαίνεται ότι σημαντικό ποσοστό των προσφύγων που κατευθύνθηκαν στην Ελλάδα φιλοξενήθηκαν σε αστικά σπίτια που αναλάμβαναν την πλήρη μέριμνα για τα φιλοξενούμενα άτομα. Ασφαλώς, η φιλοξενία σχετίζεται με τα ανεπτυγμένα ανθρώπινα δίκτυα που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη προσφυγική ροή. Η φιλοξενία Κρητών σε ιδιωτικές οικίες στα Κύθηρα, είναι εύλογο να αποδοθεί στα ανεπτυγμένα δίκτυα.⁴³⁵ Ωστόσο, παρατηρείται ότι Κρήτες φιλοξενήθηκαν σε οικίες και διατρέφονταν με μέριμνα ιδιωτών και σε άλλες περιοχές του Ελληνικού Κράτους, για τις οποίους δεν έχουμε γνώση για την προγενέστερη ανάπτυξη ισχυρών δικτύων. Χαρακτηριστικά, από τους συνολικά 230 πρόσφυγες που βρίσκονταν στον Αύγουστο του 1868 στην Κυπαρισσία οι 53 φιλοξενούνταν και διατρέφονταν από ιδιώτες.⁴³⁶ Αντίστοιχα, από τους συνολικά 126 πρόσφυγες που ήταν εγκατεστημένοι στους Γαργαλιάνους την ίδια χρονική στιγμή οι 33 φιλοξενούνταν και διατρέφονταν από ιδιώτες.⁴³⁷

Μία άλλη δραστηριότητα που εντάσσεται στις πράξεις κοινωνικής προσφοράς έχει να κάνει με τη δημοσιοποίηση κειμένων, επιστολών και άρθρων στο εξωτερικό που αφορούσαν στην ανάδειξη του Κρητικού Ζητήματος. Μεγάλη αίσθηση προκάλεσαν οι προκηρύξεις που δημοσίευσε μετά το Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου ο Βίκτωρ Ουγκό, στις οποίες ο λογοτέχνης υποστήριζε σθεναρά τα αιτήματα των Επαναστατών.⁴³⁸ Αντίστοιχα, ο Γουσταύος Φλουράνης δημοσίευσε άρθρα υπέρ των Κρητών στο Παρίσι και ο Σκίννερ στο Λονδίνο.⁴³⁹

Στην ίδια λογική, η συνεισφορά του παροικιακού ελληνισμού δεν περιοριζόταν μόνο στις υλικές εισφορές, καθώς αναφέρονται περιπτώσεις που ομογενείς επιχείρησαν να αξιοποιήσουν τις διασυνδέσεις τους στα υψηλά πολιτικά κλιμάκια προκειμένου να παρακινήσουν σε δράση θεσμικούς εκπροσώπους των Δυνάμεων. Για παράδειγμα, Έλληνες ομογενείς από την Κωνσταντινούπολη απέστειλαν αναφορά στον τέως

---

⁴³⁴ Για παράδειγμα αναφέρεται ο φαρμακοποιός Ιωάννης Καβαλιώτης να φιλοξενεί τετραμελή οικογένεια σπίτι του. Βλ. σχετικά: *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.073, 8 Σεπτεμβρίου 1866, · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.004, 22 Σεπτεμβρίου 1866.

⁴³⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 705. Έπαρχος Κυθήρων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κύθηρα, 11 Ιουνίου 1869.

⁴³⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Δήμαρχος Κυπαρισσίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπαρισσία, 20 Αυγούστου 1868.

⁴³⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Δήμαρχος Πλαταμώδους προς Υπουργείο Εσωτερικών, Γαργαλιάνοι, 23 Αυγούστου 1868.

⁴³⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.116, 25 Φεβρουαρίου 1867.

⁴³⁹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.222, 29 Ιουλίου 1867.

πρέσβη της Γαλλίας στην ΟΑ και νυν στρατιωτικό των Εξωτερικών του Ναπολέοντα, ζητώντας του να διαμεσολαβήσει για την «ήθική και πνευματική αναγέννηση του ελληνικού έθνους διά τής τελεσφόρησης του έθνικού αγώνα».⁴⁴⁰

Οι παραπάνω εκδηλώσεις μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία του εθελοντισμού, καθώς τα δρώντα υποκείμενα δεν συνεισφέρουν στέλλοντας χρήματα, αλλά δεσμεύοντας προσωπικό τους χρόνο για να παράξουν ένα κείμενο ή για να προωθήσουν το εθνικό συμφέρον χρησιμοποιώντας τις επαφές τους. Ασφαλώς, εθελοντική συνδρομή παρείχαν όσα άτομα διέθεσαν από το χρόνου τους για την οργάνωση κάθε σχετικής προσπάθειας. Στη γλώσσα της εποχής ως εθελοντές χαρακτηρίζονταν και όσοι άνδρες μετέβησαν στην Κρήτη προκειμένου να συμβάλλουν στο στρατιωτικό σκέλος της Επανάστασης. Εδώ η συνθήκη γίνεται πολύπλοκότερη, καθώς ναι μεν οι συγκεκριμένοι ένοπλοι προθυμοποιήθηκαν αυτοβούλως και διέθεσαν το χρόνο τους για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού, αλλά η πράξη συνοδεύεται από εγγρήματη σχέση, εφόσον αμείβονταν για τις υπηρεσίες που παρείχαν.

3.3: Οι ομογενειακές επενδύσεις και η φιλανθρωπία

Οι απαρχές του νεοελληνικού παροικιακού φαινομένου εντοπίζονται στις πρώτες μετακινήσεις των «Ελλήνων» - ορθόδοξων βαλκάνιων - εμπόρων,⁴⁴¹ που κινούνται από εδάφη της ΟΑ προς τη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα – ιδίως στο δεύτερο μισό - οι πρώτες πολυεθνικές κοινότητες και οι χριστιανικές αδελφότητες που ίδρυσαν οι παραπάνω μετακινούμενοι, άρχισαν να λαμβάνουν εθνοτικά χαρακτηριστικά, υπό την επίδραση της αναπτυσσόμενης ιδεολογίας του «πρώτο – εθνικισμού».⁴⁴² Στο πλαίσιο αυτό, συγκροτήθηκαν οι πρώτες ελληνικές κοινότητες,⁴⁴³ τα μέλη των οποίων ανέπτυξαν

⁴⁴⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.000, 16 Σεπτεμβρίου 1866.

⁴⁴¹ Για τη χρήση του όρου «Έλληνας» στο 18ο αιώνα βλ.: Β. Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη, 1780 – 1850*, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002, σσ. 1 – 10 · Tr. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Σπ. Ι. Ασδραχάς (επιμ.), εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σσ. 287 - 345.

⁴⁴² Η θέση του Χομπσμπάουμ ότι ο χρόνος ανάπτυξης εθνικής συνείδησης συνδέεται με τη θέση του εν δυνάμει εθνικού υποκειμένου στην κοινωνική ιεραρχία επιβεβαιώνεται στην ελληνική περίπτωση. Οι πετυχημένοι «Έλληνες» έμποροι της διασποράς ήταν από τους πρώτους υπέρμαχους της εθνικής ιδέας. Βλ. σχετικά: J. E. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, εκδ. Καρδαμίτσα, μτφρ. Χρ. Νάντρις, Αθήνα 1994, σσ. 25 – 27. Για τα στάδια ανάπτυξης της ιδεολογίας του εθνικισμού και τον «πρώτο – εθνικισμό» στην ελληνική περίπτωση βλ.: *Ο. π.*, σσ. 111 – 115.

⁴⁴³ Για τον κείριο ρόλο που η μετανάστευση διαδραμάτισε στην ανάπτυξη εθνικής συνείδησης βλ.: P. Manning & T. Trimmer, *Migration in world history*, εκδ. Routledge, Νέα Υόρκη 2020³, σσ. 142 – 144. Ενδεικτικά, βλ. την οργάνωση της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης: Όλ. Κατσιαρδή - Hering, *H*

πρώιμη εθνική συνείδηση και τα ίδια ή οι απόγονοι τους συνδέθηκαν αργότερα με το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος.⁴⁴⁴ Οι οργανωμένες ελληνικές παροικίες που συναντάμε στο 19ο αιώνα, είτε, αποτελούν εξέλιξη των ήδη υπαρχουσών κοινοτήτων, είτε, αναπτύσσονται ως νέες συγκεντρώσεις πληθυσμών ελληνικής καταγωγής σε περιοχές που μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε σημαντική ελληνική παρουσία.⁴⁴⁵ Από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα, η ελληνική διασπορά αναπτύσσεται θεαματικά, καθώς Έλληνες απόδημοι εντοπίζονται να είναι εγκατεστημένοι, εκτός από την Ευρώπη, στην Αφρική, την Αμερική, την Ασία και την Αυστραλία. Αυτή είναι η περίοδος ωρίμανσης των ελληνικών παροικιών.⁴⁴⁶

Οι Έλληνες αστοί της διασποράς ανέπτυξαν σχέσεις με τις κοινωνίες υποδοχής, και σε κάποιο βαθμό ενσωματώνονταν σε αυτές.⁴⁴⁷ Αυτό που παρατηρείται είναι ότι τούτη η σύνδεση ενισχυόταν, όταν οι χώρες υποδοχής εφαρμόζαν πολιτικές υποχρεωτικής ενσωμάτωσης στον τοπικό κυρίαρχο κοινωνικό ιστό.⁴⁴⁸ Την ίδια στιγμή, οι Έλληνες πάροικοι διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς με το εθνικό κέντρο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού ψήφισαν στο δημοψήφισμα του Νοεμβρίου του 1862,⁴⁴⁹ όπως και ότι εκπροσωπήθηκαν στη Β' Εθνοσυνέλευση (1862 – 1864).⁴⁵⁰ Η χρηματοδότηση από τους Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς πλήθους πολιτιστικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα, επίσης, καταδεικνύει την αδιάλειπτη σχέση τους με τη χώρα καταγωγής τους.⁴⁵¹ Σε όλο το 19ο αιώνα το εθνικό κέντρο στήριζε μεγάλο κομμάτι των προσδοκιών του για ανάπτυξη στις εφεδρείες και στην ανταπόκριση των ομογενών. Η

ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751 – 1830), τ. Α', ΔΔ, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1984.

⁴⁴⁴ Σειρηνίδου, *ό. π.*, σ. 290 – 294.

⁴⁴⁵ Για την ανάπτυξη του ελληνισμού της διασποράς βλ.: Τσουκαλάς, *ό. π.*, σσ. 269 – 301.

⁴⁴⁶ Μ. Τομαρά – Σιδέρη, *Ενεργεισμός και νεοελληνική πραγματικότητα*, εκδ. Κέρκυρα Α.Ε. – Economía Publishing, Αθήνα 2021², σσ. 12 - 15.

⁴⁴⁷ Δερτιλής, *Κοινωνικός, ό. π.*, σ. 63. Ο Χατζηιωσήφ έχει υποστηρίξει ότι οι Έλληνες κεφαλαιούχοι της ομογένειας εντάχθηκαν περισσότερο στις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις των χωρών υποδοχής. Βλ. σχετικά: Χ. Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: Ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης*, τχ. 62, Σεπτέμβριος 1983, σσ. 28 – 34.

⁴⁴⁸ Για την ενσωμάτωση των Ελλήνων της Βιέννης στον τόπο εγκατάστασής τους βλ.: Σειρηνίδου, *ό. π.*, σσ. 310 – 317.

⁴⁴⁹ Ν. Αλιβιζάτος, *Το σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1810 – 2010)*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 111.

⁴⁵⁰ Γ. Ν. Φιλάρετος, *Συντακτική έθνοσυνέλευσις: ούχι βουλή άναθεωρησιακή*, Αθήνα 1920, σσ. 35, 36. Για παράδειγμα, πληρεξούσιος των Ελλήνων του Λίβερπουλ ήταν ο Λέων Μελάς. Βλ. σχετικά: Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου, παιδικά άναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι*, Αθήνα 1908, σ. 237.

⁴⁵¹ Τα ιδρύματα αυτά είθισται να ονοματοποιούνται με το επώνυμο του δωρητή ευεργέτη (Τοσίτσειο Ίδρυμα, Βαρβάκειο Ίδρυμα, Αρσάκειο Σχολείο, Κοργιαλένειο Σχολή, Ιωνίδειο Σχολή, Δρομοκαΐτειο Νοσοκομείο, Ευγενίδειο Ίδρυμα, Εμπειρικό Γηροκομείο, Βαλλιανείο Εθνική Βιβλιοθήκη). Βλ. σχετικά: Καρδάσης, «Αναζητώντας», *ό. π.*, σσ. 72, 73 · Κορασίδου, *Άθλιοι, ό. π.*, σ. 82.

παρατήρηση του περιηγητή Αμπού (About) στα 1867 σχετικά με τις οικονομικές συνεισφορές των Ελλήνων της διασποράς είναι ενδεικτική: «Η Ελλάδα έχει δύο ταμεία: ένα για να συλλέγει τους φόρους που επιβάλλονται από τους νόμους στους κατοίκους του Βασιλείου και να ένα για να συλλέγει τις ειδικές εισφορές που επιβάλλονται, όχι από το νόμο, αλλά από το πατριωτικό αίσθημα στην περιουσία πολλών Ελλήνων που κατοικούν εκτός Ελλάδος».⁴⁵²

Κατά το 19ο αιώνα η ανάπτυξη και η διατήρηση επαφών μεταξύ Ελληνικού Κράτους και αποδήμων τροφοδοτείται και από τη διαρκή ανακίνηση του αλυτρωτικού ζητήματος. Το Ελληνικό Βασίλειο, εξαιτίας της μη συμπερίληψης περιοχών με ελληνικούς πληθυσμούς (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία, Κρήτη, νησιά βορείου και ανατολικού Αιγαίου, Επτάνησα) εντός των ορίων του Ελληνικού Κράτους, αξιολογούνταν ως μία ατελής εθνικά πολιτική οντότητα. Κατά γενική ομολογία, προϋπόθεση για την επίτευξη της εθνικής ολοκλήρωσης ήταν η συσπείρωση των εθνικών δυνάμεων. Ο παροικιακός ελληνισμός ανταποκρινόταν σταθερά υποστηρίζοντας τις προσπάθειες προσάρτησης των αλύτρωτων περιοχών στον εθνικό κορμό. Μάλιστα, οι ομογενείς αστοί, εξαιτίας του πλούτου τους και της επιρροής που μπορούσαν να ασκήσουν στις χώρες υποδοχής τους, αποτελούσαν τους σημαντικότερους συμπαραστάτες του εθνικού κέντρου στον αγώνα για την προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων.⁴⁵³ Βέβαια, το εδαφικό – αλυτρωτικό ζήτημα ήταν ένα μόνο μέρος των εθνικών προσδοκιών, καθώς το μωσαϊκό των εθνικών επιδιώξεων περιλάμβανε οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές, οι οποίες θα επιτυγχάνονταν με τη βοήθεια των ομογενών.⁴⁵⁴

Ωστόσο, την ίδια περίοδο και τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1870 οι Έλληνες της διασποράς παρέμειναν χαρακτηριστικά απαθείς στη διάχυση επενδυτικών κεφαλαίων τους στον ελληνικό χώρο. Έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι επενδυτικοί προσανατολισμοί του διασπορικού κεφαλαίου αφορούσαν, κυρίως, στον εξωελλαδικό χώρο.⁴⁵⁵ Οι πρώτες μεταφορές ομογενειακών κεφαλαίων προς το εθνικό κέντρο εντοπίζονται τη δεκαετία του 1860, όμως αυτές αυξάνονται σημαντικά μετά το 1879. Η αδυναμία προσέλκυσης των διασπορικών κεφαλαίων ήταν

---

⁴⁵² Ed. About, Ed., *Η Ελλάδα του Όθωνος. Η σύγχρονη Ελλάδα (1854)*, μτφρ. Α. Σπήλιου, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1980, σ. 1.897.

⁴⁵³ Καρδάσης, «Αναζητώντας», *ό. π.*, σσ. 72.

⁴⁵⁴ *Νέα Πανδώρα* 4, τχ. 78, 15 Ιουνίου 1853, σ. 144 · Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880 – 1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985⁴, σ. 79.

⁴⁵⁵ Καρδάσης, «Διασπορά», *ό. π.*, σσ. 411, 412.

ένα θέμα που απασχολούσε το εθνικό κέντρο. Ο Σκαλτσούνης σε έκθεσή του σημειώνει ότι ο λόγος μη συρροής των διασπορικών κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία ήταν η ανασφάλεια που ένιωθαν οι κεφαλαιούχοι. Για αυτό το λόγο, ζητούσε τη συντονισμένη μέριμνα των θεσμικών διαχειριστών των εσωτερικών πραγμάτων, των εκάστοτε κυβερνήσεων και του ανώτατου άρχοντα, αλλά και των Ελλήνων της Διασποράς, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την τοποθέτηση διασπορικών κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία.⁴⁵⁶

Επιπλέον, όσον αφορά τη μεταφορά διασπορικών κεφαλαίων προς το εθνικό κέντρο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι εύποροι Έλληνες της διασποράς μετέφεραν ανέκαθεν ένα μέρος της περιουσίας τους σε διάφορες χώρες που τις θεωρούσαν ασφαλέστερες από τον τόπο διαμονής τους. Στην Ελλάδα μετέφεραν σημαντικά ποσά, κυρίως, για δωρεές, καταναλωτικές ανάγκες και αποταμιευτικούς λόγους. Μόνο περιστασιακά και ευκαιριακά επένδυαν κεφάλαια στην ελληνική οικονομία με κυριότερο κίνητρό τους την προοπτική μεγαλύτερων αποδόσεων, από αυτές που μπορούσαν να επιτύχουν σε άλλες χώρες. Μάλιστα, τα κέρδη από αυτές τις δραστηριότητες δεν τα επανεπένδυαν στην Ελλάδα, αλλά τα εξήγαγαν στο εξωτερικό.⁴⁵⁷

Οι τομείς που δραστηριοποιήθηκαν επενδυτικά οι ομογενείς ήταν οι αγορές ομολόγων του Ελληνικού Κράτους, οι άμεσες επιχειρηματικές επενδύσεις, τα δάνεια προς ελληνικές επιχειρήσεις, που στις περισσότερες περιπτώσεις συνδέονταν με τα οικογενειακά τους δίκτυα, και, τέλος, στην αγορά γης και ακινήτων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αρέσκονταν να διαχειρίζονται μέρος του ελληνικού εμπορίου χωρίς να απαιτούνται επενδυτικές πρωτοβουλίες. Ενδεικτικά, μία σειρά εμπόρων, Ράλλης, Ροδοκανάκης, Σπαρτάλης, Πανάς, είχαν σχεδόν τον αποκλειστικό έλεγχο του εμπορίου σταφίδας της Πάτρας που εξαγόταν στην Αγγλία.⁴⁵⁸

Αντιθέτως, οι επενδύσεις στη βιομηχανία δεν τους προσέλκυαν μπροστά στις ανεπανάληπτες ευκαιρίες της βιομηχανικής επανάστασης και της άνθησης του καπιταλισμού στη Δύση.⁴⁵⁹ Βέβαια, κατά κανόνα οι επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό των συνολικών, διεθνών επενδύσεων

---

⁴⁵⁶ Ι. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις περί τής εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήνα 1868, σσ. 13, 14, 34, 37.

⁴⁵⁷ Γ. Δερτιλής, *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σσ. 153, 154.

⁴⁵⁸ Τζ. Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυπλίας (19ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 131.

⁴⁵⁹ Δερτιλής, *Κοινωνικός, ό. π.*, σ. 59.

τους, διότι θεωρούσαν αρκετά υψηλό το σχετικό κίνδυνο. Πάντως, μολονότι τα κεφάλαια που μετέφεραν στην Ελλάδα ήταν ελάχιστα ως ποσοστό της συνολικής οικονομικής τους δραστηριότητας και περιουσίας τους, σε απόλυτους αριθμούς το σύνολο των χρημάτων που μετέφεραν ήταν πολύ μεγάλο συγκριτικά με τα ευρύτερα και γενικότερα μεγέθη της ελληνικής οικονομίας.⁴⁶⁰

Κάθε προσπάθεια ερμηνείας αυτών των φαινομενικά αντιθετικών συμπεριφορών θα πρέπει να λαμβάνει υπόψιν ότι οι Έλληνες αστοί, άνθρωποι που ακολουθούσαν τις εξελίξεις και χάρασσαν μακρόπνοα σχέδια, προσέβλεπαν και στη χρησιμότητα ενός εθνικού κέντρου που θα τους παρείχε προστασία και, ίσως, στην έκτακτη ανάγκη θα διαδραμάτιζε ρόλο ύστατου καταφύγιου.⁴⁶¹ Οι οικονομικές συνεισφορές της ελληνικής διασποράς προς το εθνικό κέντρο δεν αποτελούν κάποιου είδους εξαιρετική περίπτωση. Στην ιστορία της συγκρότησης και της διαμόρφωσης των εθνικών κρατών εντοπίζονται ομάδες, οι οποίες, αν και διαβιούσαν μακριά από το τόπο καταγωγής τους, χρηματοδότησαν και στήριξαν πολιτικά εθνικιστικά κινήματα προκειμένου να πετύχουν τους στόχους τους και στη συνέχεια διαμόρφωσαν αιτήματα προς τα κράτη που δημιουργήθηκαν ή τα καθεστώτα που ήρθαν στην εξουσία με τη βοήθειά τους.⁴⁶²

Η οικονομική συμπεριφορά των μεγάλων Ελλήνων τραπεζιτών της Κωνσταντινούπολης, Ζαρίφη και Ζαφειρόπουλου, αναδεικνύει αυτή τη διάσταση. Οι δύο τραπεζίτες, αν και είχαν αναπτύξει κάποιο ενδιαφέρον στις αρχές της δεκαετίας του 1860 όταν εκδηλώθηκαν τα πρώτα σχέδια από ομογενείς για τραπεζικές επενδύσεις στην Ελλάδα, δεν ανταποκρίθηκαν το 1867 στο κάλεσμα της ΕΤΕ όταν τους προτάθηκε να αναλάβουν αποκλειστικά τις εγγραφές του εθνικού δανείου των 28 εκ. δρχ. στην Πόλη. Οι δύο Έλληνες τραπεζίτες, έχοντας τεράστια συμφέροντα στην Πόλη μπροστά στα οποία οι επενδύσεις στην Ελλάδα ήταν ασήμαντες,⁴⁶³ απάντησαν αρνητικά στην πρόταση του διοικητή της ΕΤΕ, Γεωργίου Σταύρου, ισχυριζόμενοι ότι, επειδή το κατάστημά τους τελούσε υπό οθωμανική δικαιοδοσία, δεν μπορούσαν να αναλάβουν την έκδοση ενός δανείου που είχε σκοπό του την αγορά οπλισμού ξένης χώρας.⁴⁶⁴ Μάλιστα, ο Ζαρίφης, που δεκαπέντε χρόνια αργότερα χαρακτηριζόταν από

⁴⁶⁰ Δερτιλής, *Α', ό. π.*, σσ. 51 - 53.

⁴⁶¹ Δερτιλής, *Κοινωνικός, ό. π.*, σ. 60.

⁴⁶² Λ. Βεντούρα, «Εισαγωγή», στο: Στ. Ντυφούρα, *Η Διασπορά*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2010, σ. 9.

⁴⁶³ Χ. Εξερτιγόγλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871 – 1881*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 124.

⁴⁶⁴ *Ο. π.*, σ. 133.

ελληνικούς πνευματικούς κύκλους ως «μέγας φιλόανθρωπος»,⁴⁶⁵ στην αλληλογραφία του με τον Σταύρου, προκείμενου να αποποιηθεί των «εθνικών υποχρεώσεων» του, σημείωνε ότι θεωρούσε αυτό το δάνειο ζημιογόνο για ελληνικό δημόσιο. Στην πραγματικότητα, το ενδεχόμενο της εθνικής ήττας ήταν ένας από τους κύριους λόγους που ένα μέρος των ομογενών δεν εγγράφηκε εκείνη τη στιγμή σε αυτές τις εθνικές ομολογίες.⁴⁶⁶

Λίγο αργότερα το Δεκέμβριο του 1868, όταν η Κρητική Επανάσταση εξέπνεε, το επιτόκιο του δανείου αυξήθηκε από 8% σε 9%.⁴⁶⁷ Σε εκείνη τη χρονική στιγμή παρατηρείται μαζική αγορά ελληνικών ομολογιών από τους ομογενείς που έως τότε δεν είχαν προσχωρήσει στο δάνειο. Από το 1869 και στο εξής, ο Ζαρίφης και ο Ζαφειρόπουλος, όχι μόνο αποδέχονταν την εκποίηση των ελληνικών ομολογιών, αλλά εγγράφηκαν οι ίδιοι στις μετοχές του εθνικού δανείου. Την ίδια εποχή ο Ανδρέας Συγγρός και ο Ευάγγελος Βαλτατζής,⁴⁶⁸ επίσης τραπεζίτες στην Πόλη, αγόρασαν όλες τις απούλητες ομολογίες του εθνικού δανείου.⁴⁶⁹ Μάλιστα, το 1871 οι Ζαρίφης και Ζαφειρόπουλος ανέλαβαν επενδυτικές πρωτοβουλίες στην Ελλάδα που σχετίζονται με την προσπάθεια του Βαλτατζή να ιδρύσει εμπορική τράπεζα στο Ελληνικό Βασίλειο.⁴⁷⁰

Επιπλέον, να σημειωθεί ότι οι δύο τραπεζίτες, Ζαρίφης και Ζαφειρόπουλος, δεν συμμετείχαν στην *Έν Κωνσταντινούπολη υπέρ τών Κρητών Έπιτροπή*, που συγκροτήθηκε από επιφανείς Έλληνες της Πόλης για την ενίσχυση της Κρητικής Επανάστασης,⁴⁷¹ ούτε συνέδραμαν οικονομικά τους χριστιανούς της Κρήτης.⁴⁷²

---

⁴⁶⁵ Για τη φιλανθρωπική δράση του Ζαρίφη βλ.: *Νεολόγος*, 29 Μαρτίου 1884 · Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα, ό. π.*, σ. 96 - 98. Για τη φιλανθρωπική δράση του Ζαφειρόπουλου βλ.: Κ. Ζαβιτσιάνος, *Αρχαία Έθνικών Ένεργειών*, τχ. 5, Αθήνα 1929, σσ. 138 - 167.

⁴⁶⁶ Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα, ό. π.*, σ. 96 - 98.

⁴⁶⁷ ΦΕΚ, αρ. 60/13 - 12 - 1868, ν. ΣΚΘ', «Νόμος περί τροποποίησης διατάξεων τινών του Νόμου περί δανείου 28.000.000 δραχμών» · Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 2, εκδ. Εστία, Αθήνα 1908, σσ. 184 - 190.

⁴⁶⁸ Ο Βαλτατζής ήταν γνωστός επιχειρηματίας τη Πόλης και μεγάλης εμπορικής οικογένειας της Σμύρνης. Βλ. σχετικά: Δερτιλής, *Ζήτημα, ό. π.*, σσ. 13 - 15.

⁴⁶⁹ Χ. Εξερτζόγλου, «Εσωτερικά Ελληνικά Δάνεια, η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη», *Τα Ιστορικά* 2, τχ. 4, 1985, σσ. 303 - 306.

⁴⁷⁰ Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα, ό. π.*, σ. 112.

⁴⁷¹ Στην *Έπιτροπή* συμμετείχαν οι: Χρ. Βασιάδης, Ιω. Φ. Γκιών, Στ. Σκουλούδης, Α. Βαφειάδης, Α. Αθηναγένης και Ευ. Ευγενίδης. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.039, αρ. 86.

⁴⁷² Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης που καταγράφονται να συνέδραμαν είναι οι εξής: Δέλτας, Γ. Ψύλλας, Αν. Ψύλλας, Μ. Ξάρπας, Σεκιάδης, Πασκαρίδης, Καγγελάρης, Σ. Συμεωνίδης, Δ. Καλβακορέσης, Α.Μπαλασόπουλος, Α. Μαθιουδάκης, Σπανόπουλος, Α. Βαλλιάνος, Μ. Τικέσσης, Ν. Βλέσσης, Ανδρεάδης, Ιω.Βάλσαμος, Α. Σμολένσκης, Εμ. Τζανέτης, Κ. Βανιάδης, Α. Κοντόσταυλος, Παπαρούνης, Μαυρούδης, Φ. Χαριλάου, οι οποίοι συνεισέφεραν 268.995,80 δρχ. και διάφορα υλικά αγαθά. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 103, 191, 193, 221, 225, 245, 283, 346, 362, 385, 386, 403, · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 42, 43, 218, 269, 287, 310, 311, 313, 335, 336, 417, 430, 431, 444, 445, · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 63, 86, 158.

Μάλιστα, την ίδια στιγμή χρηματοδοτούσαν μέσω δανεισμού τις ανάγκες της Πύλης. Τα έξοδα της περιοδείας του σουλτάνου στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (400.000 λίρες) το καλοκαίρι του 1867 χρηματοδοτήθηκαν από την τράπεζα των δύο Ελλήνων, γεγονός που προξενούσε αγανάκτηση στο εθνικό κέντρο.⁴⁷³ Έτσι κι αλλιώς, κατά την εικοσαετία 1856 – 76, οι Έλληνες κεφαλαιούχοι της ΟΑ, μεγαλέμποροι, πλοιοκτήτες και τραπεζίτες, ήταν οι μείζονες δανειστές της Πύλης. Μέσα από βραχυπρόθεσμες επενδύσεις με πρωτοφανή υψηλά επιτόκια αποκόμιζαν τεράστια κέρδη.⁴⁷⁴

Ο Δερτιλής έχει ομαδοποιήσει τις έως τώρα ερμηνείες για τις εθνικές πρακτικές των ομογενών σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη ερμηνευτική γραμμή αντανακλά μία εθνοκεντρική προσέγγιση για το παρελθόν, υποστηρίζοντας ότι οι ομογενείς τοποθετούσαν τα χρήματά τους στην Ελλάδα εξαιτίας αποκλειστικά των αυθεντικών πατριωτικών τους αισθημάτων, χωρίς να αποβλέπουν σε κάποιου είδους ανταπόδοση.⁴⁷⁵ Μία αντιδιαμετρικά αντίθετη προσέγγιση υιοθετήθηκε από μαρξιστές ιστορικούς που ερμήνευαν τις ενέργειες των ομογενών ως καθαρά κερδοσκοπικές. Οι μαρξιστές ιστορικοί διατείνονταν ότι οι ομογενείς επιδίδονταν στην τυχοδιωκτική κερδοσκοπία, απομυζώντας το δημόσιο μέσω των επενδύσεων τους στο δημόσιο δανεισμό, για αυτό και δραστηριοποιήθηκαν στον εμπορικό, χρηματιστικό και τραπεζικό κλάδο, αποφεύγοντας τις βιομηχανικές επενδύσεις.⁴⁷⁶

Οι ομογενείς, ωστόσο, συνδύαζαν και τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά, ήταν ταυτόχρονα μεταπράτες και κερδοσκόποι, αποσκοπώντας στο υψηλότερο δυνατό και γρηγορότερο κέρδος, αλλά και φιλοπάτριδες, εντάσσοντας τον εαυτό τους στις βασικές δυνάμεις του έθνους προς την εθνική ανάπτυξη και ολοκλήρωση.⁴⁷⁷ Τα ταξίδια τους στην Ελλάδα παρακινούνταν από διάθεση για επαφή με τους συγγενείς τους και από τη νοσταλγία για τόπο καταγωγής τους αλλά και από τη διάθεση για διασκέδαση και παραθερισμό που θα συνδυάζονταν με την ανάπτυξη σχέσεων με τα ελληνικά κέντρα ισχύος.⁴⁷⁸ Οι καταθέσεις τους στην Εθνική δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της

---

⁴⁷³ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.170, 16 Μαΐου 1867.

⁴⁷⁴ Δερτιλής, *Α΄, ό. π.*, σ. 104.

⁴⁷⁵ Για μία εθνοκεντρική προσέγγιση του ευεργετισμού βλ.: Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16, 1940, σσ. 81 – 127 · Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας*, τ. Γ΄, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1968.

⁴⁷⁶ Ενδεικτικά: Ν. Ψυρούκης, *Το ελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1974, σσ. 142, 143 · Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το Κίνημα του Γουδί*, εκδ. Αδελφοί Τολίδη, Αθήνα 1974 · Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. 4, 1860 – 1900, Αθήνα 1957.

⁴⁷⁷ Δερτιλής, *Α΄, ό. π.*, σ. 33 · Β. Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870 – 1920)», *Ιστορικά* 4, τχ. 7, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1987, σσ. 119 – 154.

⁴⁷⁸ Αν. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 3, εκδ. Εστία, Αθήνα 1908, σσ. 20, 21.

φιλοπατρίας τους, καθώς συνυπολόγιζαν ότι ο τόκος που προσέφερε η ελληνική τράπεζα ήταν 20% – 40% υψηλότερος από εκείνους που εξασφάλιζαν στη Δύση. Συνεπώς, επένδυναν για να βοηθήσουν την πατρίδα αλλά και για να αποκομίσουν υψηλά κέρδη.⁴⁷⁹

Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι της διασποράς, στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομικής άνθησης που επικρατούσε έως το 1873, τοποθετούσαν τα κέρδη τους στο εξωτερικό με ευνοϊκότερους όρους χωρίς να έχουν ανάγκη επένδυσης σημαντικού μέρους των κεφαλαίων τους στην ελληνική οικονομία, που αυτή την περίοδο παρουσίαζε σύμφωνα με τον Εξερτζόγλου χαρακτηριστικά οικονομικής καθυστέρησης.⁴⁸⁰ Τα μέλη της *ΚΕΑ*, προκειμένου να πείσουν τους Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς να συνεισφέρουν χρήματα για να εξοπλιστούν ένα ή δύο ατμόπλοια, έχοντας γνώση των ευρύτερων οικονομικών συνθηκών και του τρόπου σκέψης και δράσης των Ελλήνων κεφαλαιούχων της διασποράς, υπόσχονταν μεγάλα κέρδη χωρίς κανένα κίνδυνο.⁴⁸¹ Μία ανάλογη επενδυτική προοπτική διαφαίνεται στους όρους διάθεσης των πρώτων ελληνικών εσωτερικών δανείων της δεκαετίας του 1860. Οι τόκοι και τα χρεολύσια αυτών των δανείων έφθαναν στο 10% σε μία εποχή που τα επιτόκια των ευρωπαϊκών χρηματαγορών κυμαίνονταν μεταξύ το 3,5% και 5% και τα επιτόκια των οθωμανικών δανείων της περιόδου 1865 – 74 μεταξύ 3% και 6%.⁴⁸² Η παροχή ισχυρών κίνητρων στόχευε στην αντιστάθμιση της χαμηλής φερεγγυότητας της ελληνικής οικονομίας.

Ο συγκερασμός τούτων των αντιθετικών φαινομενικά προταγμάτων στις συμπεριφορές των ομογενών ήταν αποδεκτός κοινωνικά, ηθικά και νομικά στην εποχή αναφοράς. Ο πατριωτισμός, «το ευρωπαϊκό σύνδρομο της εποχής», ήταν ένας από τους καταλυτικούς παράγοντες που καθόριζαν τη δράση αυτών των ανθρώπων. Ωστόσο, η εθνικιστική ευαισθησία δεν ήταν ασύμβατη με την στυγνή επιχειρηματικότητα. Η πρόσκληση της *ΚΕΑ* προς τους «όμογενείς εὐπατρίδες» να συνάψουν δάνειο με τους επαναστάτες με σταθερό και εγγυημένο επιτόκιο απόδοσης 10%, προκειμένου να αποδείξουν για άλλη μία φορά τα «φιλεθνικά αισθήματά τους», καταδεικνύει ακριβώς

---

⁴⁷⁹ Δερτιλής, *Ζήτημα, ό. π.*, σ. 64.

⁴⁸⁰ Ο Εξερτζόγλου θεωρεί ότι η ελληνική οικονομία την περίοδο 1850 – 70 παρουσίαζε όλα τα χαρακτηριστικά καπιταλιστικής υπανάπτυξης, καθώς ήταν μία οικονομία κυρίαρχα αγροτική, με μικρό βαθμό αστικοποίησης, υποτυπώδη βιομηχανία και ανεπαρκές σύστημα επικοινωνιών. Βλ. σχετικά: Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα, ό. π.*, σ. 297.

⁴⁸¹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 489, 490.

⁴⁸² Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα, ό. π.*, σ. 298.

αυτή τη συνθήκη.⁴⁸³ Στις περιπτώσεις που οι πατριωτικές ευαισθησίες συγκρούονταν με το προσωπικό συμφέρον, η λύση, σημειώνει ο Δερτιλής, «θα εξαρτιόταν από την ελαστικότητα της πατριωτικής συνείδησης, από τις εκλογικεύσεις και τις συνειδητές ή υποσυνείδητες υπεκφυγές – και τότε, ίσως να καθισχύχαζε εκ των υστέρων τη συνείδηση και τον πατριωτισμό του σκορπώντας ακόμα πιο απλόχερα τις φιλανθρωπίες, τις δωρεές και τις εθνικές ευεργεσίες».⁴⁸⁴

3.4: Οι εγχώριοι αστοί και η παρακίνηση των ομογενών

Σε όλο το 19ο αιώνα το εθνικό κέντρο κατέφευγε διαρκώς στις οργανώσεις των Ελλήνων του εξωτερικού, αποζητώντας την οικονομική συνδρομή τους για την κάλυψη των στρατιωτικών δαπανών που θα δημιουργούσαν τα μέσα για την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών. Οι διαχειριστές των εθνικών επιδιώξεων, προσβλέποντας πολλά στην υποστήριξη του ελληνισμού της διασποράς, κατέβαλαν διαρκώς προσπάθεια για την παρακίνηση των ομογενών. Ως εκ τούτου, σε όλες τις φάσεις του Κρητικού Ζητήματος, όπως και στη περίοδο όξυνσης του Μακεδονικού Αγώνα, συστάθηκαν σύλλογοι στις παροικίες με στόχο τη συλλογή χρημάτων που θα διατίθεντο στην ενίσχυση των εθνικών διεκδικήσεων.⁴⁸⁵

Η Κορασίδου έχει επισημάνει ότι για το έργο της οργάνωσης των χρηματικών εισφορών των ομογενών δρούσε μία κατηγορία πολιτών που ανήκαν στα αστικά στρώματα της Αθήνας. Αυτά τα πρόσωπα, που οργάνωσαν, παρακίνησαν και διαχειρίστηκαν τις ομογενειακές συνεισφορές και φιλανθρωπίες, ήταν τμήμα της μορφωμένης αστικής αθηναϊκής κοινωνίας, με κοινό χαρακτηριστικό τους, είτε, ότι ήδη κυριαρχούσαν κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά, είτε, ότι επρόκειτο να κυριαρχήσουν τα επόμενα χρόνια.⁴⁸⁶ Η παραπάνω τυπολογία παρατηρείται και στην οργάνωση της συλλογής των συνεισφορών που στέλλονταν από ομογενείς κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866 – 69. Οι διανοούμενοι αστοί που συγκροτούσαν την ΚΕΑ και ηγούνταν του εγχειρήματος για εδαφική επέκταση, μέσα από συνεχόμενες δράσεις παρακινούσαν τους ομογενείς να συνδράμουν στην ενίσχυση της Επανάστασης και στην περίθαλψη των προσφύγων.

⁴⁸³ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Α΄ Βιβλίο, σσ. 28- 31. ΚΕΑ προς ομογενείς, Αθήνα, 27 Απριλίου 1867.

⁴⁸⁴ Δερτιλής, Α΄, ό. π., σ. 34.

⁴⁸⁵ Καρδάσης, «Αναζητώντας», ό. π., σσ. 72.

⁴⁸⁶ Κορασίδου, *Άθλιοι*, ό. π., σ. 82.

Ο Μάρκος Ρενιέρης, επικεφαλής αυτού του εγχειρήματος, ήταν καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και υποδιοικητής της ΕΤΕ την τριετία που λαμβάνει χώρα η Επανάσταση. Κατά το παρελθόν ο Ρενιέρης είχε διατελέσει πρέσβης του Ελληνικού Κράτους στην Κωνσταντινούπολη, ενώ το 1869, αμέσως μετά τη λήξη της Επανάστασης, εκλέχθηκε διοικητής της ΕΤΕ, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1890.⁴⁸⁷ Ο Λέων Μελάς (1812- 1879) ήταν πολιτικός, συγγραφέας, καθηγητής Πανεπιστημίου και ανώτατος δικαστικός,⁴⁸⁸ γόνος της γνωστής εμπορικής οικογένειας Μελά. Ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος (1809 – 1871) ήταν νομικός, εργάστηκε στο Υπουργείο Εσωτερικών, ασχολήθηκε με την πολιτική και διετέλεσε έξι φορές υπουργός την περίοδο 1855 – 1871.⁴⁸⁹ Ο Γεώργιος Σκουζές (1811 – 1884) ήταν πετυχημένος έμπορος και τραπεζίτης. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης (1824 – 1905) ήταν κεφαλлонίτικης καταγωγής νομομαθής και πολιτικός.⁴⁹⁰ Ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος (1821 – 1873), ήταν νομομαθής και δικαστής, καθηγητής δικαίου στο πανεπιστήμιο Αθηνών, που συμμετείχε ενεργά και στον πολιτικό ελληνικό βίο, καθώς εκπροσώπησε τους ομογενείς από το Λιβόρνο στη Β' Εθνοσυνέλευση και διετέλεσε δύο φορές υπουργός.⁴⁹¹ Τέλος, στην ΚΕΑ συμμετείχε ο κρητικής καταγωγής έμπορος και μετέπειτα εθνικός ευεργέτης Αντώνιος Παπαδάκης (1810 – 1878).⁴⁹²

Τα μέλη της ΚΕΑ ήταν μορφωμένοι, άτομα υψηλού κοινωνικού κύρους, που καταπιάνονταν με ένα ευρύ πλέγμα δραστηριοτήτων, συνδέονταν με τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ του Βασιλείου και ενίοτε συμμετείχαν ενεργά σε αυτές. Η συμμετοχή μελών της ΚΕΑ στο διοικητικό συμβούλιο της Ασφαλιστικής Εταιρείας «Ο

---

⁴⁸⁷ Ο Δερτιλής σημειώνει ότι ο διοικητής και οι δύο υποδιοικητές της ΕΤΕ ήταν από τους ισχυρότερους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Βλ. σχετικά: Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871 – 1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980, σ. 7.

⁴⁸⁸ Για τη ζωή και τη δράση του Λέοντα Μελά βλ.: Βικέλας, *Ζωή, ό. π.*, σσ. 216 – 239 · Σπ. Στουραίτης, *Ό Λέων Μελάς, (1812 – 1879). Τό έθνικόν καί παιδαγωγικόν έργον αυτού*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1924 · Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Ο Λέων Μελάς (1812 – 1879) ως λογοτέχνης – παιδαγωγός και το έργο του», *Παρνασσός ΜΗ'*, Αθήνα 2006.

⁴⁸⁹ Κ. Αιλιανός, «Χαράλαμπος Χρ. Χριστόπουλος, υπουργός εξωτερικών, τρεις ημέρες, τέσσερις μήνες... 1865, 1870-1871», *Νέα Εστία* 176, τχ. 1863, Σεπτέμβριος 2014, σσ. 121 - 144.

⁴⁹⁰ Για τη συμμετοχή και τη δράση του Σκαλτσούνη στην ΚΕΑ βλ.: Ι. Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν τής Κρήτης*, Χανιά 1900, σσ. 9 - 16. Για τη ζωή και το έργο του Σκαλτσούνη βλ. και: «Ιωάννης Σκαλτσούνης», *Ποικίλη Στοά* 14, τχ. Β', 1899, σσ. 49 - 50.

⁴⁹¹ Α. Γ. Δουρούτης, «Δημήτριος Σ. Μαυροκορδάτος», *Ποικίλη Στοά* 15, τχ. Α', 1912, σσ. 472 – 480. Μάλιστα, ο Μαυροκορδάτος εκλέχθηκε από τους επαναστάτες το 1867 διοικητής της Κρήτης, για όσο θα διαρκούσαν οι πολεμικές συγκρούσεις. Ωστόσο, εξαιτίας των δυσμενών εξελίξεων αναβλήθηκε η κάθοδός του στο νησί. Βλ. σχετικά: Ι. Π. Μαμαλάκης, «Το ζήτημα της αποστολής του Δ. Μαυροκορδάτου ως κυβερνήτου της Κρήτης του 1867», *Κρητικά Χρονικά* Γ', τχ. 3, 1949, σσ. 16 - 34.

⁴⁹² Για τη ζωή, τις δραστηριότητες και το ευεργετικό έργο του Παπαδάκη βλ.: Α. Δ. Δημητριάδης, *Οί ευεργέται τών Πανεπιστημίων*, τχ. Α', ΕΚΠΑ, Αθήνα 1921, σσ. 111 – 127.

Αρχάγγελος», μίας πρωτοπόρας επιχείρησης για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής, καταδεικνύει τις οικονομικές δραστηριότητες αυτών των προσώπων αλλά και τις δικτυώσεις τους. Στα 1869 στο διοικητικό συμβούλιο του «Αρχάγγελου», που ιδρύθηκε το 1856 από τον Σκαλτσούνη, συμμετείχαν οι Μελάς, Ρενιέρης και Σκαλτούνης.⁴⁹³ Επίσης, μέλη του διοικητικού συμβουλίου ήταν οι επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά, ο Θεόδωρος Ρετσίνας και ο Τρύφων Μουτζόπουλος, οι οποίοι είχαν σημαντικό ρόλο στην περίθαλψη των προσφύγων στον Πειραιά.⁴⁹⁴

Τους πρώτους 7 – 8 μήνες τα έξοδα της Επανάστασης και της συντήρησης των προσφύγων καλύπτονταν κυρίως από τις συνεισφορές των βαθύπλουτων Ελλήνων της Διασποράς. Την άνοιξη του 1867 η ΚΕΑ ενημέρωνε τους ομογενείς ότι δεν έχει λάβει, ούτε απαιτήσει, τη συνδρομή της Ελληνικής Κυβέρνησης, εξαιτίας της ουδετερότητας που η τελευταία έχει υποσχεθεί να τηρήσει. Στη συνέχεια της αναφοράς προβάλλεται η ανάγκη διατήρησης της «ἐλευθερίας τῶν ιδιωτικῶν ἐνεργειῶν κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ διεθνούς δικαίου καὶ τῶν κείμενων ἐσωτερικῶν θεσμῶν», καταλήγοντας πως «ὁ ἀγῶνας στηρίζεται ἐξ ὀλοκλήρου στό ἔργο τῶν ὁμογενῶν».⁴⁹⁵

Ωστόσο, και αργότερα που το Ελληνικό Κράτος συνέδραμε οικονομικά τους επαναστάτες, η ΚΕΑ παρακινούσε τους ομογενείς να συνεχίσουν να ενισχύσουν οικονομικά το εθνικό εγχείρημα, γνωστοποιώντας τους ότι οι συνδρομές που καταφθάνουν από το εσωτερικό είναι ανεπαρκείς και ότι εκείνοι αποτελούν τη βασική οικονομική υποστήριξη της Επανάστασης. Είναι ενδεικτικό το ύφος μίας επιστολής της ΚΕΑ προς το Γεώργιο Μαυροκορδάτο, κάτοικο Βιέννης και παντρεμένο από το 1864 με την κόρη του βαρόνου Σίμονα Σίνα, στην οποία αναφέρεται: «ἀναθέτουμε τίς ἐλπίδες μάς στή γενναιοφροσύνη τῶν ἐξῶ Ἑλλήνων καὶ τῶν Φιλελλήνων».⁴⁹⁶

Μάλιστα, τα μέλη της ΚΕΑ αντιλαμβάνονταν την καθοριστική συνεισφορά τους στην εξασφάλιση υλικών μέσων για τη διατήρηση και την ενίσχυση της Επανάστασης. Ο τρόπος που απαντούν στα παράπονα που εξέφρασαν οι επαναστάτες προς την Επιτροπή για τη μη κάλυψη των υλικών τους απαιτήσεων, καταδεικνύει την αντίληψη τους για το έργο τους. Καταρχάς, η Επιτροπή απαντούσε ότι οι ίδιοι οι

---

⁴⁹³ Για τη ναυτιλιακή εταιρεία «Ο Αρχάγγελος» και τη δράση του Ι. Σκαλτσούνη σε αυτήν βλ. Δερτιλής, *Ζήτημα, ό. π.*, σ. 150 - 152.

⁴⁹⁴ *Ναυτική Τράπεζα Αρχάγγελος*, Αθήνα 1869.

⁴⁹⁵ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Β΄ Βιβλίο, σσ. 28- 31. ΚΕΑ προς ομογενείς, Αθήνα, 27 Απριλίου 1867.

⁴⁹⁶ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α΄ Βιβλίο, σσ. 55 – 57 ΚΕΑ προς Γεώργιο Μαυροκορδάτο, Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 1866.

πληρεξούσιοι των χριστιανών της Κρήτης επέλεξαν τα συγκεκριμένα πρόσωπα για να συστήσουν *Επιτροπή*. Ωστόσο, η απάντηση δεν στέκεται μόνο στην επιλογή των προσώπων, αλλά προβάλλει έναν γενικό απολογισμό του έργου της *Επιτροπής*, αναφέροντας ότι «ή μέχρι τώρα χορηγηθείσα βοήθεια και συνδρομή εκ μέρους των όμογενών οφείλεται στον άκάμαστον ζήλο των μελών της *ΚΕΑ*, εις τας προς τούς φίλους και συγγενείς προσφορές, εις τήν άπεριόριστη πεποίθηση, τήν όποία ένέπνευσε και ό σχηματισμός και ή διεξαγωγή των έργων της *ΚΕΑ* στους άπανταχού όμογενείς», και συνεχίζει: «οί συνδρομές των όμογενών για τίς όποιες τηρούνται άκριβέστατοι λογαριασμοί, τίς έμπιστεύθηκαν προς έμάς και έμεις είμαστε σέ θέση να γνωρίζουμε και τήν κατάσταση του ταμείου μάς και τίς άνάγκες που παρουσιάστηκαν και παρουσιάζονται».⁴⁹⁷

Τα ταξίδια του Ρενιέρη, του Μελά και του Μαυροκορδάτου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη το 1867 παρουσιάστηκαν από τον τύπο της εποχής ως προσπάθειες που στόχευαν αποκλειστικά στην εξεύρεση πόρων για την ενίσχυση των χριστιανών επαναστατών μέσα από την επίδραση που μπορούσαν να ασκήσουν τα τρία μέλη της *ΚΕΑ* στις ομογενειακές ελίτ.⁴⁹⁸ Βέβαια, εξαιτίας της πολυπραγμοσύνης αυτών των προσώπων θα ήταν ασφαλέστερο να ισχυριστούμε ότι ένας από τους σκοπούς των ταξιδιών τους ήταν η ενίσχυση του Κρητικού Ζητήματος, καθώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε με βεβαιότητα ότι τα ταξίδια παρακινούνταν και από άλλες σκοπιμότητες, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές.

Ασφαλώς, οι πράξεις κοινωνικής προσφοράς δεν είναι προϊόν μίας υποχρέωσης, αλλά συστηματικά παράγωγα που αναδύονται στο πλαίσιο μίας διαλεκτικής αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε μία κοινωνική και πολιτισμική δυναμική και στα υποκειμενικά κριτήρια του ατόμου που την εκτελεί.⁴⁹⁹ Ωστόσο, άνθρωποι όπως τα μέλη της *ΚΕΑ* αναγνώριζαν τις πιέσεις και την επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν στους ομογενείς προκειμένου να επιτύχουν το σκοπό τους. Έχοντας υπάρξει και οι ίδιοι και πολλά μέλη των οικογενειών τους για λίγα ή πολλά χρόνια Έλληνες του Εξωτερικού, αντιλαμβάνονταν τον τρόπο σκέψης και δράσης των αστών ομογενών.

---

⁴⁹⁷ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Α΄ Βιβλίο, σ. 277. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρητών, Αθήνα, 8 Απριλίου 1867.

⁴⁹⁸ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.166, 11 Μαΐου 1867.

⁴⁹⁹ Σιδέρη 2021², ό. π., σ. 47.

4. Διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας

Εισαγωγή

Με τον όρο πρόσφυγας χαρακτηρίζεται το άτομο που εξαναγκάζεται σε φυγή από τον τόπο εγκατάστασής του, εξαιτίας καταδίωξης ή της απειλής καταδίωξης.⁵⁰⁰ Βέβαια, σε αρκετές από τις περιπτώσεις που άνθρωποι εκτοπίζονται απειλούμενοι, και προσδιορίζονται ως πρόσφυγες, ένα ποσοστό των μελών της κοινότητας που απειλείται δεν προσφυγοποιείται. Συνεπώς, σε αυτές τις περιπτώσεις ο εξαναγκασμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ως απόλυτος. Αυτό συμβαίνει διότι ένα μέρος από τα εν δυνάμει προσφυγικά υποκείμενα επιλέγουν την αποφυγή της απειλής μέσα τον επαναπροσδιορισμό της θέσης τους και της δράσης τους εντός του κοινωνικού χώρου που εκδηλώνεται η δυναμική και εξελισσόμενη απειλητική συνθήκη και όχι τη μετακίνηση. Η δυνατότητα της επιλογής παρατηρείται ακόμα και σε περιπτώσεις που διεξάγεται πόλεμος, όπως στην Επανάσταση του 1866 – 69, κατά την οποία, παρά το μεγάλο προσφυγικό κύμα που κατευθύνθηκε προς το Ελληνικό Βασίλειο και τη σημαντική κινητικότητα στο εσωτερικό της Κρήτης, ένα μεγάλο κομμάτι των μελών της χριστιανικής κοινότητας του νησιού δεν μετακινήθηκε.⁵⁰¹

Όσον αφορά την προσφυγική κοινότητα, το κύριο συνεκτικό στοιχείο, εκείνο που επιτρέπει την κατάταξη των πληθυσμών στην κατηγορία των προσφύγων, είναι η μετακίνηση με αφορμή μία συγκεκριμένη συνθήκη. Στην προκειμένη περίπτωση είναι η πολεμική συνθήκη της Επανάστασης που επαναπροσδιορίζει άμεσα τις ζωές των ανθρώπων που κατοικούν εντός των χωρικών ορίων που εκείνη εξελίσσεται. Ωστόσο, παράλληλα, ενυπάρχουν επιμέρους στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία της απομάκρυνσης και τη ζωή που βιώνουν οι προσφυγικοί πληθυσμοί εκτός της πατρογονικής τους εστίας, στα οποία διαφαίνεται ότι η συνεκτικότητα της κοινότητας διαρρηγνύεται. Ως εκ τούτου, η κοινότητα δεν είναι απόλυτα ομοιογενής και αδιαφοροποίητη.

Τα ανομοιογενή στοιχεία των προσφυγικών κοινοτήτων είναι απότοκα των επιμέρους κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων που τις συγκροτούν, καθώς σε κάποιο βαθμό μεταφέρονται οι διαφορές που παρατηρούνται στο εσωτερικό των κοινωνιών που εντάσσονται οι μετακινούμενοι πληθυσμοί πριν τη

⁵⁰⁰ Για τον ορισμό του πρόσφυγα βλ.: An. E. Shacknove, «Who is a refugee», *Ethics* 95, τχ. 2, Ιανουάριος 1985 σσ. 274, 275.

⁵⁰¹ Howe, *ό. π.*, σ. 25.

μετακίνηση, δηλαδή την κοινωνία καταγωγής. Αυτά τα επιμέρους κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μετακινούμενων δημιουργούν τη βάση για την εμφάνιση διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας στο χώρο όπου εγκαθίστανται μετά τη μετακίνηση.

Υπό αυτή τη λογική, στους κόλπους των προσφυγικών κοινοτήτων ενυπάρχει μία λανθάνουσα κοινωνική ιεραρχία, η οποία είναι μεν εξασθενημένη σχετικά με τις διαβαθμίσεις που παρατηρούνται στην κοινωνία καταγωγής και στους κόλπους των γηγενών κατοίκων στην κοινωνία υποδοχής, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται. Μάλιστα, τούτες οι διαφοροποιήσεις εγείρουν ενδοκοινοτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των προσφύγων, οι οποίες κυρίως διαφαίνονται στις διεκδικήσεις που προβάλλουν τα προσφυγικά υποκείμενα ώστε να βελτιώσουν το επίπεδο ζωής τους. Οι πρόσφυγες στα αιτήματά τους, και στην επιχειρηματολογία που συγκροτούν περί της απόδειξης του δίκαιου χαρακτήρα αυτών, συνηθίζουν να προβαίνουν σε συγκρίσεις μεταξύ των πόρων που νέμονται εκείνοι και άλλοι πρόσφυγες.

Συνοψίζοντας, η προσφυγική ιστορία δεν είναι αποκομμένη από την ευρύτερη κοινωνική ιστορία, αλλά αποτελεί μία δυναμική συνθήκη που εξελίσσεται εντός αυτής, τροφοδοτείται από αυτήν και την τροφοδοτεί.⁵⁰² Στο πλαίσιο αυτό, θα αναλυθούν τα πεδία που παρατηρούνται κοινωνικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των Κρητών προσφύγων της περιόδου 1866 – 69 αλλά και οι συνθήκες εκείνες που οδηγούν στην εμφάνιση τους, που σχετίζονται κυρίως με την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα που επικρατεί στην Κρήτη τη στιγμή που ξεσπά η Επανάσταση αλλά και με την συνεισφορά στον ένοπλο αγώνα.

4.1: Κοινωνία και οικονομία της Κρήτης (1830 – 1866)

Σε όλο το 19ο αιώνα η οικονομία της Κρήτης στηριζόταν κυρίως στη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή. Σε αυτή την περίοδο η βιοτεχνική παραγωγή του νησιού, αποτελούμενη κατά βάση από εργαστήρια σαπωνοποιίας και παραγωγής υφασμάτων για οικιακή χρήση, κατείχε μόνο ένα μικρό μερίδιο στο σύνολο των οικονομικών μεγεθών.⁵⁰³ Στα 1866, τη στιγμή που ξέσπασε η Επανάσταση, η κοινωνική πραγματικότητα στο νησί ήταν απότοκη της τομής επέφερε στην κρητική

---

⁵⁰² T. Ranger, «Studying Repatriation as Part of African Social History», στο: *When Refugees Go Home: African Experiences*, T. Allen & H. Morsink (επιμ.), εκδ. James Currey, Λονδίνο 1994, σσ. 279 – 294.

⁵⁰³ Περάκης, ό. π., σ. 117.

κοινωνία η εμπόλεμη συνθήκη που επικράτησε κατά τη δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης, κυρίως τις περιόδους 1824 – 26 και 1828- 30, και των κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών που έλαβαν χώρα τις επόμενες δεκαετίες.

Οι εξελίξεις κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης απετέλεσαν τομή για την κρητική ιστορία, καθώς δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την εκδήλωση σπουδαίων κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών.⁵⁰⁴ Κατά τη διάρκειά της, η αγροτική παραγωγή, ουσιαστικά, εκμηδενίστηκε, καθώς καλλιεργούνταν μόνο ελάχιστα κτήματα για την παραγωγή των άκρως απαραίτητων προϊόντων. Από δημογραφικής σκοπιάς, στη δεκαετία της Επανάστασης μειώθηκε σημαντικά ο πληθυσμός του νησιού. Ο συνολικός πληθυσμός της Κρήτης υπολογίζεται προεπαναστατικά σε 260.000 – 280.000 και μετεπαναστατικά σε 152.760 – 172.450.⁵⁰⁵

Μετά το τέλος της Επανάστασης, στα 1830, το νησί δεν αποτελούσε τμήμα του νεότευκτου Ελληνικού Κράτους, αλλά η διοίκησή του παραχωρούνταν από το σουλτάνο στο βασιλέα της Αιγύπτου, Μοχάμεντ Άλι, ως ανταμοιβή για την πρόσφορα του στην αντιμετώπιση της Ελληνικής Επανάστασης. Η οριστικοποίηση της απόδοσης του νησιού στο Μοχάμεντ Άλι επέφερε ένα νέο ρεύμα εκπατρισμού Κρητών χριστιανών με κατεύθυνση την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου και τις Κυκλάδες.⁵⁰⁶ Η αιγυπτιακή διοίκηση έλαβε μέτρα στοχεύοντας στην ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής και τον περιορισμό της εξουσίας των μουσουλμάνων αγάδων,⁵⁰⁷ και των μουκατάδων, δηλαδή των εκμισθωτών των φόρων που κατά το προηγούμενο διάστημα είχαν μετατρέψει αυτό το δικαίωμα τους σε ισόβιο και κληρονομικό.⁵⁰⁸ Κύρια επιδίωξη του Μουσταφά ήταν η συγκέντρωση των εσόδων του παραγωγικού πλεονάσματος στο κράτος, και όχι η εκμετάλλευση τους από μία γαιοκτητική αριστοκρατία.⁵⁰⁹ Έτσι, οι μουσουλμάνοι πλούσιοι της υπαίθρου πουλούσαν την έγγεια περιουσία τους και, είτε, έφευγαν οριστικά από το νησί, μεταναστεύοντας σε

---

⁵⁰⁴ Ο. π., σ. 55.

⁵⁰⁵ Ο. π., σ. 28.

⁵⁰⁶ Περάκης, ό. π., σ. 66. Ο Πάσλεϋ υπολογίζει το 1834 σε πάνω 30.000 τους χριστιανούς και μουσουλμάνους που είχαν μεταναστεύσει στην Ελλάδα και δεν είχαν επιστρέψει ακόμα. Βλ. σχετικά: R. Pashley, *Travels in Crete*, τ. 1, Λονδίνο 1837, σ. 10.

⁵⁰⁷ Ο Περάκης αναφέρει ότι «θεμελιώδης άξονας της πολιτικής που εφαρμόστηκε την περίοδο της αιγυπτιακής διοίκησης ήταν η ισότιμη μεταχείριση και η αμερόληπτη αντιμετώπιση χριστιανών και μουσουλμάνων». Βλ. σχετικά: Περάκης, ό. π., σ. 28.

⁵⁰⁸ Λ. Καλλιβρετάκης, «Η Κρήτη μεταξύ δύο επαναστάσεων 1821 – 1869», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, τ. 4, *Το Ελληνικό Κράτος 1833 – 1871*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 374 · Περάκης, ό. π., σσ. 55, 56.

⁵⁰⁹ Σταυράκης, ό. π., σ. 157 · Κριτοβουλίδης, ό. π., σ. 585.

άλλα μέρη της επικυριαρχίας του σουλτάνου,⁵¹⁰ είτε, εγκαθίσταντο στις πόλεις, όπου ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα και, κυρίως, με το εμπόριο.⁵¹¹

Υπό αυτή τη συνθήκη, στη δεκαετία του 1830 παρατηρείται σταδιακή βελτίωση της ζωής των χριστιανών του νησιού, γεγονός που συνέβαλε στον επαναπατρισμό μεγάλου μέρους των χριστιανών που είχαν εκπατριστεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Η επιστροφή των χριστιανών, σε συνδυασμό με τους εκχριστιανισμούς που καταγράφονται μέχρι το 1834, συνέβαλαν στη δημογραφική τόνωση της χριστιανικής κοινότητας,⁵¹² που προεπαναστατικά αποτελούσε το 50 - 53% των κατοίκων του νησιού και το 1840 το 70 - 81%.⁵¹³ Η πληθυσμιακή αναλογία των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων κινήθηκε σε αυτά τα επίπεδα μέχρι το 1866.

Παράλληλα, από τη δεκαετία του 1830 παρατηρείται η συστηματική αγορά έγγειας ιδιοκτησίας από τους χριστιανούς του νησιού, που συνεχίστηκε μέχρι τον ύστερο 19ο αιώνα, επιφέροντας έναν σημαντικό μετασχηματισμό στο μέγεθος του κλήρου. Όσο κατατεμνόταν η μεγαλοϊδιοκτησία, τόσο η μικροϊδιοκτησία αποτελούσε τη βάση της κοινωνικής συγκρότησης. Σε όλη αυτή την περίοδο οι αγάδες, στερούμενοι την εύκολη εξασφάλιση των απαραίτητων εργατικών χεριών για την εκμετάλλευση των κτημάτων τους, καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 απαιτούνταν μεγαλύτερα ποσά για την αποζημίωση της εργασίας, πουλούσαν μαζί με τη γη τους, με αποτέλεσμα το 1858 οι χριστιανοί να κατέχουν τα τρία τέταρτα της καλλιεργήσιμης γης.⁵¹⁴

Οι χριστιανοί χωρικοί του νησιού συγκέντρωναν τα απαραίτητα κεφάλαια για την αγορά των κτημάτων, κυρίως, μέσω δανεισμού από εμπόρους.⁵¹⁵ Βέβαια, σε αυτό το χρονικό διάστημα δεν κατάφεραν όλοι οι χριστιανοί να αποκτήσουν γη. Υπήρχε ένα ολοένα και μικρότερο ποσοστό χριστιανών ακτημόνων που συνέχιζαν να καλλιεργούν

---

⁵¹⁰ Bowring, *ό. π.*, σ. 29.

⁵¹¹ Pashley, *ό. π.*, σ. 10. Η μετακίνηση των μουσουλμάνων προς τις πόλεις είχε αρχίσει ήδη από την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης, όταν η ύπαιθρος σε μεγάλο βαθμό είχε περιέλθει στα χέρια των χριστιανών επαναστατών. Τότε, οι μουσουλμάνοι υποχρεώθηκαν λόγω των καταστροφών και της απειλής της ζωής τους, να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τις έγγειες περιουσίες και να μετακινηθούν στις πόλεις του νησιού. Έτσι κι αλλιώς, τα εισοδήματά τους με την Επανάσταση είχαν περιοριστεί δραστικά, καθώς προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από την εκμετάλλευση της γης και της εργασίας των χωρικών. Βλ. σχετικά: Περάκης, *ό. π.*, σ. 57.

⁵¹² Μ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645 – 1899)*, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Ρέθυμνο 1997, σσ. 95 – 98 · Περάκης, *ό. π.*, σ. 29.

⁵¹³ Περάκης, *ό. π.*, σ. 28.

⁵¹⁴ Περάκης, *ό. π.*, σ. 76.

⁵¹⁵ Το ύψος του επιτοκίου κυμαινόταν μεταξύ 20 % και 30% ετησίως. Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σ. 69.

τη γη των αγάδων.⁵¹⁶ Σε γενικές γραμμές, αυτή την περίοδο, από την έναρξη της αιγυπτιακής διοίκησης μέχρι το ξέσπασμα της Επανάστασης, οι χριστιανικοί πληθυσμοί απαλλασσόταν σταδιακά από την επαχθή καταπίεση των ντόπιων αξιωματούχων, παραγόντων και γενικότερα των μουσουλμάνων, αλλά την ίδια στιγμή δέχονταν πιέσεις από τους χριστιανούς εμπόρους – δανειστές τους για την αποπληρωμή των δανείων μέσω των οποίων αποκτούσαν τη γη και από τον διοικητικό μηχανισμό για την απόδοση των αυξημένων φορολογικών επιβαρύνσεων που επέβαλε.⁵¹⁷

Ο Μοχάμεντ Άλι προσέβλεπε μέσω της επανασυστηματοποίησης του φορολογικού καθεστώτος στην απόσπαση του παραγωγικού πλεονάσματος για λογαριασμό του.⁵¹⁸ Η οικειοποίηση σημαντικού μεριδίου της υπεραξίας των προϊόντων από το διοικητικό μηχανισμό φαίνεται να επιβιώνει έως τη δεκαετία του 1860. Χαρακτηριστικά, ο Γουσταύος Φλουράνς, ο γνωστότερος γαριβαλδινός που συμμετείχε στην Επανάσταση, επισκεπτόμενος την Κρήτη το 1867,⁵¹⁹ ανέφερε σε επιστολή του προς τον Βίκτορα Ουγκό ότι ο Μουσταφά Πασάς κέρδισε 30 εκ. φρ. αγοράζοντας λάδι σε τιμές που όρισε ο ίδιος και μεταπωλώντας το για λογαριασμό του.⁵²⁰

Μέσα σε αυτό το σύστημα διάθεσης των προϊόντων και, κυρίως, του ελαιόλαδου, δημιουργούνταν μια εμπορική κίνηση ικανή να αποφέρει στους χοντρέμπορους υψηλά κέρδη, χωρίς να αναλαμβάνουν μεγάλο ρίσκο,⁵²¹ τη στιγμή που

---

⁵¹⁶ Bowring, *ό. π.*, σ. 162 · Περάκης, *ό. π.*, σ. 67 · Π. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης (νέα). Από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Γ', *Η Κρήτη από του 1830 μέχρι του τέλους της Μεγάλης Επανάστασως του 1866*, Αθήνα 1937, σ. 13.

⁵¹⁷ Περάκης, *ό. π.*, σ. 75.

⁵¹⁸ Η αντίδραση των χριστιανών για τις νέες φορολογικές επιβαρύνσεις εκφράστηκε στο Κίνημα των Μουρνιών (1833). Βλ. σχετικά: Bowring, *ό. π.*, σ. 152.

⁵¹⁹ Για τη συμμετοχή του Γουσταύου Φλουράνς στην Κρητική Επανάσταση του 1866 – 69 βλ.: Καλλιβρετάκης, *Ζωή, ό. π.*, σσ. 93 – 264.

⁵²⁰ V. Hugo, *Actes et Paroles*, τ. 2, *Pendant l' Exil (1852 – 1870)*, Παρίσι 1938, σ. 550. Σύμφωνα με το Σακόπουλο η οθωμανική διοίκηση εισέπραττε το 39,05% του ακαθάριστου παραγόμενου προϊόντος των χριστιανών Κρητών. Βλ. σχετικά: *Μνημεία, ό. π.*, τχ. Α', σσ. 49 – 54. Σακόπουλος προς Δεληγεώργη, αρ. 381, ΑΥΕ/ΚΥ - Μ1/31, Χανιά, 16 Ιουλίου 1866 · Τσιριντάνης, *Α', ό. π.*, σσ. 33, 34.

⁵²¹ Περάκης, *ό. π.*, σ. 253. Γύρω από το ελαιόλαδο, από την παραγωγή μέχρι την τελική διάθεση του προϊόντος στις εξωτερικές αγορές, είχε αναπτυχθεί μία ολόκληρη αλυσίδα ενδιάμεσων μεσαζόντων και εμπλεκομένων. Για την προσωρινή ή και την πολύμηνη αποθήκευση στα καταστήματα – αποθήκες των λαδεμπόρων στις πόλεις, η διοχέτευση πιστώσεων από τους λαδέμπορους προς τους χωρικούς και την προαγορά της παραγωγής. Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σ. 284.

οι παραγωγοί, εξαιτίας της έλλειψης υποδομών, αδυνατούσαν να αυξήσουν αντίστοιχα το μερίδιο των κερδών τους.⁵²²

Υπό αυτά τα δεδομένα, τις παραμονές της Κρητικής Επανάστασης στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινότητας υπήρχαν δύο διακριτές κοινωνικές ομάδες με αντικρουόμενα συμφέροντα. Η πρώτη ήταν η πολυπληθέστερη πλατιά μάζα μικροϊδιοκτητών χωρικών και ακτημόνων εργατών που ήταν εγκατεστημένοι και εργάζονταν στην ύπαιθρο, ήταν καταχρεωμένοι στους δανειστές τους, υποσιτίζονταν και ζούσαν φτωχικά.⁵²³ Η δεύτερη αποτελούνταν από τις αναδυόμενες τάξεις των εμπόρων - τοκιστών και των μεγαλοκτηματιών που αναπτύσσονταν ραγδαία οικονομικά και κοινωνικά από την εποχή της αιγυπτιακής διοίκησης και ζούσαν εγγύτερα στα αστικά κέντρα.⁵²⁴ Παρεπόμενο τούτης της κοινωνικής πραγματικότητας ήταν η ύπαρξη κοινωνικών αντιπαράθεσεων στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινότητας. Χαρακτηριστικά, τη στιγμή που ξεσπούσε η Επανάσταση το 1866 οι κάτοικοι της επαρχίας Μυλοποτάμου, όταν μουσουλμάνοι επιτέθηκαν στα Ανώγεια, δεν απείλησαν μόνο με εξέγερση κατά των Οθωμανών, αλλά σύμφωνα με τον Ψιλάκη και «κατά των αγιογδυτών χριστιανών εμπόρων της πόλεως».⁵²⁵

Βέβαια, στο πλαίσιο του κοινωνικού ανταγωνισμού, αντιπαράθεσεις δεν παρατηρούνται μόνο μεταξύ χωρικών και εμπόρων - μεγαλοκτηματιών χριστιανών, αλλά και στο εσωτερικό της ομάδας των χριστιανών που νέμονταν την εκμετάλλευση ενός μέρους του παραγωγικού πλεονάσματος. Το Μοναστηριακό Ζήτημα που ξέσπασε στην Ανατολική Κρήτη το 1866, δηλαδή η αντιπαράθεση μεταξύ χριστιανών για τον τρόπο διαμοιρασμού και εκμετάλλευσης των προσόδων των μονών της περιοχής, είχε χωρίσει τους ευκατάστατους χριστιανούς σε δύο αντίπαλες παρατάξεις. Στη μία παράταξη επικεφαλής ήταν ο μητροπολίτης και οι ηγούμενοι των Μονών Ανατολικής Κρήτης και η δημογεροντία Ηράκλειου, που απαιτούσαν να κατέχουν την αποκλειστικό έλεγχο της διαχείρισης των μοναστηριακών προσόδων. Από την άλλη πλευρά, δημιουργήθηκε ένας συνασπισμός δυνάμεων, συναποτελούμενος από τα «προοδευτικά» στοιχεία των Ανατολικών Επαρχιών, προύχοντες και καπετάνιους, που επιθυμούσαν να μετάσχουν στη διαχείριση των προσόδων, διατεινόμενοι την

---

⁵²² Οι Κρητες χωρικοί δεν είχαν τα μέσα να αποθηκεύσουν το λάδι τις χρονιές καλής παραγωγής και να το πουλήσουν σε καλύτερη τιμή τον επόμενο χρόνο. Έτσι, βιάζονταν να πουλήσουν το σύνολο της παραγωγής τους, ώστε να λάβουν χρήματα από τους ντόπιους εμπόρους. Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σ. 255.

⁵²³ Howe, *ό. π.*, σ. 34.

⁵²⁴ Κ. Καλλιατάκη, *Ελληνικός αλτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: Η Περίπτωση της Κρήτης (1868 - 1877)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1988, σ. 52 · Περάκης, *ό. π.*, σ. 465.

⁵²⁵ Ψιλάκης, *ό. π.*, σ. 879.

ανάγκη διάθεσης μέρους αυτών στην κατασκευή και τη συντήρηση έργων κοινωφελούς σκοπού (σχολεία, νοσοκομεία). Η αντιπαράθεση αυτή κορυφώθηκε από τη στιγμή που ενεπλάκη ο Οθωμανός διοικητής, Ισμαήλ Πασάς, υποστηρίζοντας την πλευρά του μητροπολίτη.⁵²⁶ Αποτέλεσμα της εμπλοκής του Ισμαήλ ήταν η αύξηση της δυσαρέσκειας των χριστιανών κατοίκων των ανατολικών επαρχιών εναντίον του και η επίσπευση των διεργασιών μέσω των οποίων οι χριστιανοί θα αιτούνταν την αλλαγή του πολιτειακού καθεστώτος.⁵²⁷

4.2: Ο χρόνος της μετακίνησης

Μία πρώτη έκφανση των διαφορών που παρατηρούνται εντός της προσφυγικής κοινότητας είναι ο χρόνος στον οποίο οι άνθρωποι μετακινούνται. Η χρονική στιγμή της μετακίνησής αποτελεί μία σημαντική παράμετρο, διότι καθορίζει τη χρονική διάρκεια της έκθεσης στην εμπόλεμη συνθήκη, δηλαδή σε ένα καθεστώς απόλυτης ανασφάλειας και αβεβαιότητας στο οποίο η ανθρώπινη ζωή κινδυνεύει ανά πάση στιγμή. Σε αυτή τη συγκυρία το πέρασμα σε ένα περιβάλλον που, έστω και υπό αντίξοες συνθήκες, διασφαλίζονται τα απολύτως απαραίτητα αποτελεί μία ευνοϊκή συνθήκη συγκριτικά με την παραμονή στην εμπόλεμη περιοχή. Αναμφίβολα, το ποσοστό θνησιμότητας των αμάχων που έμειναν στο νησί κινήθηκε σε υψηλά επίπεδα,⁵²⁸ ειδικά στις ανατολικές επαρχίες την περίοδο των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του οθωμανικού στρατού.⁵²⁹ Βέβαια, όπως προαναφέρθηκε, υψηλά ποσοστά θνησιμότητας παρατηρούνται και στους πρόσφυγες που μετακινήθηκαν στην Ελλάδα.⁵³⁰ Ωστόσο, στο σημείο αυτό έχει μεγαλύτερη σημασία το εύρος των επιλογών των ανθρώπων τη δεδομένη χρονική στιγμή, παρά η εκ των υστέρων αποτίμηση της έκβασης της κατάστασης. Αυτό ακριβώς δηλώνει σε επιστολή της γυναίκα κρητικής

---

⁵²⁶ Εμ. Ζαμπετάκης, «Ανέκδοτα έγγραφα της προεπαναστατικής περιόδου του 1866», *Κρητικά Χρονικά* Π', 1959, σσ. 92 - 100.

⁵²⁷ Διαμαντούρου, *ό. π.*, σ. 255.

⁵²⁸ Οι συνολικές απώλειες αμάχων κατά της διάρκειας της Επανάστασης είναι αδύνατο να υπολογιστούν. Μόνο την ημέρα της πολιορκίας του Αρκαδίου (8 Νοεμβρίου 1866) πέθαναν περίπου 700 άμαχοι. Λίγο αργότερα τον Απρίλιο του 1867 πέθαναν 250 - 500 γυναικόπαιδα από το ψύχος. Βλ. σχετικά: Γρ. Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1888, σ. 527. Όσον αφορά στο συνολικό αριθμό των χριστιανών θυμάτων της περιόδου 1866 - 1869 εκτιμώνται σε περίπου 30.000. Βλ. σχετικά: Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης. Μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. Ειδήσεων περί της Νήσου*, τ. Α', τυπογραφείο Παλιγγενεσία, Αθήνα 1890. σ. 193 · Περρακης, *ό. π.*, σ. 30.

⁵²⁹ Ανδριώτης, «Χριστιανοί», *ό. π.*, σ. 277.

⁵³⁰ Βλ. σ. 11.

καταγωγής που βρίσκεται στην Αθήνα κατά την έναρξη της Επανάστασης με τα τέσσερα ορφανά της, ότι εκπατρίστηκε «για να αποφύγει τον κίνδυνο».⁵³¹

Όσον αφορά, λοιπόν, στο χρόνο της μετακίνησης, κατά την πρώτη περίοδο της Επανάστασης, πριν την έναρξη των μαζικής κλίμακας εχθροπραξιών,⁵³² ένας μικρός αριθμός χριστιανών, που είχε την δυνατότητα, περισσότερο κάτοικοι των αστικών κέντρων, διαβλέποντας πως η κατάσταση στο νησί θα εκτροχιαστεί, μετακινήθηκαν με δική τους πρωτοβουλία προς το Ελληνικό Βασίλειο, κυρίως με τα εβδομαδιαία δρομολόγια των ατμόπλοιων της αυστριακής Εταιρίας Λούδ, και σε κάποιες περιπτώσεις και με ιστιοφόρα πλοία. Τα μέλη της χριστιανικής κοινότητας που εγκατέλειψαν τον τόπο καταγωγής τους το καλοκαίρι του 1866, δηλαδή αμέσως μετά το ξέσπασμα της αντιπαράθεσης μεταξύ χριστιανών και της οθωμανικής διοίκησης, απομακρύνθηκαν προκειμένου να προφυλαχτούν από τις βιαιότητες που προέβλεψαν ότι θα ακολουθήσουν. Αυτό που είχαν κατά νου, εκτός από τις βίαιες πρακτικές που είχαν παρατηρηθεί κατά τη διάρκεια των προηγούμενων θρησκευτικών συγκρούσεων, ήταν η οξυμένη δυσαρέσκεια της χριστιανικής πλευράς σε αυτή τη συγκυρία,⁵³³ αλλά και τα άμεσα αντανεκλαστικά του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού που μετέφερε αιγυπτιακά στρατεύματα στο νησί ήδη μία εβδομάδα πριν απαντήσει επίσημα στα αιτήματα των Πληρεξουσίων.⁵³⁴

Η ΚΕΑ στην ιδρυτική της διακήρυξη, που δημοσίευσε στις 29 Ιουλίου 1866, ανέφερε ότι χριστιανοί έχουν ήδη ξεκινήσει να εγκαταλείπουν τις εστίες τους και να φθάνουν στην Ερμούπολη.⁵³⁵ Προς το τέλος του Ιουλίου πολλές οικογένειες ζητούσαν να μεταβούν στη Σύρο, αλλά εμποδιζόνταν από τις τουρκικές αρχές, όπως επίσης εμποδιζόνταν να εισέλθουν στα φρούρια των πόλεων.⁵³⁶ Τον επόμενο μήνα, τον Αύγουστο, αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός χριστιανών Κρητών που αναχώρησαν για

---

⁵³¹ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 1. Μαρία Γιακουμμή προς ΚΕΑ, Αθήνα, 11 Αυγούστου 1866.

⁵³² Σύμφωνα με επιστολές των υποπροξένων στο Ρέθυμνο οι συμπλοκές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων φαίνεται να ξεκίνησαν στο τρίτο δεκαήμερο του Αυγούστου. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 987, 29 Αυγούστου 1866 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 992, 5 Σεπτεμβρίου 1866.

⁵³³ *Μνημεία*, ό. π., τχ. Α', σσ. 94, 95. Σακόπουλος προς Δεληγιάννη, αρ. 226, ΑΥΕ/ΚΥ Μ45/1674, Χανιά, 25 Αυγούστου 1868. · *Ο. π.*, σσ. 93, 94. Καλοκαιρινός προς Σακόπουλο, αρ. 125, ΑΥΕ/ΠΡ – Μ77/2868, Ρέθυμνο, 22 Αυγούστου 1866 · *Ο. π.*, σσ. 95 – 99. Καλοκαιρινός προς Σακόπουλο, αρ. 127, ΑΥΕ/ΠΡ – Μ11/380, Ρέθυμνο, 26 Αυγούστου 1866.

⁵³⁴ Στις 12 Ιουλίου 1866 τέσσερις ατμοκίνητες φρεγάτες αποβίβασαν στο λιμάνι τη Σούδας 4.600 Αιγύπτιους στρατιώτες από την Αλεξάνδρεια. Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σσ. 54 – 56. Σακόπουλος προς Δεληγεώργη, αρ. 383, ΑΥΕ/ΠΡ – Μ1/39, Χανιά, 17 Ιουλίου 1866.

⁵³⁵ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α' Βιβλίο, σσ. 3, 4.

⁵³⁶ *Παλιγγενεσία*, αρ. 966, 29 Ιουλίου 1866.

το Ελληνικό Βασίλειο.⁵³⁷ Παρά τις διαμαρτυρίες της οθωμανικής διοίκησης για αυτές τις πρώτες μετακινήσεις, υπό την πίεση των ευρωπαϊών προξένων, ο Οθωμανός διοικητής επέτρεψε τελικά στους «Οθωμανούς υπηκόους μέ διαβατήρια» να επιβιβάζονται και να μετακινούνται με ελληνικά και αυστριακά ατμόπλοια.⁵³⁸

Την ίδια περίοδο κάποιες πρώτες οικογένειες χριστιανών που αποχώρησαν από το Ρέθυμνο μερίμνησαν για την προστασία της περιουσίας τους μεταφέροντας στην αποθήκη του Προξενείου και στην οικία του Έλληνα προξένου έπιπλα των οικιών τους και πραμάθειες των καταστημάτων τους. Αντίστοιχα, οι ηγούμενοι και οι ιερείς των ναών μερίμνησαν να προφυλάξουν διάφορα θρησκευτικά σκεύη.⁵³⁹ Παράλληλα, ο Έλληνας πρόξενος στο Ρέθυμνο, Γεώργιος Καλοκαιρινός, ενημέρωνε το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας ότι προσέφερε στο σπίτι του άσυλο σε οικογένειες που απειλούνταν η ζωή τους. Στην ίδια αναφορά σημειώνει ότι σκέφτεται και ο ίδιος να εγκαταλείψει το νησί με την οικογένειά του, καθώς ένιωθε ότι δεν ήταν ασφαλής. Επίσης, Β. Μανουσάκης, προξενικός υπάλληλος που εργαζόταν στο ελληνικό και το βρετανικό προξενείο, είχε γνωστοποιήσει στον Καλοκαιρινό ότι θα αναχωρήσει με το προσεχές αυστριακό ατμόπλοιο, φοβούμενος ότι η οθωμανική διοίκηση θα τον δολοφονήσει.⁵⁴⁰

---

⁵³⁷ Στις 4 Αυγούστου του 1866 αυστριακό ατμόπλοιο μετέφερε στη Σύρο 500 χριστιανούς. Βλ. σχετικά: Παλιγγενεσία, αρ. 970, 4 Αυγούστου 1866. Την επόμενη εβδομάδα, έφθασαν στην Σύρο αυστριακά ατμόπλοια με 600 Κρήτες, και μεγαλύτερο πλήθος θα μπορούσε να έρθει αλλά δεν χωρούσε. Βλ. σχετικά: *Ερμούπολις*, αρ. 100, 10 Αυγούστου 1866. Στα μέσα Αυγούστου, επίσης, 1.000 Κρήτες από τα Χανιά κατέφθασαν στη Σύρο. Βλ. σχετικά: *Αιών*, αρ. 2.152, 16 Αυγούστου 1866 · *Νέα Γενεά*, αρ. 381, 7 Σεπτεμβρίου 1866. Στις 12 Αυγούστου το ατμόπλοιο *Ύδρα* της Ελληνικής Ατμοπλοϊκής Εταιρίας έφθασε στην Κρήτη για να παραλάβει οικογένειες, τις οποίες το αυστριακό μη έχοντας κενό χώρο δεν μπόρεσε να μεταφέρει, αλλά επέστρεψε στις 14 Αυγούστου με μόνο 100 άτομα που παρέλαβε από το Ρέθυμνο μετά από επίμονες προσπάθειες των υποπρόξενων της Ελλάδας και της Ρωσίας, καθώς η τουρκική αρχή στα Χανιά δεν επέτρεψε την επιβίβαση χριστιανών. Για την απαγόρευση της μετακίνησης των χριστιανών στα Χανιά από τον Ισμαήλ Πασά βλ.: *Μνημεία, ό. π., τχ. Α'*, σσ. 82 - 84. Σακόπουλος προς Δελιγεώργη, αρ. 446, ΑΥΕ/ΚΥ Μ73/2727, Χανιά, 14 Αυγούστου 1866. Στις 27 Αυγούστου έφθασαν στη Σύρο «άλλες 600 ψυχές» με το αυστριακό ατμόπλοιο. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 986, 27 Αυγούστου 1866. Επίσης, τον Αύγουστο 200 γυνακόπαιδα μετακινήθηκαν με δύο πλοία στα Κύθηρα, συνοδευόμενα παρά μόνο τεσσάρων ανδρών, όπως και κάποιες κρητικές οικογένειες έφθασαν στην Τήνο. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 986, 27 Αυγούστου 1866.

⁵³⁸ Ο Σακόπουλος έστειλε επανειλημμένα επιστολές στον Ισμαήλ Πασά ώστε να επιτρέψει τη μετακίνηση χριστιανών. *Μνημεία, ό. π., τχ. Α'*, σσ. 86 - 87. Σακόπουλος προς Δηλιγιάννη, αρ. 457, ΑΥΕ/ΠΚ - Μ72/2672, Χανιά, 19 Αυγούστου 1866 Μετά από την άρση της απαγόρευσης στάλθηκε στην Κρήτη το ατμόπλοιο *Πατρίς* που «παρέλαβε 900 - 1000 ψυχές και επέστρεψε στη Σύρο χωρίς να δημιουργηθεί πρόβλημα από την εγχωρία εξουσία». Βλ. σχετικά: *Ό. π.*, σσ. 99 - 104. Σακόπουλος προς Δελιγεώργη, αρ. 474, ΑΥΕ/ΚΥ Μ2/74, Χανιά, 28 Αυγούστου 1866.

⁵³⁹ Η πρώτη αποχώρησή από το Ρέθυμνο φαίνεται να έγινε στις 22 Αυγούστου 1866 με το αυστριακό ατμόπλοιο. Ο Καλοκαιρινός υπολόγιζε την αξία αυτών των αντικειμένων που τους εμπιστευτήκαν οι χριστιανοί μετακινούμενοι σε 50.000 τάλαρα. *Μνημεία, ό. π., τχ. Α'*, σσ. 93, 94. Καλοκαιρινός προς Σακόπουλο, αρ. 125, ΑΥΕ/ΠΡ - Μ77/2868, Ρέθυμνο, 22 Αυγούστου 1866.

⁵⁴⁰ Βλ. σχετικά: *Ό. π.*, σσ. 95 - 99. Καλοκαιρινός προς Σακόπουλο, αρ. 127, ΑΥΕ/ΠΡ - Μ11/380, Ρέθυμνο, 26 Αυγούστου 1866.

Στον Πειραιά οι πρώτοι πρόσφυγες, περίπου 600 στο αριθμό, έφθασαν στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1866, με το ατμόπλοιο *Αιγαίον*,⁵⁴¹ καθώς στη Σύρο δεν υπήρχε χώρος για την υποδοχή άλλων προσφύγων.⁵⁴² Η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν ένα μέρος των γυναικόπαιδων που εγκαταστάθηκαν σε αυτή τη φάση στην Αθήνα και στον Πειραιά ήταν άθλια.⁵⁴³ Στο αμέσως επόμενο διάστημα οι εκπατρισμοί χριστιανών μειώθηκαν σημαντικά λόγω των περιορισμών που επέβαλε η οθωμανική διοίκηση. Σε αυτό το διάστημα μία μετακίνηση που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι εκείνη οικογενειών των ανατολικών επαρχιών, οι οποίες προς το τέλος Οκτωβρίου ξεκίνησαν από της Σητείας και αποβιβάστηκαν στην Κάσο, δηλαδή σε έδαφος που ανήκε στην επικράτεια της ΟΑ.⁵⁴⁴ Σε ακόμη μία περίπτωση αναφέρονται πρόσφυγες που μετακινήθηκαν σε οθωμανικά εδάφη. Σε δημοσίευμα της εφ. *Μέλλοντος της Πατρίδος* αναφέρεται ότι περίπου 300 Κρήτες πρόσφυγες βρίσκονταν στη Σμύρνη.⁵⁴⁵

Η ΚΕΑ υπολόγιζε το Σεπτέμβριο του 1866 σε μεγαλύτερο από 6.000 τον αριθμό των χριστιανών που είχαν εγκαταλείψει την Κρήτη και βρίσκονταν επί ελληνικού εδάφους. Μάλιστα, όπως επισημαίνεται, σε αυτό το χρονικό σημείο υπήρχαν και άλλες οικογένειες που ήθελαν να μετακινηθούν.⁵⁴⁶ Όσο διογκωμένος και αν είναι αυτός ο αριθμός από την ΚΕΑ, λαμβάνοντας υπόψιν τα δημοσιεύματα των εφημερίδων και τις επιστολές των υποπρόξενων που βρίσκονταν στο νησί, είναι βέβαιο ότι ένας μεγάλος αριθμός χριστιανών είχε ήδη μετακινηθεί και πως ταυτόχρονα πρόκειται για ένα μειωηφικό ποσοστό εν σχέσει με το συνολικό αριθμό των χριστιανών που μετκινήθηκαν στο Ελληνικό Βασίλειο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Τους επόμενους μήνες, το φθινόπωρο του 1866, όταν οι πολεμικές συγκρούσεις εδραιώθηκαν, οι άμαχοι χριστιανικοί πληθυσμοί άρχισαν να μετακινούνται μαζικά

---

⁵⁴¹ Ο. π., σσ. 107 – 110. Σακόπουλος προς Δεληγεώργη, αρ. 479, ΑΥΕ/ΚΥ Μ3/80, Χανιά, 2 Σεπτεμβρίου 1866.

⁵⁴² Για τις πρώτες μετακινήσεις στον Πειραιά βλ. και: *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.072, 6 Σεπτεμβρίου 1866.

⁵⁴³ *Εθνοφύλαξ*, αρ. 1.070, 3 Σεπτεμβρίου 1866. Ο επίσκοπος Ρεθύμνου ήταν ένας εκ των προσφύγων που βρέθηκαν στον Πειραιά σε αυτή τη χρονική συγκυρία. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 992, 5 Σεπτεμβρίου 1866 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 993, 6 Σεπτεμβρίου 1866 · *Αιών*, 5 Σεπτεμβρίου 1866.

⁵⁴⁴ Μ. Βλαβογιάκης, *Εκκλησία και αγώνες της Κρήτης (1856 – 1905). Ο ρόλος και η προσφορά του κλήρου και των μοναστηριών κατά την περίοδο 1856 – 1905*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2011, σ. 173.

⁵⁴⁵ *Μέλλον*, αρ. 373, 4 Αυγούστου 1867.

⁵⁴⁶ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Α΄ Βιβλίο, σσ. 55 – 57. ΚΕΑ προς Γεώργιο Μαυροκορδάτο, Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 1866. Ο Ερσκίνε, Άγγλος πρεσβευτής στην Αθήνα, εκτιμούσε το Σεπτέμβριο του 1866 ότι ο αριθμός των Κρητών στην Ελλάδα είναι μεταξύ 5.000 και 12.000. Βλ. σχετικά: *Correspondence respecting the Disturbances in Crete : 1867. In continuation of Correspondence presented to Parliament (11 February 1867). Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, εκδ. Harrison and Sons, Λονδίνο 1867, σ. 58. Erskine προς Stanley, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1866. Στην εφ. *Πανδώρα*, επίσης, οι Κρήτες πρόσφυγες την ίδιο περίοδο υπολογίζονταν σε 5.000 – 12.000. Βλ. σχετικά: *Πανδώρα*, τ. ΙΖ΄, αρ. 396, 15 Σεπτεμβρίου 1866.

προς ορεινότερα σημεία του νησιού για να προφυλαχτούν από τον οθωμανικό στρατό αλλά και προς παραλιακά μέρη με την ελπίδα ότι θα επιβιβαστούν σε κάποιο ατμόπλοιο για να μεταβούν στο Ελληνικό Βασίλειο.⁵⁴⁷ Υπό αυτή τη συνθήκη, οι χριστιανοί καλούνταν να αντιμετωπίσουν αυξημένες κακουχίες, την έλλειψη στέγης και τροφής και τις αντίξοες καιρικές συνθήκες.⁵⁴⁸ Σε μία από τις πρώτες οργανωμένες μεταφορές γυναικόπαιδων που έλαβαν χώρα σε αυτή τη συγκυρία, την τελευταία μέρα του Νοεμβρίου του 1866,⁵⁴⁹ μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα 126 γυναίκες και 164 παιδιά, μεταξύ των οποίων πολλά μέλη οικογενειών οπλαρχηγών και καπεταναίων.⁵⁵⁰ Ύστερα από την άσκηση πιέσεων από την ΚΕΑ στην ελληνική κυβέρνηση προκειμένου να ενεργήσει για να μεταβούν ευρωπαϊκά πλοία στην Κρήτη.⁵⁵¹

Αμέσως μετά τη μετακίνηση η Γενική Συνέλευση Κρητών ενημέρωσε την ΚΕΑ για το οικογενειακό υπόβαθρο αυτών των μετακινούμενων. Η υψηλή θέση των οικογενειών τους στην κοινωνική ιεραρχία στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινότητας αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση των επιμέρους κοινωνικών παραγόντων που ανοίγουν δίοδο στη μετακίνηση στη συγκεκριμένη συγκυρία. Η κινητικότητα που παρατηρείται, σε αυτό το πρώτο χρονικό σημείο, δεν αφορούσε στο σύνολο της κοινότητας, αλλά στα μέλη που είχαν πρόσβαση στα δίκτυα πληροφοριών και στα υλικά μέσα εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης. Την ίδια στιγμή η συντριπτική πλειοψηφία της κοινότητας αποκλείονταν από την προοπτική της μετακίνησης.

Η διάδοση της είδησης για τούτη τη μεταφορά προκάλεσε τη μαζική συρροή οικογενειών στην παραλία της Σούγιας τις επόμενες μέρες.⁵⁵² Τα γυναικόπαιδα περίμεναν για την παραλαβή τους, όμως, πλέον, είχαν δοθεί διαταγές στον πλοίαρχο

---

⁵⁴⁷ Ψυχάς, *ό. π.*, σσ. 15, 23, 43, 47, 59, 71 · G. Pasculli, *Αποστολή στην Κρήτη 1866 – 67. Ημερολόγιο Πολέμου*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2018, σ. 93 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, αρ. 27.136.

⁵⁴⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 27.673. Κρήτες πρόσφυγες προς Κεντρική Επιτροπή των Κρητών, Ασφενδος, 27 Ιουλίου 1867 · Howe, *ό. π.*, σ. 28 · Skinner, *ό. π.*, σσ. 51, 74, 78, 81, 94, 106, 119, 123 – 128, 130 – 132, 148.

⁵⁴⁹ Το πλοίο απέπλευσε στις 30 Νοεμβρίου 1866 για την Ελλάδα. Βλ. σχετικά: ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α΄ Βιβλίο, σ. 149. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση των Κρητών, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1866.

⁵⁵⁰ Πρόκειται για τις οικογένειες των οπλαρχηγών Γ. Κορκίδη, Κ. Κριάρη, Α. Παπαγιαννάκη, Ι. Φωτάκη, Πρωτόπαπα Νικολάου και Α. Κασελάκη από το Σελίνο και του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη και των Αδελφών Μάντακα από την Κυδωνία. Βλ. σχετικά: Μαμαλάκης, *ό. π.*, σ. 122. Γενική Συνέλευση Κρητών προς Κεντρική Επιτροπή Αθηνών, Σέλιнос, 3 Δεκεμβρίου 1866.

⁵⁵¹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 26. ΚΕΑ προς Αλ. Κουμουνδούρο, Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1867.

⁵⁵² Ο Σακόπουλος υπολόγιζε σε 2.000 άτομα το συγκεντρωμένο πλήθος στην παραλία. Βλ. σχετικά: *Μνημεία, ό. π.*, τχ. Α΄, σ. 197. Σακόπουλος προς Δελιγεώργη, αρ. 141, ΑΥΕ/ΚΥ Μ6/208, Χανιά, 13 Δεκεμβρίου 1866.

της αγγλικής κανονιοφόρου για ουδετερότητα, άρα για παύση των μεταφορών.⁵⁵³ Στην ίδια συγκυρία, περισσότερο τυχεροί στάθηκαν οι χριστιανοί που περίμεναν στις παραλίες της Αγίας Ρούμελης και της Τρυπητής, όταν στις 13 Δεκεμβρίου ρωσικό πλοίο παρέλαβε περίπου 1.200 χριστιανούς αμάχους, μαζί και τον επίσκοπο Κισάμου και Σελίνου.⁵⁵⁴ Λίγο αργότερα, στο πρώτο ταξίδι του *Αρκαδίου* στην Κρήτη παραλήφθηκαν από τα Σφακιά, επίσης, οικογένειες μελών της Συνέλευσης.⁵⁵⁵ Αντίστοιχα, στο δεύτερο ταξίδι του *Αρκαδίου*, κατά το οποίο μεταφέρθηκαν 320 – 350 γυναικόπαιδα, τα 50 ανήκαν στην οικογένεια του οπλαρχηγού Τσιριντάνη.⁵⁵⁶

Υπό παρόμοιες συνθήκες, δηλαδή ύστερα από πολυήμερη περιπλάνηση στα κρητικά παράλια σε κατάσταση απόλυτης ένδειας από την παρατεταμένη πείνα και κακουχία, μετακινήθηκε στην Ελλάδα η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων το καλοκαίρι του 1867 με ευρωπαϊκά ατιμόπλοια. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η αναμονή στα κρητικά παράλια γινόταν εξαιρετικά ριψοκίνδυνη, καθώς τουρκικά πλοία φέροντας ευρωπαϊκές σημαίες παραπλανούσαν τους άμαχους πληθυσμούς, τους πλησίαζαν και άνοιγαν πυρ, προξενώντας το θάνατο και τον τραυματισμό αρκετών γυναικόπαιδων.⁵⁵⁷

Την ίδια χρονική στιγμή η ΚΕΑ ζητούσε από τον υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ηράκλειο, Ιωάννη Μητσοτάκη, να μεριμνήσει για την ασφαλή μεταφορά της οικογένειας του Δημητρίου Μελαγαρδή στην Ελλάδα, στον οποίο είχε δοθεί καταναγκαστικά το αξίωμα του Πληρεξουσίου από την οθωμανική διοίκηση.⁵⁵⁸ Όταν η οικογένεια του πληρεξουσίου έφθασε στην Αθήνα, ύστερα από ενέργειες του δήμαρχου Πειραιά, Μουτζόπουλου, η *Αγγλοελληνική Επιτροπή* μερίμνησε ιδιαίτερα για την περίθαλψή της.⁵⁵⁹ Τούτη η ιδιαίτερη μέριμνα για μία συγκεκριμένη οικογένεια καταδεικνύει ότι ακόμα και τη στιγμή κορύφωσης της απειλής για τους χριστιανούς

---

⁵⁵³ *Μνημεία, ό. π., τχ. Α΄, σ. 197.* Σακόπουλος προς Δεληγεώργη, αρ. 598, ΑΥΕ/ΚΥ – Μ5/186, Χανιά, 4 Δεκεμβρίου 1866.

⁵⁵⁴ Π. Περίδης, *Απομνημονεύματα. Η Κρητική Έπανάσταση τοῦ 1866*, Αθήνα 1900, σ. 139.

⁵⁵⁵ Πρόκειται για μέλη των οικογενειών των Χατζή – Γρηγοράκη, Πολυγιαννάκη, Μανούσου, Βουρδουμπάκη και Χατζή – Ρούσου. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.114, 23 Φεβρουαρίου 1867.

⁵⁵⁶ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.118, 2 Μαρτίου 1867.

⁵⁵⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.240, 25 Αυγούστου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.297, 13 Νοεμβρίου 1867.

⁵⁵⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 179. ΚΕΑ προς κ. Ι. Μιτσοτάκη, Αθήνα, 13 Μαΐου 1867. Για τη βίαιη μετακίνηση στην Κωνσταντινούπολη των χριστιανών Πληρεξουσίων που διορίστηκαν από την Πύλη βλ.: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.102, 6 Φεβρουαρίου 1867. Στην Κωνσταντινούπολη στάλθηκαν συνολικά 33 Κρήτες αντιπρόσωποι, 19 χριστιανοί και 14 μουσουλμάνοι. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.128, 16 Μαρτίου 1867.

⁵⁵⁹ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.585. Δ. Μουτζόπουλος προς Αγγλοελληνική Επιτροπή Κρητών, Πειραιάς, 10 Ιουνίου 1867.

και, κατ' επέκταση, αύξησης του ρυθμού των μετακινήσεων υπό αντίξοες συνθήκες, υπήρχε η δυνατότητα επιλεκτικής μεταχείρισης ορισμένων προσφύγων.

Ενάμιση χρόνο αργότερα, τη στιγμή που η Επανάσταση βρισκόταν σε παρακμή, στις 25 Αυγούστου του 1868 ο Σακόπουλος σε μία συγκεντρωτική έκθεσή του προς τον Πέτρο Δεληγιάννη, υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος, κατέτασσε τους χριστιανούς που μετακινήθηκαν προς το Ελληνικό Βασίλειο σε δύο κατηγορίες. «Σέ εκείνους πού φοβήθηκαν κατά τήν ἀρχή τῆς Ἐπαναστάσεως μήπως συμβούν σφαγές καί ἔφυγαν, χωρίς ὁμως νά πάθουν κάτι σπουδαίο», οι οποίοι ὅπως αναφέρει ήταν κυρίως «οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων καί τῶν περίξ περιοχῶν, καί ἀνέχωρησαν ἀπό τίς πόλεις μέ τά αὐστριακά καί τά ἑλληνικά ἀτμόπλοια, κατά τό καλοκαίρι τοῦ 1866», και «σέ εκείνους πού κατοικούσαν στά χωριά μακριά τῶν πόλεων, κυρίως χωρικοί, μετά τίς συνέπειες τῆς ἐπανάστασης ἀναχώρησαν ἀπό τά διάφορα παράλια κατά τό τέλος τοῦ 1866, τό 1867 καί τό 1868».⁵⁶⁰

Σε μία σχετική νύξη προέβη και ο Χάου στον πρόλογο της αναφοράς που συνέταξε για να ενημερώσει τους συμπατριώτες του που είχαν συμβάλει με δωρεές στην περίθαλψη των Κρητών προσφύγων. Ο φιλέλληνας γιατρός ανέφερε χαρακτηριστικά ότι στην περίοδο που το νησί βρισκόταν υπό την αιγυπτιακή διοίκηση (1830 – 1841) «οι πιο πλούσιοι και μορφωμένοι μετανάστευσαν πάλι αφήνοντας το φτωχό και απλό λαό αντιμέτωπο με τους εχθρούς του έθνους και της θρησκείας τους».⁵⁶¹ Υπό την ίδια λογική, ο Χάου κατηγοριοποίησε και τους προσφυγικούς πληθυσμούς της περιόδου 1866 – 69, αναφέροντας ότι ήταν λιγοστοί οι κρητικοί που κατά το ξέσπασμα της Επανάστασης, προβλέποντας ότι θα αναγκάζονταν να καταφύγουν στα φυσικά οχυρά του νησιού, τα βουνά, έστελναν στην ηπειρωτική χώρα τα γυναικόπαιδα. Οι περισσότεροι, μέλη οικογενειών απλών χωρικών που είχαν μεγαλώσει στις επαρχίες και στα μικρά χωριά της ενδοχώρας του νησιού, έφυγαν χωρίς πόρους για να ζήσουν.⁵⁶² Αν ληφθεί υπόψιν η διαρκής εμπλοκή του Χάου στους ελληνικούς εθνικούς αγώνες και η παρουσία του στην Κρήτη τη στιγμή που συνέταξε αυτή την αναφορά, τα γραφόμενά του αποτελούν σημαντικό τεκμήριο για τη μελέτη των μετακινήσεων πληθυσμών από την Κρήτη προς το ελλαδικό χώρο στο 19ο αιώνα.

⁵⁶⁰ *Μνημεία, ό. π., τχ. Β', σσ. 94, 95.* Σακόπουλος προς Δεληγιάννη, αρ. 226, ΑΥΕ/ΚΥ Μ45/1674, Χανιά, 25 Αυγούστου 1868.

⁵⁶¹ Howe, *ό. π., σ. 22.*

⁵⁶² *Ο. π., σσ. 25, 28.*

4.3: Η συντήρηση με ιδία μέσα και η μετακίνηση των ανδρών

Η συντριπτική πλειονότητα των Κρητών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στο Ελληνικό Βασίλειο συντηρούνταν από τη βοήθεια που τους παρείχε το Ελληνικό Κράτος, οι *Επιτροπές* αλλά και ατομικά αρκετοί πολίτες. Ωστόσο, υπήρχε και ένα άλλο κομμάτι των προσφύγων που συντηρούνταν με ιδία μέσα. Ο Χάου ήταν ο πρώτος προέβη σε ένα διαχωρισμό ανάμεσα στις οικογένειες που με ιδία μέσα είχαν τη δυνατότητα επιβίωσης και σε εκείνες που η επιβίωση τους εναπόκειτο αποκλειστικά στη βοήθεια που λάμβαναν. Το Μάιο του 1867 ο φιλέλληνας γιατρός εκτιμούσε ότι μόνο μία μειοψηφία 2.000 ατόμων, από ένα σύνολο 14.000 Κρητών προσφύγων που βρίσκονταν στον ελλαδικό χώρο βάσει των υπολογισμών του, είχε τη δυνατότητα να κερδίζει τα προς το ζην μέσω πόρων που κατάφερε να μεταφέρει στην Ελλάδα ή μέσω εργασίας.⁵⁶³

Αυτός ο διαχωρισμός σχετίζεται άμεσα με το κοινωνικό υπόβαθρο αυτών των οικογενειών, αλλά και με τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μετακινήθηκαν, παράμετρος που συνδέεται με το χρόνο στον οποίο συντελέστηκε η μετακίνηση. Αρχικά, συναντάμε οικογένειες που συντηρούνταν από τα χρηματικά εμβάσματα που λάμβαναν από την Κρήτη.⁵⁶⁴ Άλλες οικογένειες, που μετακινήθηκαν πριν την έναρξη των εχθροπραξιών, συντηρούνταν από την εκποίηση των υλικών μέσων που κατάφεραν να φέρουν μαζί τους, τα οποία όμως με το πέρασμα του χρόνου «εξαντλούνταν».⁵⁶⁵ Χαρακτηριστικά, οκταμελής οικογένεια, που μετακινήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1867, επί οκτώ μήνες εξασφάλιζε τα προς το ζην μέσω της εκποίησης των ενδυμάτων και των πραγμάτων που έφερε μαζί. Η ίδια οικογένεια τον Απρίλιο του 1867 ζήτησε τη συνδρομή της *Επιτροπής των Κυριών*, καθώς πλέον δεν είχε τη δυνατότητα εξασφάλισης χρημάτων με ιδία μέσα.⁵⁶⁶

Μία άλλη περίπτωση που αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τύπου οικογενειών στις οποίες αναφέρεται ο Χάου είναι εκείνη του Ιωάννη Δερμιητζάκη, εμποροράφη κρητικής καταγωγής, που, όπως αναφέρει ο ίδιος, με την έναρξη της

---

⁵⁶³ Λίγο αργότερα τον Ιούλιο του 1867 υπολόγιζε σε 20.000 χιλιάδες το συνολικό αριθμό των προσφύγων στην Ελλάδα, εκ των οποίων οι 5.000 «συγκέντρωναν τα προς το ζην με δικές τους δυνάμεις». Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σσ. 25, 26, 79 - 81.

⁵⁶⁴ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.575. Ασπασία Μιγδαλοπούλου προς Επιτροπή των Κυριών, Αθήνα, 23 Απριλίου 1867 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702α. Νικόλαος Μοσκονάς προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 2 Απριλίου 1869.

⁵⁶⁵ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.697. 1867. Κ. Παπαδογιαννάκης προς Μ. Ρενιέρη, Πειραιάς, 3 Ιουνίου 1867.

⁵⁶⁶ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 187. Στέφανος Σπολετάκης(;) προς Επιτροπή των Κυριών, Αθήνα, 10 Απριλίου 1867.

Επανάστασης άφησε την κινητή και ακίνητη περιουσία του και ήρθε στην Αθήνα οικογενειακώς. Ο έμπορος σε επιστολή του προς την ΚΕΑ, αφού σημειώσει ότι για πάνω από δέκα μήνες διέμενε στην Αθήνα με την οικογένεια του, της οποίας οι ανάγκες με το πέρασμα του χρόνου αυξάνονται, ζητά βοήθεια ώστε να μπορέσει να εκμεταλλευτεί κάποια από τη λίγη περιουσία που του απέμεινε. Αυτό που αιτείται είναι να μεταφέρει στην Αθήνα κάποια υφάσματα του που βρίσκονται στη Σμύρνη και να τα παραλάβει άνευ τελωνειακής χρέωσης. Μάλιστα, υπογραμμίζει στην επιστολή ότι η περίπτωση του δεν θα αποτελέσει μοναδική εξαίρεση, καθώς η συγκεκριμένη ευνοϊκή μεταχείριση έχει εφαρμοστεί και σε άλλους συντοπίτες του με παρόμοιες δραστηριότητες.⁵⁶⁷

Η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων αποτελούνταν από γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους, που η επιβίωση τους εξαρτιούνταν από τη διανομή του σιτηρεσίου και τη μέριμνα των αρχών και των *Επιτροπών*, καθώς οι άνδρες κατά κανόνα έμειναν στο νησί για να πολεμήσουν. Κατά την περίοδο της κορύφωσης των προσφυγικών ροών προς το Ελληνικό Βασίλειο, η οδηγία της ΚΕΑ προς τους πλοιάρχους των ατμόπλοιων που μετέφεραν τους πρόσφυγες ήταν σαφής: απαγορεύεται η μετακίνηση για τους «άνδρες τους δυνάμενους να πολεμήσουν, εκτός αν υπάρχει απόλυτη ανάγκη ή διαταγή της Προσωρινής Κυβέρνησης».⁵⁶⁸ Η περίπτωση του Χαράλαμπου Πειθεριδάκη ο οποίος αιτούνταν κατ' εξακολούθηση προς τη Γενική Συνέλευση και τη Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης να του χορηγήσουν έγγραφο ώστε να του επιτραπεί να μεταβεί κατ' εξαίρεση με ατμόπλοιο στη Σύρο, όπου βρίσκονταν η οικογένειά του, για να μπορέσει να συνδράμει στη δύσκολη συνθήκη που τα μέλη της βίωναν, συνοψίζει χαρακτηριστικά αυτή τη συνθήκη.⁵⁶⁹

Ωστόσο, κατά το προηγούμενο διάστημα ένας σημαντικός αριθμός ανδρών είχε ήδη μετακινηθεί στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, τον Ιούνιο του 1867, ακριβώς πριν την έναρξη των απαγορεύσεων στη μετακίνηση των ανδρών, ανάμεσα στους 3.100 πρόσφυγες που περιέθαλπαν η *Αγγλοελληνική Επιτροπή* και η *Επιτροπή των Κυριών* υπήρχαν 674 άνδρες 15 – 60 ετών (22%).⁵⁷⁰ Την ίδια χρονική στιγμή δημοσιεύματα

---

⁵⁶⁷ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 180. Ιωάννης Δεμυρζάκης προς ΚΕΑ, Αθήνα, 15 Ιανουαρίου 1868.

⁵⁶⁸ ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, σ. 80. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση των Κρητών, Αθήνα, 15 Ιουλίου 1867 · ΙΑΚ, Έγγραφο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Β΄ Βιβλίο, σ. 84. ΚΕΑ προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση των Κρητών, Αθήνα, 8 Ιουλίου 1867.

⁵⁶⁹ ΙΑΚ, Συλλογή Εγγράφων Επανάστασης (1867), αρ. 383. Χαράλαμπος Πειθεριδάκης προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Ερμούπολη, 23 Ιουλίου 1867.

⁵⁷⁰ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.594. Γ. Κλάδος προς Χάου, Αθήνα, 24 Ιουνίου 1867.

εφημερίδων καλούσαν τους δυνάμενους να πολεμήσουν άνδρες να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, καθώς «ζώντας στην Αθήνα άεργοι ζημιώνουν τούς συμπατριώτες τούς καί την Έπανάσταση». Μάλιστα, η εφ. *Παλιγγενεσία* συμβούλευε τις *Επιτροπές* να πάντων να περιθάλλουν τους άντρες ώστε να αναγκαστούν «νά μεταβούν στην Κρήτη όπου οι άδελφοί τούς μάχονται υπέρ τής έλευθερίας».⁵⁷¹ Στην ίδια λογική, οι Σφακιανοί επαναστάτες προσκαλούσαν τους αξιόμαχους συντοπίτες τους που βρίσκονταν που βρίσκονταν «στην άλλοδαπή» να επιστρέψουν για να συνδράμουν στον πόλεμο.⁵⁷²

Βέβαια, ακόμα και μετά την απαγόρευση στις μετακινήσεις των δυνάμενων να πολεμήσουν ανδρών υπήρχαν Κρήτες που ακολουθούσαν την οικογένεια τους στην Ελλάδα, ώστε να συνδράμουν στην εξασφάλιση πόρων για τις οικογένειες τους, παρά τις αυστηρές συστάσεις για τη μη απομάκρυνση των ανδρών παραγωγικών ηλικιών από το νησί.⁵⁷³ Χαρακτηριστικά, ο πληρεξούσιος Α. Π. Ιωάννου, όταν αποφάσισε να μεταβεί στην Ελλάδα για να συνδράμει στην οικογένεια του, μετακινήθηκε χωρίς να του επιβληθεί κάποιος περιορισμός. Μάλιστα, ο αρχηγός της επαρχίας Κισσάμου ζητούσε επιτακτικά από τη Γενική Συνέλευση και την Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης να μεριμνήσουν για την περίθαλψη της οικογένειας του Ιωάννου ώστε εκείνος να επιστρέψει άμεσα στα καθήκοντά του.⁵⁷⁴

Η δυνατότητα στη μετακίνηση των ανδρών παραγωγικών ηλικιών εκτός νησιού σχετίζεται και με τη φάση στην οποία βρίσκεται η Επανάσταση. Όσο με το πέρασμα του χρόνου η δυναμική της Επανάστασης υποχωρούσε, η κούραση συσσωρευόταν, και η νοσταλγία της επαφής με την οικογένεια αυξανόταν, τόσο παρατηρείται αύξηση στις ολιγοήμερες μετακινήσεις ανδρών προς την Ελλάδα.⁵⁷⁵ Αυτές οι μετακινήσεις των επαναστατών, που πραγματοποιούνταν με την έγκριση του Ελληνικού Κράτους, ήταν διαφορετικής φύσης από τις περιπτώσεις που περιγράψαμε παραπάνω, δηλαδή

---

⁵⁷¹ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.209, 11 Ιουλίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.289, 2 Νοεμβρίου 1867.

⁵⁷² *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.193, 19 Ιουνίου 1867.

⁵⁷³ Η απαγόρευση δεν φαίνεται να είχε εφαρμοστεί πριν τη μαζική μετακίνηση χριστιανών το καλοκαίρι του 1867.

⁵⁷⁴ ΙΑΚ, Συλλογή Εγγράφων Επανάστασης (1868), αρ. 148. Α. Σκαχίου προς Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης, Μαλάθουρα, 8 Φεβρουαρίου 1868.

⁵⁷⁵ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ τών Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 280. Αντ. Βερικάκης, Νικ. Μαρκαντωνάκης, Ιωαν. Μυλωνάκης προς ΚΕΑ, Αθήνα, 13 Απριλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 30 Απριλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 701. Νομάρχης Κυκλάδων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ερμούπολη, 6 Μαΐου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 698. Ιωάννης Προγουλάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 3.084, Μονεμβασιά, 28 Νοεμβρίου 1867.

τη μακροχρόνια παραμονή ανδρών στην Ελλάδα.⁵⁷⁶ Μάλιστα, τη στιγμή της κορύφωσης των αφίξεων αξιόμαχων Κρητών είχε συσταθεί *Ειδική Επιτροπή* με μέριμνα του κράτους που συνέδραμε στις ανάγκες τους εντός των ατμόπλοιων με τα οποία κατέφθαναν στον Πειραιά.⁵⁷⁷ Είναι καταφανές ότι τα φράγματα που εμποδίζουν τις ανθρώπινες μετακινήσεις, παρόλο που συχνά είναι ιδιαίτερος σκληρά, δεν αποτελούν ακίνητες, στατικές δομές, αλλά είναι κινούμενα και εξελισσόμενα. Την ίδια στιγμή, η υπερπήδησή τους εξαρτάται από τις δυνατότητες και την αποφασιστικότητα των ανθρώπων που περιορίζονται από αυτά.

Μία ιδιαίτερη περίπτωση που αξίζει να αναφερθεί είναι εκείνη των Κυθίων. Εξαιτίας της γεωγραφικής εγγύτητας του νησιού με την Κρήτη, είχαν αναπτυχθεί σημαντικές εμπορικές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων των δύο νησιών ήδη πριν τα μέσα του 19ου αιώνα. Μάλιστα, στα 1866 στην Κρήτη, κυρίως στα Χανιά, ευημερούσε μία ισχυρή κοινωνικά και οικονομικά παροικία Ιονίων και, κυρίως, Κυθίων εμπόρων, οι οποίοι με το ξέσπασμα της Επανάστασης επέστρεψαν στο νησί καταγωγής τους.⁵⁷⁸ Οι συγκεκριμένοι μετακινούμενοι στην αλληλογραφία των τοπικών αρχών των Κυθίων με το Υπουργείο Εσωτερικών δεν αναφέρονταν ως πρόσφυγες, αλλά ως μετανάστες Κυθίοι, και δεν λάμβαναν σιτηρέσιο. Επίσης, σιτηρέσιο δεν λάμβαναν ούτε όσοι Κρήτες έμποροι είχαν μετακινηθεί στα Κύθηρα και μπορούσαν να εξασφαλίζουν τα προς το ζην μόνοι τους.⁵⁷⁹ Στα Κύθηρα βρέθηκε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και η οικογένεια του εμπόρου Κυριάκου Βενιζέλου, με τον Ελευθέριο να βρίσκεται σε νηπιακή ηλικία.⁵⁸⁰

Προς τούτοις, ορισμένοι Κρήτες άνδρες, που μετακινήθηκαν στο Ελληνικό Κράτος, απασχολούνταν ως ανειδίκευτοι εργάτες προκειμένου να εξασφαλίσουν τα αναγκαία. Πενήντα οικογένειες προσφύγων, που είχαν εγκατασταθεί στο Ναύπλιο με διαταγή της ΚΕΑ, εξασφάλιζαν επί τέσσερις μήνες τα προς το ζην μέσω της εργασίας τους. Οι άνδρες των οικογενειών αυτών μόλις έπαψαν να βρίσκουν εργασιακή

---

⁵⁷⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 699. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς νομάρχη Αρκαδίας, Αθήνα, 3 Μαΐου 1868.

⁵⁷⁷ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 341. ΚΕΑ προς Επιτροπή περιθάλψεως Κρητών, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1868.

⁵⁷⁸ Ο Ψιλάκης εκτιμά ότι οι Κυθίοι της Κρήτης πριν το 1866 ανέρχονταν σε 2.000. Βλ. σχετικά: Ψιλάκης, *ό. π.*, σ. 1.195.

⁵⁷⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εξωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Κυθίων προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 1.283, Κύθηρα, 11 Μαΐου 1868 · έπαρχος Κυθίων προς Υπουργείο Εσωτερικών, αρ. 1.261, Κύθηρα, 12 Μαΐου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Έπαρχο Κυθίων, αρ. 12.623, Αθήνα, 3 Μαΐου 1868.

⁵⁸⁰ Πατρίς, «Η Μεγάλη Κρητική Επανάσταση. Η άγνωστη αλληλογραφία και οι εκθέσεις», μέρος 2, Δεκέμβριος 2008, σ. 109. Κρήτες πρόσφυγες Κυθίων προς ΚΕΑ, Κύθηρα, 15 Φεβρουαρίου 1867.

απασχόληση ζήτησαν τη μεταφορά τους στην Αθήνα ή σε άλλη περιοχή του Ελληνικού Βασιλείου, όπου θα έβρισκαν θέσεις εργασίας.⁵⁸¹ Αντίστοιχα, Κρήτες πρόσφυγες απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα στην επαρχία Τριφυλίας,⁵⁸² σε έργα οδοποιίας,⁵⁸³ και σε ιδιωτικές εργασίες.⁵⁸⁴ Μάλιστα, κάποιοι Κρήτες πρόσφυγες εργάστηκαν στην επισκευή του δρόμου που περνούσε μπροστά από το σπίτι που νοίκιασε ο βασιλιάς Γεώργιος το 1868 στην Κηφισιά για εξοχική του κατοικία.⁵⁸⁵ Η *Επιτροπή των Κυριών*, μάλιστα, αιτούνταν επίμονα από τον Κουμουνδούρο να συνεχίσουν να εργάζονται οι πρόσφυγες στα δημόσια έργα ώστε να προληφθούν τα «έκ φυγοπονίας κακά».⁵⁸⁶ Επιπλέον, για «4 – 5 σεμόντυπους ιερείς, οικογενειάρχες, λιμοκτονούντες» υπήρξε πρόταση στην εφ. *Παλιγγενεσία* ότι «είναι δίκαιο και φιλόανθρωπο νά λάβει μέριμνα ό μητροπολίτης Αθηνών νά τοποθετήσει αυτούς σέ έφημερειακούς ναούς τών Αθηνών πού έχουν ικανά εισοδήματα».⁵⁸⁷

Η Χριστίνα Αγριαντώνη έχει συσχετίσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας που παρατηρείται προς το τέλος της δεκαετίας του 1860 με τις εξωτερικές εισφορές εργατικών χεριών και τους Κρήτες πρόσφυγες που βρέθηκαν στον Πειραιά την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης και εξακολουθούσαν να διαμένουν και μετά τη λήξη της. Το 1870 περίπου 4.000 Κρήτες πρόσφυγες ήταν εγκατεστημένοι στον Πειραιά. Η μεσοπρόθεσμη εγκατάσταση συνεπάγεται την αναζήτηση σταθερής πηγής εισοδήματος, την ίδια στιγμή που η βιομηχανία όντας σε αναπτυξιακή καμπή θα είναι έτοιμη να τους την προσφέρει.⁵⁸⁸ Έτσι, η ίδρυση του νηματουργείου του Βολωνάκη

---

⁵⁸¹ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 252. Κρητικές οικογένειες πρόσφυγες στο Ναύπλιο προς ΚΕΑ, Ναύπλιο, 22 Νοεμβρίου 1867.

⁵⁸² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Έπαρχος Τριφυλίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κυπαρισσία, 7 Νοεμβρίου 1868.

⁵⁸³ Στην οδοποιία εργάζονταν μέχρι και 180 Κρήτες πρόσφυγες, οι οποίοι πληρώνονταν από την *Επιτροπή των Κυριών*, που το 1867 για την εργασία των προσφύγων στην οδοποιία, «στην ισοπέδωση και λιθόστρωση της εις Φάληρον αγωγής οδού, προς πρόληψη της εκ της αργίας κακών», πλήρωσε 8.144,50 δρχ. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.725 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 35.209. Υπουργός Εσωτερικών προς Ζωή Σούτσου, Αθήνα, 7 Φεβρουαρίου 1867 · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 40.839 - 40.901.

⁵⁸⁴ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.725. Κρήτες πρόσφυγες εργάζονταν και στην Ερμούπολη, οι οποίοι πληρώνονταν από την *Επιτροπή Σύρου*. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.801 – 34.805.

⁵⁸⁵ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.379, 11 Μαρτίου 1868.

⁵⁸⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 35.208. Ζωή Σούτσου προς Αλ. Κουμουνδούρο, Αθήνα, 2 Φεβρουαρίου 1867.

⁵⁸⁷ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.114, 23 Φεβρουαρίου 1867.

⁵⁸⁸ Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835 – 1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984, σσ. 242, 243.

στον Πειραιά το 1869 συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη των συμπατριωτών του στην πόλη.⁵⁸⁹

Τέλος, η εργασία των προσφύγων γυναικών είναι άλλο ένα κεφάλαιο που σχετίζεται με την εξασφάλιση υλικών μέσων για τις κρητικές οικογένειες. Ύστερα από πρωτοβουλίες μελών των *Επιτροπών*, ιδιαίτερα του Χάου, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την εργασιακή απασχόληση γυναικών εγκατεστημένων στην πρωτεύουσα, καθώς τους παρέχονταν τα στοιχειώδη υλικά μέσα ώστε να παράγουν ενδύματα. Οι γυναίκες που ήξεραν να πλέκουν και να υφαίνουν απασχολήθηκαν «στην κατασκευή τσαντών και καλτσών». Για αυτήν τους την εργασία πληρώνονταν ελάχιστα περισσότερο από το χρηματικό επίδομα των 50 λεπτών που λάμβαναν ούτως ή άλλως.⁵⁹⁰ Η χρηματική αμοιβή για την για κάθε ημέρα εργασιακής απασχόλησης ήταν 60 λεπτά, δηλαδή το σιτηρέσιο προσαυξημένο κατά 10 λεπτά.⁵⁹¹ Στην παραγωγή ενδυμάτων δούλευαν 258 γυναίκες και στην παραγωγή καλτσών 250 κορίτσια. Ο Χάου στην αναφορά του σημείωνε ότι το όφελος πέρα από την παραγωγή ειδών ενδυμασίας σε μειωμένο κόστος ήταν η δημιουργική απασχόληση του μυαλού των γυναικών προσφύγων,⁵⁹² η «άποσόβηση κάποιων κακῶν πού προέρχονται από τήν άπραξία».⁵⁹³

4.4: Οι υλικές βοήθειες

Όσον αφορά στους πρόσφυγες που, είτε, δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην με ίδια μέσα, είτε, δεν τους δόθηκε η ευκαιρία ή δεν θέλησαν να εργασθούν, η επιβίωσή τους εξαρτιόνταν αποκλειστικά από την περίθαλψη που τους παρέχονταν από το Ελληνικό Κράτος και τις *Επιτροπές*, δηλαδή τη χρηματική βοήθεια που τους δίδοταν και την πρόσβαση σε υποδομές και σε υπηρεσίες. Οι κατά τόπους *Επιτροπές* που είχαν συγκροτηθεί για την περίθαλψη των προσφύγων σε συνεργασία με τους Δήμους, τις Επαρχίες, τις Νομαρχίες και το Υπουργείο Εσωτερικών χορηγούσαν κατά κανόνα ημερήσιο χρηματικό επίδομα 40 - 50 λεπτά σε γυναίκες και

---

⁵⁸⁹ Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σσ. 193, 194 · Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860 – 1910)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, σσ. 292, 295.

⁵⁹⁰ Howe, *ό. π.*, σ. 35.

⁵⁹¹ Συγκριτικά, στη δεκαετία του 1860 στο εργοστάσιο Βασιλειάδη στον Πειραιά εργάζονταν και γυναίκες οι οποίες αμείβονταν με 1 - 2 δρχ./ ημέρα. Βλ. σχετικά: Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 196.

⁵⁹² Howe, *ό. π.*, σ. 34 - 36, 39.

⁵⁹³ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.192, 17 Ιουνίου 1867.

ηλικιωμένους και το μισό σε παιδιά,⁵⁹⁴ ενώ, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι άνδρες παραγωγικών ηλικιών 18 – 50 ετών δεν δικαιούνταν σιτηρέσιο.⁵⁹⁵

Πέραν όμως των διαφοροποιήσεων που εντοπίζονται στις χρηματικές ενισχύσεις που διατίθεντο ανά περιοχή, που σχετίζεται με την αδυναμία του Ελληνικού Κράτους να εφαρμόσει μία ενιαία κοινωνική πολιτική, παρατηρείται ότι έχαιραν μίας ιδιαίτερης αντιμετώπισης οικογένειες των οποίων μέλη διατελούσαν ή είχαν διατελέσει στο παρελθόν πληρεξούσιοι, αρχηγοί και οπλαρχηγοί. Είχε συνταχθεί ονομαστικός κατάλογος των «προσφυγόντων εκ Κρήτης οικογενειών τῶν διακρινόμενων ὡς πρὸς τὴ ἐκδούλευση καὶ θυσίας τῶν ἀνδρῶν ἢ συγγενῶν τούς», στον οποίο εμπεριέχονταν τα ονόματα οικογενειῶν πληρεξουσίων και οπλαρχηγῶν.⁵⁹⁶

Στην τελευταία στήλη αυτού του καταλόγου με κεφαλίδα «παρατηρήσεις» αναφέρονταν η συμβολή των ανδρῶν των οικογενειῶν στους εθνικούς αγῶνες.⁵⁹⁷ Στις οικογένειες αυτές χορηγούνταν το λεγόμενο «ένισχυμένο σιτηρέσιο».⁵⁹⁸ Με άλλα λόγια, υπήρχε μία ιεράρχηση εντός προσφυγικής κοινότητας βάσει της οποίας οι οικογένειες ὅσων υπηρετούσαν σε σημαντικές στρατιωτικές και πολιτικές θέσεις αντιμετώπιζονταν ευνοϊκότερα, ὅσον αφορά στα ποσά που τους χορηγούνταν.⁵⁹⁹

Η ευνοϊκή μεταχείριση της οικογένειας του Ιωάννη Σγουρού, αρχηγού Μυλοποτάμου, στην οποία κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1868 χορηγήθηκε τμηματικά από τον Νομάρχη Αργολίδος και το Δήμαρχο Ναυπλίου, ὕστερα από εντολή του υπουργού Εσωτερικών, επιπλέον χρηματική βοήθεια 800 δρχ., είναι ενδεικτική της καταβολής των ενισχυμένων σιτηρεσίων.⁶⁰⁰ Η οικογένεια Σγουρού εξακολουθούσε να

⁵⁹⁴ Στην Κεφαλονιά το σιτηρέσιο ήταν 50 λεπτά για ενήλικες και 25 για τα παιδιά. Βλ. σχετικά: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703β. Δήμαρχος Κρανιῶν προς νομάρχη Κεφαλονιάς, Κρανιές, 13 Απριλίου 1868.

⁵⁹⁵ Ενδεικτικά: *Ἐκθεσις τῆς πρώην ἐπὶ τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς*, Αθήνα 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Πίνακας προσφύγων Πατρῶν · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Πίνακας προσφύγων Κορίνθου, Αργος, 13 Αυγούστου 1868.

⁵⁹⁶ Κάποια ονόματα οικογενειῶν που περιλαμβάνονται στον κατάλογο: Σαρολίδη, Σφακιανάκη, Πρεβελάκη, Δασκαλάκη, Τσιριτνάνη. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.166. Γ. Νικολαΐδης προς Γ. Κλάδο, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1867.

⁵⁹⁷ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 34.589.

⁵⁹⁸ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 78.038, αρ. 472.

⁵⁹⁹ Howe, ὁ. π., σ. 29.

⁶⁰⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εξωτερικών, Φ. 700. Γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα, 7 Μαΐου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα, 3 Αυγούστου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς Νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, αρ. Αθήνα, 8 Αυγούστου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1868 · γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών

λαμβάνει χρηματικά εμβάσματα για όλο το 1869.⁶⁰¹ Μάλιστα, την άνοιξη του 1869, όταν ο πληρεξούσιος του Σγουρού στη Ελλάδα απεβίωσε, τη στιγμή που ο οπλαρχηγός βρισκόταν φυλακισμένος στην Κωνσταντινούπολη, οι τοπικές αρχές σε συνεργασία με το Υπουργείο Εσωτερικών μερίμνησαν να ρυθμίσουν τις τυπικές δυσκολίες ώστε τα χρήματα να φθάσουν στην οικογένεια του.⁶⁰²

Στην ίδια λογική η οικογένεια του οπλαρχηγού Βαρδαντιάκη, ενώ ήταν εγκατεστημένη στα Κύθηρα, λάμβανε κατ' εξαίρεση οικονομική βοήθεια από την *Επί της περιθάλψεως των προσφύγων Κρητών Επιτροπή* που δραστηριοποιούνταν στην Αθήνα.⁶⁰³ Μία τελευταία περίπτωση η οποία αξίζει αναφοράς είναι εκείνη του Ματθαίου Σφακιανάκη, αδελφού του Κωνσταντίνου, αρχηγού των Ανατολικών Επαρχιών. Στο Σφακιανάκη καταβλήθηκε, μετά από αίτηση του, εφάπαξ βοήθημα 200 δρχ.,⁶⁰⁴ τη στιγμή που, όπως προαναφέρθηκε, οι άνδρες πρόσφυγες που βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία δεν δικαιούνταν βοήθεια. Να σημειωθεί ότι η ΚΕΑ λάμβανε καθημερινά επιστολές από πρόσφυγες που αιτούνταν επιπλέον βοήθεια και διευκολύνσεις, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν ως επιχείρημα ότι παρόμοιες διευκολύνσεις γίνονται και με τις οικογένειες άλλων, εννοώντας τις οικογένειες που λάμβαναν το «ενισχυμένο σιτηρέσιο».⁶⁰⁵

Οι Πληρεξούσιοι και οι Οπλαρχηγοί από την Κρήτη διαμαρτύρονταν διαρκώς για την περίθαλψη που παρεχόταν στα μέλη των οικογενειών τους που βρίσκονταν στην Αθήνα,⁶⁰⁶ αλλά και σε άλλες πόλεις του Ελληνικού Βασιλείου.⁶⁰⁷ Η ΚΕΑ

προς νομάρχη Αργολίδας και Κορινθίας, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1868 · νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 14 Σεπτεμβρίου 1868 · νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 23 Οκτωβρίου 1868 · νομάρχης Αργολίδος προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 30 Οκτωβρίου 1868.

⁶⁰¹ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Υπουργείο Εσωτερικών προς νομάρχη Αργολίδος και Κορινθίας, Αθήνα, 5 Σεπτεμβρίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 15 Σεπτεμβρίου 1869 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 20 Φεβρουαρίου 1869.

⁶⁰² ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703α. Νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 29 Απριλίου 1869.

⁶⁰³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 700. Έπαρχος Κυθήρων προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κύθηρα, 21 Ιουλίου 1868.

⁶⁰⁴ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 182. Ματθαίος Σφακιανάκης προς ΚΕΑ, Αθήνα, 31 Μαρτίου 1867.

⁶⁰⁵ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 180, Άννα Γεωργίου Καμπούρη προς ΚΕΑ, Αθήνα, 4 Σεπτεμβρίου 1867 · ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 340. Μάρκος Παπαγιαννάκης προς ΚΕΑ, Αθήνα, 30 Δεκεμβρίου 1868.

⁶⁰⁶ ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 78.037, αρ. 120, 121. ΚΕΑ προς Επιτροπή Ανατολικών Επαρχιών, Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1867.

⁶⁰⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Ιωάννης Ανουσάκης προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 15 Μαΐου 1868.

απαντούσε ότι «ἐργάζονταν διαρκῶς γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν οικογενειῶν τούς καί πρὸς πλήρωση τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν»,⁶⁰⁸ και πως λαμβάνεται «ἰδιαίτερη μέριμνα γιὰ τίς οικογένειες πού ὑποδεικνύεται». ⁶⁰⁹ Ο ισχυρισμός της ΚΕΑ ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθὼς, πέραν των καταλόγων, σώζονται αρκετές επιστολές στις οποίες φαίνεται να καταβάλλεται προσπάθεια γιὰ μία αυξημένη μέριμνα γιὰ συγκεκριμένες οικογένειες.⁶¹⁰ Ἀκόμα και ὅταν εἶχε εκπνεύσει ἡ Επανάσταση, μέλη της ΚΕΑ, παρά τὴ διάλυσή της, συνέχιζαν να προτείνουν στο Ὑπουργεῖο τὴν ευνοϊκὴ μεταχείριση των οικογενειῶν των οπλαρχηγῶν.⁶¹¹

Ἡ ΚΕΑ ζητούσε επανειλημμένα ἀπὸ τὴ Ζωὴ Σούτσου,⁶¹² πρόεδρο της *Επιτροπῆς των Κυριῶν*, τὴν προνομιακὴ μεταχείριση των οικογενειῶν των επιφανῶν Κρητῶν.⁶¹³ Γιὰ παράδειγμα, ἡ ΚΕΑ ζητούσε ἀπὸ τὴν *Επιτροπὴ των Κυριῶν* να μεριμνήσει γιὰ τὴν περίθαλψη τεσσάρων οικογενειῶν «ἐπίσημων Κρητῶν που ἀφίχθησαν με τὸ Ἀρκάδιο», οι οποίες κατοικοῦσαν ἤδη σε οἰκία του Σκουζέ στα Ἰλίσια.⁶¹⁴ Κατ' ἐξαίρεση, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ενεργούσαν και κρατικοὶ αξιωματούχοι. Ο Δήμαρχος Πειραιᾶ, Δ. Μουτζόπουλος ζητούσε ἀπὸ τὴν ΚΕΑ να μεριμνήσει «τά δέοντα γιὰ τὴν οικογένεια καπετάνιου πού βρισκόταν στὸν Πειραιᾶ ἀπροστάτευτη καί στερούμενη περίθαλψης».⁶¹⁵ Ἀντίστοιχα, ὁ Σακόπουλος ζητούσε

---

⁶⁰⁸ ΙΑΚ, Ἐγγραφα τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α' Βιβλίο, σ. 274. ΚΕΑ πρὸς Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση των Κρητῶν, Ἀθήνα, 1 Ἀπριλίου 1867 · ΙΑΚ, Α' Βιβλίο, Ἐγγραφα τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, σ. 279. ΚΕΑ πρὸς Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση Κρήτης, Ἀθήνα, 8 Ἀπριλίου 1867 · ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.218. Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση Κρήτης, Σφακιά, 18 Φεβρουαρίου 1867 · ΙΕΕΕ, φ. 78.038, αρ. 414 - 417. ΚΕΑ πρὸς Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση Κρητῶν, Ἀθήνα, 9 Νοεμβρίου 1868.

⁶⁰⁹ ΙΑΚ, Ἐγγραφα τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Α' Βιβλίο, σ. 287. ΚΕΑ πρὸς Γενικὴ Συνέλευση και Προσωρινὴ Κυβέρνηση Κρήτης, Ἀθήνα, 4 Ἀπριλίου 1867.

⁶¹⁰ ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.029. ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 5 Αυγούστου 1867 · ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.043. ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 5 Μαΐου 1867 · ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.060. ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 21 Αυγούστου · ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.061 – φ. 35.066. ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 14 Αυγούστου · ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 35.072. ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 19 Αυγούστου.

⁶¹¹ Χαρακτηριστικὰ ἡ οικογένεια του οπλαρχηγοῦ Παύλου Ντενιαδάκη λάμβανε 104 δρχ./ μήνα ἀπὸ τὴν *Επιτροπὴ τῆς Σύρου*, ἀφοῦ εἶχε συνεννοηθεῖ με τὴν ΚΕΑ. Βλ. σχετικὰ: ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 78.039, αρ. 64. ΚΕΑ πρὸς Θρ. Ζαΐμη, Ἀθήνα, 25 Φεβρουαρίου 1869.

⁶¹² Πρόκειται γιὰ τὴν κόρη του φαναριώτη πρίγκιπα Κωνσταντίνου Μουρούζη, που εἶχε διατελέσει και μεγάλος διερμηνέας, και γυναίκα του διπλωμάτη Ἀλέξανδρου Γεωργίου Σούτσου.

⁶¹³ ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 78.036, αρ. 48. ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 27 Μαρτίου 1867 · ΚΕΑ πρὸς Ζωὴ Σούτσου, Ἀθήνα, 15 Μαΐου 1867.

⁶¹⁴ ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 34.5781, φ. 34.5782. ΚΕΑ πρὸς *Επιτροπὴ των Κυριῶν*, Ἀθήνα, 1 Ἰουνίου 1867.

⁶¹⁵ Πρόκειται γιὰ τὴν οικογένεια του Καπετάν Τζιριδάκη. Βλ. σχετικὰ: ΙΑΚ, Ἀρχεῖο τῆς Ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Ἀλληλογραφία, Φ. 3, αρ. 415. Μουτζόπουλος πρὸς ΚΕΑ, Πειραιᾶς, 17 Μαΐου 1867.

από τον υπουργό Εξωτερικών, Επ. Δεληγεώργη, την ιδιαίτερη περίθαλψη της οικογένειας του γερόλυκου οπλαρχηγού Κόρακα.⁶¹⁶

Μάλιστα, τη στιγμή που αυξήθηκε η προσέλευση των οικογενειών στην Αθήνα και εντάθηκαν τα παράπονα των ήδη υπάρχουσών οικογενειών εκεί, η ΚΕΑ προέτρεψε την Επιτροπή Σύρου «νά σταλούν μυστικῶς γυναικόπαιδα στή Ζάκυνθο ἢ στήν Κέρκυρα», διότι πέραν του ότι στην Αθήνα δεν υπήρχαν άλλα οικήματα, «οἱ πρωτοερχόμενοι δυσανεστούνται», καθώς η συνολικά δυνατή περίθαλψη θα πρέπει να διαμοιράζεται σε περισσότερο κόσμο.⁶¹⁷ Σε αυτή την συγκυρία οι πιέσεις των οπλαρχηγών συνέβαλαν, βέβαια, συνδυαστικά με άλλους παράγοντες, στη μαζική οργανωμένη διασπορά των προσφυγών στην περιφέρεια του Ελληνικού Κράτους.

Τέλος, ἄλλη μία περίπτωση που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι εκείνη της συνειδητής δυσμενούς αντιμετώπισης οικογενειών εξαιτίας συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, που δεν αναφέρονται με σαφήνεια στην αλληλογραφία. Είναι ενδιαφέρον ότι ο δήμαρχος Τήνου ενημέρωσε μέσω επιστολής την ΚΕΑ ότι δύο πολυμελείς οικογένειες (10 και 7 μελών) που έφθασαν στην Τήνο η πρώτη τον Αύγουστο του 1866 και η δεύτερη τον Ιανουάριο του 1867 «φέροντας πιστοποιητικό» δεν λαμβάνουν βοήθεια, επειδή η δημοτική αρχή δεν έλαβε θετικές πληροφορίες για αυτές τις οικογένειες. Άρα, εδώ παρατηρείται για μία συνειδητή διακριτική μεταχείριση που οδηγεί στον αποκλεισμό από την υλική βοήθεια που θα εξασφαλίσει στα μέλη των οικογενειών αυτών τα ελάχιστα απαιτούμενα για ζωή.⁶¹⁸

4.5: Η εκπαίδευση των παιδιών των προσφύγων

Καθώς κυλούσε ο 19ος αιώνας, ολοένα και περισσότερο, η εκπαίδευση αναγνωριζόταν από ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας, όχι μόνο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά από ένα ευρύτερο κοινωνικό φάσμα, ως μέσο διεύρυνσης των πνευματικών οριζόντων του ανθρώπου και ως μέσο επαγγελματικής

---

⁶¹⁶ *Μνημεία, ό. π.*, τχ. Α', σ. 192. Σακόπουλος προς Δεληγεώργη, αρ. 191, ΑΥΕ/ΚΥ – Μ5/190, Χανιά, 7 Δεκεμβρίου 1866. Για τη δράση του Κόρακα στις Κρητικές Επανάστασεις βλ: Π. Π. Βαβουλές, «Βιογραφίες Κρητικών Ηρώων: «Ο Μιχαήλ Κόρακας», *Κρητική Εστία* ΙΒ', τχ. 99, Σεπτέμβριος 1960, σσ. 123 - 129.

⁶¹⁷ Στην επιστολή αναφέρεται ότι στη Ζάκυνθο και στην Κέρκυρα υπάρχουν μεγάλα οικήματα, όπως στρατώνες των Άγγλων, όπου «μπορούν άμεσως τά γυναικόπαιδα νά βρούν στέγη μέχρι νά βρεθούν οικήματα καί όχι νά μένουν ἄστεγα ἐν μέσω ὁδῶν». Βλ. σχετικά: ΙΑΚ, Β' Βιβλίο, Έγγραφο της Έν Άθήναις ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, σ. 82. ΚΕΑ προς Επιτροπή Σύρου, Αθήνα, 11 Ιουλίου 1867.

⁶¹⁸ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Άθήναις ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 175. Δήμαρχος Τήνου προς ΚΕΑ, Τήνος, 11 Μαρτίου 1867.

αποκατάστασης.⁶¹⁹ Την ίδια περίοδο οι πολιτικές εξουσίες προωθούσαν τη συστηματική μόρφωση των παιδιών, καθώς αντιλαμβάνονταν πως ο θεσμός της εκπαίδευσης αποτελεί ένα αποτελεσματικό εργαλείο διάδοσης των κυρίαρχων εθνικών και οικογενειακών αξιών στον διαρκώς αυξανόμενο πληθυσμό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και οι γονείς άρχισαν να ενδιαφέρονται για την μόρφωση των παιδιών τους. Βέβαια, η πραγμάτωση των γονικών φιλοδοξιών σχετίζεται με το εκάστοτε κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο δράσης. Προϋπόθεση για την παρακολούθηση των σχολικών μαθημάτων ήταν η υπερπήδηση διαφόρων προσκομμάτων, ιδίως για τα παιδιά οικογενειών που κατοικούσαν στην ύπαιθρο, όπως η χωρική απόσταση από το σχολείο και η έλλειψη πόρων. Για παράδειγμα, στις οικογένειες του αγροτικού χώρου η διαρκής ανάγκη από εργατικά χέρια που θα συμμετείχαν στις αγροτικές εργασίες καλύπτονταν και από τη συνεισφορά των παιδιών. Συνεπώς, σε πολλές περιπτώσεις η παρακολούθηση μαθημάτων ήταν απαγορευτική, διότι σήμαινε αυτόματα την έλλειψη αυτών των εργατικών χεριών.

Στο νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος τα πρώτα κεντρικά οργανωμένα σχολεία συγκροτήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1830. Την ίδια εποχή, το 1834, κατοχυρώθηκε νομοθετικά το δικαίωμα συμμετοχής της Ελληνίδας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση με το νομοθετικό διάταγμα 6/18 Φεβρουαρίου 1834 (άρθρο 58), στο οποίο προβλεπόταν η σύσταση σχολείων θηλέων.⁶²⁰ Αυτή η νομοθετική πρωτοβουλία σχετίζεται άμεσα με την αστική αντίληψη του 19ου αιώνα που θεωρεί τη γυναικεία μόρφωση απαραίτητη για τη μετατροπή της γυναικιάς σε αφοσιωμένη σύζυγο παιδαγωγό, διαχειρίστρια του νοικοκυριού και αποτελεσματική προστάτιδα των παιδιών της.⁶²¹ Σε περίπτωση που σε κάποια περιοχή δεν υπήρχε σχολείο θηλέων, προβλεπόταν η από κοινού φοίτηση αγοριών και κοριτσιών στο ίδιο σχολείο.⁶²² Μολαταύτα, παρά την αναγνώριση της εκπαίδευσης ως μέσο κοινωνικής ανέλιξης και

---

⁶¹⁹ Σ. Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σσ. 102, 103.

⁶²⁰ Τα πρώτα σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν στην Ερμούπολη (1830), την Αίγινα, το Ναύπλιο και το Άργος. Βλ. σχετικά: *Ο. π.*, σσ. 36, 58 - 65.

⁶²¹ Για την ηθικοποιητική λειτουργία της εκπαίδευσης και της εργασίας στις γυναίκες στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βλ.: Μ. Κορασίδου, *Άθλιοι, ό. π.*, σσ. 171 - 222. Για την «ιατρικοποίηση» της οικογένειας με επίκεντρο τα παιδιά βλ.: Μ. Κορασίδου, *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και Έλεγχος της Υγείας του Πληθυσμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σσ. 173 – 216.

⁶²² Λίγο αργότερα, το 1852, με νέα εγκύκλιο απαγορεύτηκε η κοινή φοίτηση (εγκύκλιος 4077/1852). Βλ. σχετικά: Ζ. Καψαλάκης, *Η εκπαίδευση στην περιοχή της Μεσάρας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, ΔΔ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Τμήμα Παιδαγωγών, Ιωάννινα 2010, σ. 317.

την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου,⁶²³ η συμμετοχή των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία δείχνει να είναι χαμηλή σε όλο το 19ο αιώνα. Ένα μεγάλο ποσοστό των ελληνόπουλων ήταν αποκομμένο από την εκπαιδευτική διαδικασία,⁶²⁴ με τα επίπεδα αγραμματοσύνης να εξακολουθούν να κινούνται σε πολύ υψηλά επίπεδα.
625

Στην Κρήτη τα πρώτα θεσμικά οργανωμένα σχολεία ιδρύθηκαν το 1841.⁶²⁶ Μετά το Κίνημα του 1858 παρατηρήθηκε σημαντική ανάπτυξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας.⁶²⁷ Καθοριστική ώθηση στις εκπαιδευτικές δυνατότητες δόθηκε μέσα από την αξιοποίηση του θεσμού των Δημογεροντιών, δηλαδή του διοικητικού οργάνου των χριστιανών του νησιού που λειτουργούσε υπό την εποπτεία της οθωμανικής εξουσίας. Το όργανο αυτό με το πέρασμα των ετών εξελίχθηκε σε ισχυρό θεσμό τοπικής αυτοδιοίκησης που, εκτός των άλλων, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των εκπαιδευτικών δομών για τα χριστιανόπουλα.⁶²⁸ Βέβαια, παρά τις προσπάθειες ο αριθμός των παιδιών και, ειδικά, των κοριτσιών που παρακολουθούσε μαθήματα στα σχολεία ήταν εξαιρετικά χαμηλός.⁶²⁹

Με το ξέσπασμα της Κρητικής Επανάστασης το 1866 και την άφιξη των πρώτων προσφύγων η ελληνική κοινωνία κινητοποιήθηκε για την εξασφάλιση τροφής, στέγης και ενδυμάτων για τους πρόσφυγες, καθώς και για την παρακολούθηση μαθημάτων από τα προσφυγόπουλα. Συναντάμε διδασκάλους που φιλοξένησαν δωρεάν προσφυγόπουλα στα μικρά ιδιωτικά σχολεία που διατηρούσαν.⁶³⁰ Στην Αθήνα εκατοντάδες προσφυγόπουλα φοίτησαν στα δημοτικά και γυμνάσια σχολεία της

---

⁶²³ Στα 1867 υπήρχαν στο Ελληνικό Βασίλειο 996 δημόσια και 80 ιδιωτικά σχολεία, όλων των ειδών και βαθμίδων, στα οποία φοιτούσαν 57.785 μαθητές και μαθήτριες. Βλ. σχετικά: «Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος», *Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος*, Αθήνα 1933, σ. 428.

⁶²⁴ Τσουκαλάς, *ό. π.*, σ., 384.

⁶²⁵ Στα 1870 το ποσοστό των αναλόβητων ανδρών στην Ελλάδα υπολογίζεται σε 70% και το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες σε 93,7%. Βλ. σχετικά: Π. Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2015, σσ. 123, 172.

⁶²⁶ Καψαλάκης, *ό. π.*, σ. 174.

⁶²⁷ Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται με τα προνόμια που δόθηκαν από το διάταγμα του Χάττι – Χουμαγιούν (1856) και μετά το Κίνημα του Μαυρογένη (1858). Βλ. σχετικά: Καψαλάκης, *ό. π.*, σ. 331 · Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ. 359. Για το διάταγμα της 7/19 Ιουλίου 1858 βλ.: Τσιριντάνης, *Α΄, ό. π.*, σσ. 30 – 32. Για την εφαρμογή του διατάγματος του 1858 βλ.: *Αιών*, αρ. 1.882, 7 Μαΐου 1860.

⁶²⁸ Καλλιατάκη, *ό. π.*, σ. 33.

⁶²⁹ Στην πόλη του Ηρακλείου το πρώτο σχολείο (Δημοτικό και Ελληνικό) για κορίτσια ιδρύθηκε το 1844. Βλ. σχετικά: Καψαλάκης, *ό. π.*, σ. 318.

⁶³⁰ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.249, 7 Σεπτεμβρίου 1867 · *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.367, 23 Φεβρουαρίου 1868.

πόλης.⁶³¹ Στην Κεφαλονιά περίπου 40 αγόρια και 20 κορίτσια φοίτησαν στα δημοτικά σχολεία του Αργοστολίου.⁶³² Στην Κέρκυρα η τοπική *Επιτροπή* προσέλαβε διδάσκαλο που ασχολούνταν αποκλειστικά με τη διδασκαλία των παιδιών των προσφύγων.⁶³³ Στην Καλαμάτα, στην παραλία της πόλης, συστάθηκε ένα *Εθνικό Γραμματοδιδασκαλείο*, το οποίο διηύθυνε ο ιερέας πρόσφυγας Αντώνιος Σκαλιζουνάκης. Εκεί, διδάσκονταν ανάγνωση και γραφή 45 προσφυγόπουλα.⁶³⁴ Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα απαραίτητα βιβλία για τη διδασκαλία, είτε, προσφέρονταν από εκδότες, είτε, αγοράζονταν ύστερα από συνδρομές πολιτών.⁶³⁵

Πιο οργανωμένη δράση σχετικά με την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων στην Αθήνα ανέπτυξε η *Αμερικοελληνική Επιτροπή*.⁶³⁶ Με ενέργειες του Χάου, Αμερικανίδων που ζούσαν στην Αθήνα και Ελληνίδων αστών ένας μεγάλος αριθμός παιδιών, περίπου 1.000 αγόρια και κορίτσια (εικ. 2), περνούσαν το χρόνο τους με εποικοδομητικό τρόπο στα ειδικά σχολεία που συγκροτήθηκαν για τους πρόσφυγες.⁶³⁷ Σε αυτά τα σχολεία τα κορίτσια διδάσκονταν πλέξιμο και ραπτική και τα αγόρια διάφορες άλλες τέχνες. Έτσι, «κρατούνταν μακριά από τη ζωή του δρόμου, και από τὸ νά μεγαλώνουν στὴν ἀνεργία, στὴ διαστροφή καὶ τὴν ἀρρώστια».⁶³⁸

Επίσης, ένα σχολείο για άπορα κορίτσια κρητικών οικογενειών συστάθηκε με πρωτοβουλία της Άννας Εϋνάρδ - Λουλίν, χήρας του γαλλοελβετού τραπεζίτη Ιωάννη – Γαβριήλ Εϋνάρδου, το οποίο τέθηκε υπό την εποπτεία της ΦΕ. Στο φιλοκρητικό

---

⁶³¹ Χαρακτηριστικά, για τη διεξαγωγή του μαθήματος στο δημοτικό σχολείο Αθηνών περίπου 500 προσφυγόπουλα συσσωρεύονταν εντός μίας αίθουσας. Βλ. σχετικά: *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.370, 27 Φεβρουαρίου 1868.

⁶³² *Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς περὶ τῶν πρὸς συντήρησιν τῶν ἐδώ προσφύγων*, Κεφαλλονία 1868, σ. 6 · Ζαφειράτου, *ό. π.*, σ. 31.

⁶³³ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 704. Δήμαρχος Κέρκυρας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Κέρκυρα, 5 Οκτωβρίου 1868.

⁶³⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 697. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Σπέτσες, 12 Απριλίου 1868 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 702β. Νομάρχης Μεσσηνίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 21 Μαρτίου 1869.

⁶³⁵ *Παλιγγενεσία*, αρ. 1.260, 22 Σεπτεμβρίου 1867.

⁶³⁶ Για την εκπαίδευση των παιδιών των Κρητών προσφύγων στην Αθήνα βλ. και: Εμ. Χαλκιαδάκης, «Τα σχολεία των Κρητών προσφύγων στην Αθήνα (1866-1869)», στο: *Εκπαίδευση, Κρίσεις και Πόλεμοι. 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Αθ. Καραφύλλης & Ιω. Ταταρίδης (επιμ.), εκδ. Τζιόλα, Αθήνα 2020, σσ. 515 - 522.

⁶³⁷ Παρουσιάζει ενδιαφέρον ο εξιδανικευτικός τρόπος με τον οποίο ο *Tuckerman* περιγράφει την εκπαίδευση των προσφυγόπουλων. Βλ. σχετικά: *Papers relating to Foreign Affairs (1860 – 1869)*, United States State Department, Ουάσιγκτον 1972. *Tuckerman* προς *Seward*, Αθήνα, 25 Ιουνίου 1868.

⁶³⁸ Ο Χάου αναφέρει ότι «τα σχολεία διευθύνονταν από τις κυρίες Μπόλντγουιν, Σακελλαρίου, Χίλλ, Καλοποθάκη, με τη βοήθεια έξυπνων γυναικών από την Κρήτη που είχαν επιλεγεί ως βοηθοί τους. Στο σχολείο της κυρίας Σακελλαρίου φοιτούσαν 180 παιδιά, στις κυρίας Κονταστάν 300 παιδιά, και η δις Μπόλντγουιν είχε την κύρια επιστασία του δικού μου σχολείου, στις Δούκισσας, που ο αριθμός των παιδιών φθάνει τα 450, και δημιούργησε ένα άλλο στα δωμάτια του υπογείου με 70 παιδιά». Παράλληλα, «ανοίχτηκε ένα διδασκαλείο τεχνών που έχει 400 μαθητές στο σχολείο των Ιλισίων». Βλ. σχετικά: *Howe, ό. π.*, 38 – 43.

Εϋνάρδειο φοίτησαν περισσότερα από 60 κορίτσια κρητικής καταγωγής, ύστερα από συστάσεις.⁶³⁹ Εκεί τα προσφυγόπουλα διδάσκονταν γραφή και ανάγνωση, ραπτική, οικιακή οικονομία, και ασκούσαν πρακτική άσκηση στο μαγειρείο, στο πλυντήριο, στο σιδερωτήριο, στο νηπιαγωγείο για την περιποίηση των νηπίων, και στα «δωμάτια του καταστήματος για τόν οικιακό εϋπρεπισμό», προκειμένου μέσα «από αυτές τίς πρωτότυπες ένασχολήσεις νά μορφωθούν ως θεραπαινίδες οίκοκυρές».⁶⁴⁰ Το σχολείο έπαψε να λειτουργεί το 1868 όταν απομακρύνθηκαν τα προσφυγόπουλα που φοιτούσαν σε αυτό.⁶⁴¹ Επίσης, ένα σχολείο της ΦΕ λειτούργησε στην Κηφισιά, στο οποίο φοίτησαν τουλάχιστον 60 – 70 κορίτσια κρητικής καταγωγής.⁶⁴²

Παράλληλα, φαίνεται πως δινόταν η δυνατότητα σε λίγα παιδιά, που επιλέγονταν βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων, να φοιτούν σε ήδη υπάρχουσες ιδιωτικές εκπαιδευτικές δομές στην Αθήνα. Χαρακτηριστικά, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ελάχιστα κορίτσια από την Κρήτη φοίτησαν σε σχολεία της ΦΕ, ύστερα από συστάσεις κοινωνικά επιφανών ανδρών. Το 1867 το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας αποφάσισε να παραλάβει συνολικά 3 υποτρόφους στα «καταστήματά» της, μία από κάθε διοικητική περιφέρεια της Κρήτης.⁶⁴³ Όταν είχαν καλυφθεί οι δύο θέσεις, για τα τμήματα Χανίων και Ρεθύμνου, ο Κωνσταντίνος Σφακιανάκης, πρόεδρος της Επιτροπής Ανατολικών Επαρχιών, αιτήθηκε στην ΚΕΑ να μεσολαβήσει για την επιλογή της 9χρονης κόρης του, που είχε φθάσει στην Αθήνα προ λίγων ημερών, ως υποτρόφου από το τμήμα Ηρακλείου.⁶⁴⁴ Το αίτημά έγινε άμεσα αποδεκτό, καθώς μία ημέρα αργότερα ο Διευθυντής και το Συμβούλιο της ΦΕ απάντησαν ότι δέχονταν «το άναφερόμενο».⁶⁴⁵ Να σημειωθεί ότι υπήρχε άμεση σύνδεση μεταξύ ΚΕΑ και ΦΕ,⁶⁴⁶ καθώς πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της ΦΕ κατά την περίοδο 1866 – 1871

---

⁶³⁹ Χαρακτηριστικά, τη στιγμή που φοιτούσαν 22 κορίτσια στο Εϋνάρδειο σχολείο, για τα 12 από αυτά οι απαραίτητες συστάσεις είχαν γίνει από τη Ζωή Σούτσου. Βλ. σχετικά: ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων, φ. 34.606.

⁶⁴⁰ *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1867*, Αθήνα 1868, σ. 9.

⁶⁴¹ *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1868*, Αθήνα 1869, σ. 12.

⁶⁴² *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1867*, Αθήνα 1868, σσ. 14, 15 · *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1868*, Αθήνα 1869, σ. 11.

⁶⁴³ *Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1868*, Αθήνα 1869, σ. 41.

⁶⁴⁴ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 189α.

⁶⁴⁵ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 189β · ΑΦΕ, συν. 7858, 22 Μαΐου 1867.

⁶⁴⁶ Οι σχέσεις μεταξύ ΚΕΑ και Διοικητικού Συμβουλίου της ΦΕ φαίνεται να ήταν συνέχεις. Χαρακτηριστικά, για την έγκριση παροχής υποτροφιών σε δυο προσφυγόπουλα από την Κρήτη ζητήθηκε η γνωμοδότηση της ΚΕΑ. Η μία αίτηση αφορούσε στην κόρη του Μιχαήλ Κυριακίδου, μέλους της Συνελεύσεως της Κρήτης. Βλ. σχετικά: ΑΦΕ, συν. 7.847, 26 Απριλίου 1867.

ήταν ο Λέων Μελάς.⁶⁴⁷ Αντίστοιχα, στις 3 Ιανουαρίου 1868 ύστερα από σύσταση του Γεωργίου Νικολαΐδη, πληρεξούσιου δικηγόρου της ΦΕ στη Λαμία,⁶⁴⁸ επιτράπηκε, η δωρεάν φοίτηση δύο κοριτσιών προσφυγικών οικογενειών.⁶⁴⁹ Ανάλογη πρωτοβουλία αναλήφθηκε από τους Ρενιέρη και Αντωνιάδη μετά το τέλος της Επανάστασης, το Σεπτέμβριο του 1870, όταν οι δύο άνδρες εγγυήθηκαν για την κόρη του γενικού αρχηγού Αποκορώνου, Κωστάρου Βολουδάκη, ώστε εκείνη να γίνει δεκτή στο Αρσάκειο, τη στιγμή που έμεινε μία θέση κενή από το κρητικό κληροδότημα του 1841.⁶⁵⁰

Πέρα από τις υποτροφίες που παρείχε η ΦΕ, φαίνεται ότι η ΚΕΑ μεριμνούσε ιδιαίτερα για την εκπαίδευση των παιδιών επιφανών Κρητών. Ένα κορίτσι που φοιτούσε στο Αρσάκειο, με τη βοήθεια της ΚΕΑ, ήταν η κόρη του Κωνσταντίνου Σαρολίδη, που ήταν πληρεξούσιος της Γενικής Συνέλευσης Κρήτης και ένας εκ των 8 βουλευτών που μετέβησαν στην Αθήνα το Μάιο του 1868 με σκοπό να παρουσιάσουν τα αιτήματα και τις θέσεις της Γενικής Συνέλευσης Κρήτης στην Ελληνική Βουλή.⁶⁵¹ Άλλη μία αντίστοιχη περίπτωση, που αφορά στην οικονομική στήριξη δεκαπέντε νέων κρητικής καταγωγής προκειμένου να συνεχίσουν τις σπουδές τους, λαμβάνει χώρα μετά το τέλος της Επανάστασης. Ο Παρθένιος Κελαϊδής κατέθεσε αίτημα ενίσχυσης των νεών,⁶⁵² με την ΚΕΑ να απαντά ότι θα αποδεσμεύει μηνιαίως το ποσό των 450 δρχ. για την ενίσχυση των νέων.⁶⁵³

Στον αντίποδα, ένας αριθμός παιδιών πολλαπλάσιος των χιλίων που φοιτούσαν στα διδασκαλεία των *Επιτροπών* δεν είχαν τη δυνατότητα να απασχοληθούν σε κάποια εκπαιδευτική δομή καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, σε μία συλλογική αναφορά που συντάσσουν 22 προσφυγικές

---

⁶⁴⁷ Για τη ζωή και τη δράση του Λέοντα Μελά βλ.: Βικέλας, *Ζωή, ό. π.*, σσ. 216 – 239 · Στουραϊτης, *ό. π.* · Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Ο Λέων Μελάς (1812 – 1879) ως λογοτέχνης – παιδαγωγός και το έργο του», *Παρνασσός ΜΗ'*, Αθήνα 2006.

⁶⁴⁸ ΑΦΕ, συν. 6.438.

⁶⁴⁹ Πρόκειται για τις Πολυξένη Σαβάκη και Ειρήνη Μπουράκη. Βλ. σχετικά: ΑΦΕ, συν. 7.976, 3 Ιανουαρίου 1868.

⁶⁵⁰ ΑΦΕ, συν. 8.475, 9 Σεπτεμβρίου 1870 · ΑΦΕ, συν. 8.479, 16 Σεπτεμβρίου 1870.

⁶⁵¹ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Άθήναις υπέρ τών Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 316. Κωνσταντίνος Σαρολίδης προς ΚΕΑ, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1868. Επίσης, το Αρσάκειο δέχθηκε μία προσφυγοπούλα από την Κρήτη ύστερα από σύσταση του προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της ΦΕ, Λέοντα Μελά. Βλ. σχετικά: ΑΦΕ, συν. 7.926, 20 Σεπτεμβρίου 1867.

⁶⁵² Για την πολιτική δράση του Παρθενίου Κελαϊδής κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866 – 69 βλ.: Σ. Αυγουστάκης, *Αρχιμ. Παρθένιος Κελαϊδής (1830 – 1905). Η Εκκλησιαστικά και η Εθνική δράση Του*, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, Αθήνα 2019, σσ. 42 – 120.

⁶⁵³ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Άθήναις υπέρ τών Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 371, 372. Παρθένιος Κελαϊδής προς ΚΕΑ, Αθήνα, 2 Μαΐου 1869.

οικογένειες που κατοικούσαν στην Αθήνα την οποία αποστέλλουν στην ΚΕΑ αναφέρεται ότι τα παιδιά τους έχουν διακόψει την εκπαίδευση τους, καθώς δεν είναι δεκτά στα δημοτικά σχολεία της Αθήνας, ούτε στα φιλανθρωπικά σχολεία της Αμερικάνικης Εφορείας, με αποτέλεσμα να περιπλανούνται στους δρόμους των πόλεων. Οι οικογένειες αιτούνται την εύρεση χώρου στο κέντρο της Αθήνας, όπου θα στεγαστεί σχολείο που θα φιλοξενήσει τα παιδιά τους, υπό τις οδηγίες κατάλληλου δασκάλου, ώστε να αποφευχθούν κάθε είδους καταχρήσεις και να αναπτυχθούν οι διανοητικές δυνάμεις των παιδιών.⁶⁵⁴ Η αναφορά αυτή συμβαδίζει με την περιορισμένη αύξηση των μαθητών και των μαθητριών που παρατηρείται στους καταλόγους του Υπουργείου Εκπαίδευσης σχετικά με τους αριθμούς των παιδιών που παρακολουθούσαν μαθήματα στο Δημοτικό σχολείο μεταξύ των ετών 1865 και 1869.⁶⁵⁵

Συμπερασματικά, μέσα από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν διαφαίνεται ότι ήταν περιορισμένες οι ευκαιρίες που δίνονταν στη συντριπτική πλειονότητα των παιδιών των προσφύγων για λήψη μόρφωσης, εν συγκρίσει με το τρόπο που αντιμετωπίστηκαν παιδιά συγκεκριμένων οικογενειών των οποίων οι άνδρες διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στα τεκταινόμενα του εθνικού αγώνα. Ακόμα και στις περιπτώσεις των προσφυγόπουλων που εντάχθηκαν στα σχολεία των *Επιτροπών* το επίπεδο της μόρφωσης και οι συνθήκες εντός του οποίου εκείνη παρέχεται δεν θα μπορούσε να συγκριθεί με τη μόρφωση που παρεχόταν στο δημοφιλέστερο σχολείο του Ελληνικού Κράτους της εποχής, στο οποίο φοιτούσαν οι κόρες των οικογενειών των ανώτερων αστικών στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας.

---

⁶⁵⁴ ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869), Αλληλογραφία, Φ. 1, αρ. 320. 22 οικογένειες προσφύγων προς ΚΕΑ, Αθήνα, 14 Σεπτεμβρίου 1868.

⁶⁵⁵ Ζιώγου – Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 237.

Επίλογος

Τους τελευταίους δύομιση αιώνες δεκάδες εκατομμύρια άνθρωποι εκπατρίστηκαν, στο πλαίσιο των πολεμικών συρράξεων που έλαβαν χώρα ανά τον κόσμο κατά τη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών κρατών. Μετά τη συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους, στην Κρήτη, μία από τις αλύτρωτες περιοχές που κατά της διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης οι χριστιανοί κάτοικοί της διεκδίκησαν αλλά δεν κατάφεραν τη συμπερίληψή της στα όρια του κράτους, παρατηρούνταν συγκρούσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού. Τούτες οι συγκρούσεις, υπό την επίδραση της αναδυόμενης ιδεολογίας του εθνικισμού, λάμβαναν ολοένα και περισσότερο εθνικά χαρακτηριστικά. Κατά τη διάρκεια αυτών των κρητικών εθνοθρησκευτικών συγκρούσεων άμαχοι χριστιανοί του νησιού μετακινούνταν μαζικά προς τον ελληνικό χώρο προκειμένου να αποφύγουν τους κινδύνους.

Με αφορμή την Κρητική Επανάσταση του 1866 – 1869 προκλήθηκε το μεγαλύτερο προσφυγικό κύμα χριστιανών που κινήθηκε προς το Ελληνικό Βασίλειο το 19ο αιώνα, καθώς περίπου 30.000 - 35.000 χριστιανοί εκπατρίστηκαν σε αυτή τη συγκυρία. Από την Επανάσταση του 1866 προκλήθηκαν και άλλες μορφές ανθρώπινης κινητικότητας, όπως η εσωτερική κινητικότητα χριστιανών και μουσουλμάνων εντός του νησιού αλλά και η μετακίνηση δεκάδων χιλιάδων ενόπλων στην Κρήτη, χριστιανών και μουσουλμάνων, για να μετάσχουν στις πολεμικές διαδικασίες. Από τις προηγούμενες μετακινήσεις Κρητών χριστιανών προς τον ελληνικό χώρο και τις εμπορικές επαφές μεταξύ κατοίκων των δύο περιοχών είχαν αναπτυχθεί ισχυρά ανθρώπινα δίκτυα, τα οποία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στον εκπατρισμό των χριστιανών Κρητών σε αυτή τη συγκυρία. Οι χριστιανοί πρόσφυγες, αρχικά, διαπεραιώθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, στην Αθήνα, στον Πειραιά, στη Σύρο, και στις περιοχές του Ελληνικού Κράτους που διέμεναν κρητικής καταγωγής πληθυσμοί προηγούμενων μετακινήσεων. Από τα μέσα του 1867, που το προσφυγικό κύμα διογκώθηκε, προσφυγικές οικογένειες μεταφέρονταν μετά από κρατικές αποφάσεις σε κάθε επαρχία τους Ελληνικού Βασιλείου, όπου θα μπορούσαν να τους παρασχεθούν τα στοιχειώδη μέσα διαβίωσης. Από εκεί και έπειτα, συχνά οι πρόσφυγες μετακινούνταν με δική τους πρωτοβουλία, πολλές φορές παράτυπα, καθώς για τη μετακίνηση τους απαιτούνταν σχετική κρατική άδεια που δεν δινόταν απαραίτητα, κυρίως εξαιτίας φόβων για το ξέσπασμα υγειονομικής κρίσης.

Από το 1868, που ουσιαστικά η Επανάσταση εισήλθε σε περίοδο παρακμής, ξεκίνησε ο επαναπατρισμός των Κρητικών οικογενειών στην τόπο καταγωγής τους. Ένας από τους όρους της της Συνθήκης του Παρισίου (9/20 Ιανουαρίου 1869) που δεσμεύτηκε ότι θα τηρήσει η ελληνική κυβέρνηση ήταν η απρόσκοπτη επιστροφή όσων προσφύγων επιθυμούσαν. Υπό αυτή την εξέλιξη, μαζικοποιήθηκε ο επαναπατρισμός των κρητικών οικογενειών. Μέχρι το καλοκαίρι του 1869 είχε επιστρέψει η πλειοψηφία των Κρητών προσφύγων, αλλά όχι το σύνολό τους, καθώς προσφυγικές οικογένειες παρέμεναν εκείνη τη στιγμή στην Ελλάδα για εργασιακούς, υγειονομικούς αλλά κυρίως, πολιτικούς λόγους, φοβούμενες για τον τρόπο που θα τις αντιμετωπίσουν οι κρητικές οθωμανικές αρχές, παρά την καθολική αμνηστία που είχε δοθεί στη Συνθήκη.

Το Ελληνικό Βασίλειο από τις πρώτες μέρες άφιξης των προσφύγων ανέλαβε πρωτοβουλίες για την περίθαλψή τους, ενδιαφέρθηκε για την στέγασή, την οικονομική ενίσχυση και την παροχή υπηρεσιών και υλικών αγαθών. Το κρατικό έργο συμπληρώνονταν από τη δράση των *Επιτροπών* που συγκροτούνταν ύστερα, είτε από ιδιωτικές πρωτοβουλίες, είτε από κρατικές παραινέσεις, και αναλάμβαναν τη συλλογή χρημάτων και υλικών αγαθών που διατίθεντο στους πρόσφυγες. Η πλέον ιδιαίτερη και με τη μεγαλύτερη επιρροή περίπτωση *Επιτροπής* ήταν η *ΚΕΑ*, η οποία όμως δεν δραστηριοποιήθηκε, όπως δήλωνε στην ιδρυτική της διακήρυξη με την περίθαλψη των προσφύγων, αλλά με τη διαχείριση διπλωματικών, πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομικών ζητημάτων της Επανάστασης.

Η κοινωνική πολιτική που εφάρμοσε το Ελληνικό Κράτος για την περίθαλψη των προσφύγων δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπίσει με ενιαίο τρόπο τις ανάγκες των κρητικών οικογενειών. Η αποσπασματικότητα των μέτρων και η ευελιξία των τοπικών αρχών στην εφαρμογή των οδηγιών της κεντρικής διοίκησης επέφεραν έναν κατακερματισμό πολιτικών εφαρμογών, με αποτέλεσμα την ανά περιοχή διαφορετική αντιμετώπιση των προσφύγων. Οι άποροι πρόσφυγες που αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν τις βασικές ανάγκες τους εξέφραζαν διαρκώς τα παράπονα τους προς τις τοπικές αρχές και το Υπουργείο Εσωτερικών. Παράλληλα όμως, αναγνώριζαν τη συνδρομή των Ελλήνων πολιτών στην προσπάθεια διευθέτησης των προβλημάτων τους. Σε γενικές γραμμές, οι σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων φαίνεται πως κινήθηκαν σε καλό επίπεδο.

Η μεγάλη φιλανθρωπική δραστηριότητα που παρατηρήθηκε την τριετία που παρέμειναν οι Κρήτες πρόσφυγες στον Ελληνικό χώρο αφορούσε κυρίως στην άμεση

οικονομική ενίσχυση, στη διάθεση αντικειμένων στις *Επιτροπές*, οι οποίες θα εξοικονομούσαν χρήματα μέσα από την εκποίηση τους, αλλά και τη διάθεση ειδών πρώτης ανάγκης και τροφίμων. Να σημειωθεί ότι, παράλληλα, διατίθεντο χρήματα και υλικά μέσα που κατευθύνονταν στην Κρήτη, τα οποία, πέραν των πολεμοφοδίων, είναι εξαιρετικά παράτολμο να εξαιρεθούν από τη συνολική φιλανθρωπική δραστηριότητα αυτής της περιόδου, καθώς μέρος αυτών εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των άμαχων πληθυσμών στην Κρήτη.

Ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο που χαρακτηρίζει τη φιλανθρωπική δραστηριότητα αυτής της περιόδου είναι η δημοσίευση των συνδρομών στον τύπο, δηλαδή η ενημέρωση της κοινότητας ότι συγκεκριμένα άτομα διακατέχονται από τις ηθικές αξίες που τους ωθούν στη φιλανθρωπική δράση. Σε πολλές περιπτώσεις τα ίδια τα φιλάνθρωπα υποκείμενα αποζητούν τη δημοσιοποίηση, αναγνωρίζοντας στη φιλανθρωπία μία διακριτή πράξη, μία πράξη που τους κάνει να ξεχωρίζουν στο εσωτερικό της κοινότητας και που λειτουργεί ως εργαλείο απόκτησης και διατήρησης συμβολικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Παράλληλα, μία πληθώρα φιλανθρωπικών συνδρομών που κατέφθαναν στις *Επιτροπές* από ανώνυμους αποστολείς καταδεικνύουν ότι ορισμένοι φιλάνθρωποι της εποχής δεν ασκούσαν πράξεις κοινωνικής προσφοράς προκειμένου να εξυπηρετήσουν προσωπικές ή οικογενειακές σκοπιμότητες, αλλά, καθοδηγούμενοι από την ανεπτυγμένη εθνική τους συνείδηση, συνέδραμαν στην επίτευξη του εθνικού οράματος.

Το μεγαλύτερο μέρος τούτης της φιλανθρωπικής δραστηριότητας ασκήθηκε από τους Έλληνες αστούς του εξωτερικού, τους ελληνικής καταγωγής πληθυσμούς που ευημερούσαν στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα στις ελληνικές παροικίες στην Ευρώπη και σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι πλούσιοι ομογενείς μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα ήταν επιφυλακτικοί να επενδύουν στην Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα, έχοντας ανεπτυγμένη εθνική συνείδηση, διέθεταν κεφάλαια τους στον ελληνικό χώρο για φιλανθρωπικούς και εθνικούς σκοπούς. Πέρα από εθνικά υποκείμενα, οι ομογενείς ήταν στυγνοί επιχειρηματίες που στάθμιζαν καταστάσεις και αντιλαμβάνονταν ότι η συνδρομή που παρέχουν στο εθνικό κέντρο δημιουργεί ένα εφεδρικό περιβάλλον για μελλοντικούς επιχειρηματικούς ελιγμούς σε μία ενδεχόμενη δύσκολη για εκείνους συνθήκη. Να σημειωθεί, επίσης, ότι σε μεγάλο βαθμό η φιλανθρωπική δραστηριότητα των ομογενών αστών ήταν απότοκη της παρακίνησης και της πίεσης που δέχονταν από τους εγχώριους αστούς διανοουμένους που συμμετείχαν στην *ΚΕΑ* και συντόνιζαν τον

εθνικό αγώνα, αλλά και από τους Έλληνες προξένους που ήταν εγκατεστημένοι στις παροικίες

Όπως προαναφέρθηκε, παρατηρήθηκαν διαφορές στη βοήθεια που λάμβαναν οι Κρήτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εντός του Ελληνικού Βασιλείου, εξαιτίας της αδυναμίας του Ελληνικού Κράτους να εφαρμόσει μία ενιαία πολιτική. Ωστόσο, η ζωή που απολαμβάνουν τα μέλη της προσφυγικής κοινότητας εντός των ελληνικών συνόρων παρουσίαζε αποκλίσεις και εξαιτίας του γεγονότος ότι μεταφέρονταν οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές που παρατηρούνταν στο εσωτερικό της κοινωνίας που εντάσσονταν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί πριν τη μετακίνηση, δηλαδή την κρητική κοινωνία.

Ένα πρώτο σημείο απόκλισης είναι ο χρόνος της μετακίνησης, καθώς σχετίζεται με το χρονικό διάστημα που ο άνθρωπος εκτίθεται στην εμπόλεμη συνθήκη με ό,τι κίνδυνο αυτό συνεπάγεται για τη ζωή του. Το μικρότερο μέρος των Κρητών προσφύγων, όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν το εισιτήριο και τις απαραίτητες δικτυώσεις, κατάφεραν να απομακρυνθούν από τη γενέθλια γη τους κατά την έναρξη της Επανάστασης, ενώ η πλειοψηφία των προσφύγων μετακινήθηκε υπό την απειλή του οθωμανικού στρατού μετά από μέρες περιπλάνησης στα κρητικά παράλια και όρη.

Από εκεί και πέρα, οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας εστιάζονται στα υλικά μέσα και τις υπηρεσίες που έχουν στη διάθεση τους οι πρόσφυγες εντός του Ελληνικού Βασιλείου. Όσοι πρόσφυγες κατάφεραν να μεταφέρουν ένα κομμάτι της περιουσίας τους, διάφορα είδη και αντικείμενα, κατάφεραν να ζουν για μήνες μέσα από την εκποίηση τους. Παράλληλα, ιδιαίτερη μεταχείριση λάμβαναν από το Ελληνικό Κράτος και τις Επιτροπές τα μέλη των οικογενειών που οι άντρες είχαν σημαίνουσα θέση στην Επανάσταση. Έτσι, οι χρηματικές ενισχύσεις που μοιράζονταν σε αυτές τις οικογένειες ήταν κατά πολύ αυξημένες εν σχέσεις με τις υπόλοιπες. Επίσης, υπήρχε αυξημένη μέριμνα για την εκπαίδευση ορισμένων προσφυγόπουλων, σε αντίθεση με τη συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών που φοιτούσε σε πρόχειρα σχολεία που συστάθηκαν ή δεν είχε πρόσβαση στην εκπαίδευση.

Εξ αρχής, στόχος της παρούσας εργασίας ήταν η μελέτη και η ανάδειξη κοινωνικών και ιδεολογικών ζητημάτων που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη προσφυγική ροή. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρήθηκε η εξέταση μίας μεταναστευτικής περίπτωσης που θα αναδεικνύει την πολυπλοκότητα του φαινομένου της ανθρώπινης

κινητικότητα, τις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνουν οι μετακινούμενοι πληθυσμοί ακόμα και σε συνθήκες δίωξης αλλά και κάποιες από τις δυνάμεις εκείνες που κινητοποιούν τους ανθρώπους σε ατομικές και συλλογικές ενέργειες για τη βοήθεια των μετακινούμενων.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας, πέρα από τα σημεία που μελετήθηκαν, γεννήθηκαν διάφορα ερωτήματα τα οποία δεν στάθηκε δυνατό να μελετηθούν στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Από αυτά θα αναφέρω δύο ζητήματα, τα οποία μου κίνησαν το ενδιαφέρον, θεωρώντας ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικών ερευνών. Το πρώτο αφορά στην περιορισμένη συμμετοχή της Εκκλησίας της Ελλάδος και των κληρικών στην περίθαλψη των προσφύγων. Το δεύτερο σχετίζεται με τη μεγάλη συμμετοχή και δράση γυναικών που βγαίνουν στον κοινωνικό χώρο, δραστηριοποιούνται συλλογικά και αποζητούν τη δική τους ξεχωριστή κοινωνική αναγνώριση ή την ενίσχυση του κοινωνικού κύρους των οικογενειών τους.

Παραρτήματα

Α. Πίνακες

Πίν. 1: Μεγάλες συγκεντρώσεις Κρητών προσφύγων (>1.000)

Πόλη	1867	Αριθμός προσφύγων	1868	Αριθμός προσφύγων	1869	Αριθμός προσφύγων
Αθήνα			Ιανουάριος	11.202	Φεβρουάριος	>10.000
Πειραιάς			Απρίλιος	4.686	Μάρτιος	3.808
Ερμούπολη			Μάρτιος	3.100		
Πάτρα	Νοέμβριος	1.247	Νοέμβριος	1.960	Μάιος	2.650
Κεφαλλονιά	Σεπτέμβριος	1.200	Ιανουάριος	1.300		
Κέρκυρα	Σεπτέμβριος	1.147	Ιανουάριος	633	Μάρτιος	1.076
Ναύπλιο			Ιανουάριος	1.430	Απρίλιος	506
Άργος			Φεβρουάριος	1.045		
Αίγινα			Μάρτιος	1.481		

Πηγές: Έκθεσις τῆς πρώην ἐπί τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Αθήνα 1868 · Έκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς περί τῶν πρὸς συντήρησιν τῶν ἐδώ προσφύγων, Κεφαλλονιά 1868 · ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 693 – Φ. 709 · ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Γεωργίου Α΄, Ἰδιωτικὲς Συλλογές, Κ11α – Κ16β · ΙΕΕΕ, Ἀρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 34.561 – φ. 37.300 · ΙΑΔΠ, Ἐγγραφα τῆς Ἐν Πειραιεὶ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Φ. 1869β.

Πίν. 2: Μεσαίες συγκεντρώσεις Κρητών προσφύγων (1.000>300)

Πόλη	1867	Αριθμός προσφύγων	1868	Αριθμός προσφύγων	1869	Αριθμός προσφύγων
Κύθηρα			Μάιος	576		
Νάξος	Δεκέμβριος	521	Ιούνιος	406		
Πάρος	Οκτώβριος	240			Αύγουστος	53
Άνδρος	Δεκέμβριος	940	Μάρτιος	414		
Τήνος	Δεκέμβριος	651	Μάιος	722	Ιανουάριος	146
Τροιζηνία			Αύγουστος	507	Μάρτιος	511
Επίδαυρος			Αύγουστος	330		
Τρίπολη	Οκτώβριος	146	Αύγουστος	480	Μάρτιος	74
Καλαμάτα			Φεβρουάριος	427	Απρίλιος	560
Πύργος			Φεβρουάριος	400	Μάρτιος	574
Σαλαμίνα			Δεκέμβριος	336	Απρίλιος	138
Ιθάκη	Αυγ 1867	313			Μάιος	164
Μονεμβασιά			Μάιος	410	Απρίλιος	287

Πηγές: Έκθεσις τῆς πρώην ἐπί τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Αθήνα 1868 · ΓΑΚ, Αρχεῖο Γεωργίου Α΄, Υπουργεῖο Εσωτερικῶν, Φ. 693 – Φ. 709 · ΓΑΚ, Αρχεῖο Γεωργίου Α΄, Ἰδιωτικὲς Συλλογές, Κ11α – Κ16β · ΙΕΕΕ, Αρχεῖο Κρητικῶν Επαναστάσεων, φ. 34.561 – φ. 37.300.

Πίν. 3: Μικρές συγκεντρώσεις Κρητών προσφύγων (<300)

Πόλη	1867	Αριθμός προσφύγων	1868	Αριθμός προσφύγων	1869	Αριθμός προσφύγων
Αντικύθηρα			Μάιος	162		
Πάρος	Οκτώβριος	240			Αύγουστος	53
Μήλος			Μάιος	281		
Κέα			Ιούνιος	120		
Χαλκίδα					Μάρτιος	928
Σίφνος			Ιούνιος	96		
Σπέτσες			Μάιος	203		
Αίγιο			Αύγουστος	210		
Λαμία			Δεκέμβριος	200	Μάρτιος	72
Μεσολόγγι					Μάρτιος	230
Αταλάντη			Οκτώβριος	200	Μάιος	118
Μέγαρα			Νοέμβριος	195	Απρίλιος	37
Λευκάδα	Αυγ 1867	247			Μάιος	180
Ζάκυνθος					Οκτώβριος	108
Μινώα			Αύγουστος	186		
Πύλος			Μάρτιος	216	Ιανουάριος	60
Κυπαρισσία			Ιούνιος	230		
Φιλιατρά			Αύγουστος	230		
Κόμη					Φεβρουάριος	174
Σκόπελος					Μάρτιος	50
Ξηροχώρι					Μάρτιος	110

Πηγές: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 693 – Φ. 709 · ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Ιδιωτικές Συλλογές, Κ11α – Κ16β · ΙΕΕΕ, Αρχείο Κρητικών Επανάστασεων, φ. 34.561 – φ. 37.300 · ΙΑΔΠ, Έγγραφο της Έν Πειραιεϊ υπέρ των Κρητών Έπιτροπής, Φ. 1869β.

Πίν. 4: Χορήγηση σιτηρεσίου στην Πάτρα

Έτος	Χρονικό διάστημα	Σύνολο Ατόμων	Ποσά σε δρχ.
1867	20 - 27 Νοεμβρίου	1.247	3.007,30
	18 - 25 Δεκέμβριου	1.495	3.413,95
1868	15 - 22 Ιανουαρίου	1.548	3.470,95
	19 - 26 Φεβρουαρίου	1.645	3.755,30
	18 - 25 Μαρτίου	1.688	3.871,30
	22 - 29 Απριλίου	1.708	4.004,35
	20 - 27 Μαΐου	1.770	4.167,95
	17 - 24 Ιουνίου	1.786	3.944,40
	22 - 29 Ιουλίου	1.849	3.915,45
	20 - 26 Αυγούστου	1.856	4.048,55
	23 - 30 Σεπτεμβρίου	1.899	4.110,50
	21 - 31 Οκτωβρίου	1.942	5.834,00
	1 - 14 Νοεμβρίου	1.960	8.243,90

Πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 696.

Πίν. 5: Χορήγηση σιτηρεσίου στον Πειραιά

Έτος	Χρονικό Διάστημα	Άτομα άνω των 10 ετών	Άτομα κάτω των 10 ετών	Σύνολο Ατόμων	Ποσά σε δρχ.
1868	16 - 30 Μαρτίου	2.958	1.486	4.444	21.886
	15 - 30 Απριλίου	3.136	1.550	4.686	23.462
	16 - 30 Μαΐου	3.005	1.505	4.510	22.495
	15 - 29 Ιουνίου	2.992	1.469	4.461	24.214
	15 - 30 Ιουλίου	2.952	1.432	4.384	22.261
	16 - 30 Αυγούστου	2.924	1.290	4.214	21.628
	16 - 30 Σεπτεμβρίου	2.920	1.261	4.181	21.583
	1 - 30 Οκτωβρίου	2.820	1.212	4.032	41.497
	1 - 30 Νοεμβρίου	2.731	1.177	3.908	40.343
	1 - 30 Δεκεμβρίου	2.733	1.173	3.906	40.250
	1869	1-31 Ιανουαρίου	2.507	1.151	3.658
1-28 Φεβρουάριου		2.642	1.119	3.761	37.131
1-31 Μαΐου		2.186	943	3.129	31.848
1-30 Απριλίου		1.576	695	2.271	14.438

Πηγή: ΙΑΔΠ, Έγγραφα της Έν Πειραιεῖ ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Φ. 1869β.

B. Εικόνες

Εικ. 1: Ατμόπλοιο *Αρκάδιο* (1868)

Πηγή: ΙΑΚ, Αρχείο της Έν Αθήναις υπέρ των Κρητών Έπιτροπής (1866 – 1869), Φ. Ζ΄.

Εικ. 2: Διδασκαλείο προσφυγόπουλων Κρητών (Αθήνα 1868)

Πηγή: S. G. Howe, *The Cretan Refugees and their American Helpers. A statement addressed to the contributors for the relief of Cretan Refugees*, εκδ. Lee and Shepard, Βοστώνη 1868, σσ. 32, 33.

Εικ. 3: Οικογενειακή καρτέλα σιτηρεσίου

1 Μαΐου από 1-10 Μαΐου ερ	20 =
12 " " 11-15 " "	10 =
19 " " 16-20 " "	20 =
31 " " 21-31 " "	12 =
7 Ιουνίου από 1-7 Ιουνίου ερ	10 =
14 " " 8-15 " "	20 =
21 " " 16-20 " "	10 =
28 " " 21-25 " "	10 =
31 " " 26-30 " "	10 =
20 Ιουλίου από 1-10 Ιουλίου ερ	20 =
18 " " 11-15 " "	10 =
22 " " 16-20 " "	10 =
31 " " 21-25 " "	10 =
11 " " 26-31 " "	12 =
15 Αυγούστου από 1-15 Αυγούστου ερ	20 =
18 " " 16-21 " "	10 =
27 " " 22-31 " "	20 =

Συνολικόν των 20
 Δελφών " 35
 Αδελφών " 10
 Αδελφών " 5
 Αδελφών " 3
 Αδελφών " 1
 Αδελφών " 4
 Αδελφών " 12

Παράθεμα των Δοσολογίων αδελφών
 Αδελφών 6 Τσάρ.
 Αδελφών 27 Αγγλ. 1868
 Ο Αδελφός Χρ. Αδελφών
 Αδελφών Χρ. Αδελφών
 Αδελφών Χρ. Αδελφών

14 Σεπτεμβρίου από 1-14 Σεπτεμβρίου ερ	20 =
25 " " 15-20 " "	20 =
29 " " 21-25 " "	20 =
5 Οκτωβρίου 1 21-25 " "	20 =
14 Οκτωβρίου από 1-10 Οκτωβρίου ερ	20 =
30 " " 11-20 " "	20 =
15 Οκτωβρίου " 21-31 " "	22 =
3 Νοεμβρίου από 1-10 Νοεμβρίου ερ	20 =
8 " " 11-20 " "	20 =
31 " " 21-25 " "	10 =
10 Νοεμβρίου " 26-30 " "	10 =
22 Δεκεμβρίου από 1-5 Δεκεμβρίου ερ	10 =
29 " " 6-10 " "	10 =
7 Δεκεμβρίου " 24-28 " "	10 =
12 " " 29-31 " "	10 =
12 Σεπτεμβρίου από 1-15 Σεπτεμβρίου ερ	20 =
18 " " 16-30 " "	20 =
7 Οκτ. από 1-25 Σεπτεμβρίου ερ	50 =

Πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Γεωργίου Α', Υπουργείο Εσωτερικών, Φ. 703β.

Βιβλιογραφία

A.Πρωτογενείς Πηγές

1.Ανέκδοτες πηγές

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (ΒΒ)

-Αρχείο Μάρκου Ρενιέρη

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)

-Αρχείο Γεωργίου Α΄, Υπουργείο Εσωτερικών,

-Ιδιωτικές Συλλογές, Κ11α – Κ16β

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ)

-Εγγραφα της Έν Πειραιεῖ ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς

Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας (ΙΕΕΕ)

-Αρχείο Κρητικών Επαναστάσεων

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (ΙΑΚ)

-Αρχείο αντεπαναστατών

-Εγγραφα της Έν Ἀθήναις ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς (1866 – 1869)

-Ἱστορία χειρόγραφος τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης (1821 – 1866)

-Συλλογή Εγγράφων Επανάστασης (1866 – 1869)

Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (ΙΜΚ)

-Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη

Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (ΦΕ)

-Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας

2. Δημοσιευμένες Πηγές

- About, Ed., *Η Ελλάδα του Όθωνος. Η σύγχρονη Ελλάδα (1854)*, μτφρ. Α. Σπήλιου, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1980.
- Αιλιανός, Κ., *Ανέκδοτες επιστολές του 1867. Άγνωστη αλληλογραφία του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ προς τον Πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2016.
- Βικέλας, Δ., *Ἡ ζωή μου, παιδικαὶ ἀναμνήσεις - νεανικοὶ χρόνοι*, Αθήνα 1908.
- Bowring, J., *Report on Egypt and Candia*, Λονδίνο 1840.
- *Correspondence respecting the Disturbances in Crete : 1866 – 1867. Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, εκδ. Harrison and Sons, Λονδίνο 1867.
- *Correspondence respecting the Disturbances in Crete : 1867. In continuation of Correspondence presented to Parliament (11 February 1867). Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, εκδ. Harrison and Sons, Λονδίνο 1867.
- *Correspondence respecting the Disturbances in Crete. In continuation of Correspondence presented to Parliament (2 December 1867). Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, εκδ. Harrison and Sons, Λονδίνο 1868.
- *Correspondence respecting the Rupture of diplomatic relations between Turkey and Greece: 1868 – 1869*, εκδ. Harrison and Sons, Λονδίνο 1869.
- Ἐκθεσις Δημητρίου Πετροπουλάκη περί τῆς Δευτέρας εἰς Κρήτην ἐκστρατείας αὐτοῦ, Αθήνα 1869.
- Ἐκθεσις τῆς ἀμερικανοελληνικῆς ἐπιτροπῆς καί τοῦ δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου. Περὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἑλλάδι προσφύγων καὶ τῶν ἐν Κρήτῃ γυναικόπαιδων μέχρι 1ης Ἀπριλίου 1868, Αθήνα 1868.
- Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς περί τῶν πρὸς συντήρησιν τῶν ἐδῶ προσφύγων, Κεφαλλονιά 1868.
- Ἐκθεσις τῆς πρώην ἐπὶ τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, Αθήνα 1868.
- Ἐκστρατεία Α΄ τῶν Μανιατῶν εἰς Κρήτην ὑπὸ τόν ἥρωα Δ. Πετροπουλάκη, Αλεξάνδρεια 1868.

- Elliot, G. H., *Some revolutions and other diplomatic experiences*, εκδ. John Murray, Λονδίνο 1922.
- Ευαγγελίδης, Τρ., *Τά μετά τόν Όθωνα. Ίστορία τής Μεσοβασιλείας καί τής βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α΄ (1862 – 1898)*, Αθήνα 1898.
- «Ιωάννης Σκαλτσούνης», *Ποικίλη Στοά* 14, περ. Β΄, 1899, σσ. 49 - 50.
- *Further Correspondence. Disturbances in Crete: 1867 (in continuation of Correspondence presented to Parliament, February 11, 1867)*, εκδ. Harrison and Sons, Λονδίνο, 1867.
- Howe, G. S., *The Cretan Refugees and their American Helpers. A statement addressed to the contributors for the relief of Cretan Refugees*, εκδ. Lee and Shepard, Βοστώνη 1868.
- Howe, S. G., *Κρήτες πρόσφυγες και Αμερικάνοι ευεργέτες τους: μία αναφορά που απευθύνεται σε όσους έδωσαν χέρι βοήθειας στους πρόσφυγες της Κρήτης 1866 – 1868*, μτφρ. Τίνα Χάνδρα, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2010.
- Hugo, V., *Actes et Paroles*, τ. 2, *Pendant l' Exil (1852 – 1870)*, Παρίσι 1938.
- Κόμνος, Σπ., *Περί τής στρατιωτικής σχολής σκέψεις. Περί τής έθνικης ανάγκης τής στρατιωτικής σχολής. Αίτιαί τής οίκτρας καταστάσεως τής σχολής*, Αθήνα 1867.
- Κριτοβουλίδης, Κ., *Απομνημονεύματα τοῦ περί αυτονομίας τής Ελλάδος πολέμου τῶν Κρητῶν*, Αθήνα 1859.
- *Λογαριασμός διαχειρίσεως τής έν Έρμούπολει Σύρου επί τοῦ κρητικοῦ αγώνος Επιτροπής*, Ερμούπολη 1869.
- *Λογοδοσία τής Έν Αθήναις ὑπέρ τῶν Κρητῶν Έπιτροπής*, Αθήνα 1869.
- Μανσόλας, Λ., *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.
- *Ναυτική Τράπεζα Αρχάγγελος*, Αθήνα 1869.
- *Papers relating to Foreign Affairs (1860 – 1869)*, United States State Department, Ουάσιγκτον 1972.
- Pashley, R., *Travels in Crete*, τ. 1 - 2, Λονδίνο 1837.
- Pasculli, G., *Αποστολή στην Κρήτη 1866 – 67. Ημερολόγιο Πολέμου*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2018.
- Περίδης, Π., *Απομνημονεύματα. Η Κρητική Έπανάσταση του 1866*, Αθήνα 1900.
- *Πρακτικά τής Φιλεκπαιδευτικής Έταιρείας τοῦ έτους 1867*, Αθήνα 1868.
- *Πρακτικά τής Φιλεκπαιδευτικής Έταιρείας τοῦ έτους 1868*, Αθήνα 1869.

- Ραγκαβής, Ρ. Αλ., *Απομνημονεύματα*, τ. 3, Αθήνα 1930.
- Σκαλτσούνης, Ι., *Σκέψεις περί τῆς ἐν Ἑλλάδι βιομηχανίας*, Αθήνα 1868.
- Σκαλτσούνης, Ι., *Απομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης*, Χανιά 1900.
- Skinner, El., *Σκληραγωγίαι ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ 1867* (ανατ. Βιβλιοπωλεῖο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980).
- *Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμὸς τοῦ ἔτους 1861*, Γ. Μπαφούνης (επιμ.), Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991 (α' ἔκδοσις: Αθήνα 1862).
- *Τὰ δεινὰ τῶν Κρητῶν ὑπὸ τοὺς Τουρκομάνους. Τύποις «Ἀθήνας»*, Αθήνα 1866 (ανατ. βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, Αθήνα 1975).
- *Τὰ σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 – 67 – 68*, Αθήνα 1871.
- ΦΕΚ, αρ. 22/13 – 04 – 1867, ν. ΣΖ', «Περὶ δανείου 25.000.000 φράγκων».
- ΦΕΚ, αρ. 63/31 – 10 – 1867, ν. ΣΜΓ', «Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Δήμων ἐπιβολῆς ἐκτάκτου δασμοῦ πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐκ Κρήτης προσφύγων».
- ΦΕΚ, αρ. 60/13 – 12 – 1868, ν. ΣΚΘ', «Νόμος περὶ τροποποιήσεως διατάξεων τινῶν τοῦ Νόμου περὶ δανείου 28.000.000 δραχμῶν».
- Ψυχάς, Ν., *Ἐπαναστατικὴ εἰκὼν τῶν Δυτικῶν τῆς Κρήτης διαμερισμάτων ἢ ἀνασκευὴ χωρίων τινῶν τῆς περιγραφούσης τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης κατὰ τῶν Τούρκων πραγματείας ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Μενδελσῶνος Βαρθόλδου*, Αθήνα 1870 (ανατ. Βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, Αθήνα 1985).

3. Τύπος

Αιών, 1860, 1866 -1869.

Αλήθεια, 1866 - 1868.

Αργολίς, 1868.

Αρκαδία, 1868.

Ελευθέρα Γνώμη, 1930 – 1932.

Ελπίς, 1844, 1867.

Εποχή, 1834.

Εθνοφύλαξ, 1866 - 1868.

Ερμούπολις, 1866, 1867.

Κλειώ, 1863.

Κρήτη, 1874.

Μέλλον, 1867.

Μέριμνα, 1867, 1869.

Νέα Γενεά, 1866.

Νόμος (Σύρου), 1868.

Νεολόγος, 1884.

Παλιγγενεσία, 1866 - 1869.

Πανδώρα, 1866.

Πατρίς, 1866.

Πατρίς, 2008.

Ραδάμανθους, 1869.

Φοίνιξ, 1867, 1869.

Φωνή των Επαρχιών, 1868.

B. Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη, Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αιλιανός, Κ., «Χαράλαμπος Χρ. Χριστόπουλος, υπουργός εξωτερικών, τρεις ημέρες, τέσσερεις μήνες... 1865, 1870-1871», *Νέα Εστία* 176, τχ. 1.863, Σεπτέμβριος 2014, σσ. 121 - 144.
- Αλιβιζάτος, Ν., *Το σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1810 – 2010)*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011.
- Ανδριώτης, Ν., «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821 – 1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων* 26, Αθήνα 2004, σσ. 63 - 94.
- Ανδριώτης, Ν., «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821 – 1930)», *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, ΥΠΘ/ΙΕΠ, ΙΤΥΕ Διόφαντος, σσ. 116 – 169.
- Ανδριώτης, Ν., *Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος – 19ος αιώνας)*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2020².
- Ανδριώτης Ν., *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Αφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2020.
- Αραβανιτακης, Δ., «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», στο: *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στην νεότερη Ελλάδα. Πρακτικά ημερίδας, Δευτέρα 29 Νοεμβρίου 2004*, Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 13 – 29.
- Αυγητίδης, Κ., *Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. Ο μεγάλεμπορος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησού*, εκδ. Άλφαπι, Χίος 2004.
- Αυγουστάκης, Σ., *Αρχιμ. Παρθένιος Κελαϊδής (1830 – 1905). Η Εκκλησιαστικά και η Εθνική δράση Του*, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας, Αθήνα 2019.
- Βαβουλές, Π. Π., «Βιογραφίες Κρητικών Ηρώων: Ο Μιχαήλ Κόρακας», *Κρητική Εστία* 1Β', τχ. 99, Σεπτέμβριος 1960, σσ. 123-129.
- Bahle, T. & V. Hubl & M. Pfeifer, *The last safety net. A handbook of minimum income protection in Europe*, The Policy Press, Μπρίστολ 2011.

- Βακαλόπουλος, Απ., *Έλληνες πρόσφυγες στην επαναστατημένη Ελλάδα και κατά την περίοδο Καποδίστρια – Όθωνα (1821 – 1850)*, εκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2016.
- Βαλαωρίτης, Α. Ι., *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (1842 – 1902)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.
- Banko, L. & K. Nowak & P. Gatrell, «What is refugee history, now?», *Journal of Global History* 17, Cambridge University Press, 2022, σσ. 1- 19.
- Βαρίκα, Ελ., *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μίας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833 – 1907)*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1996².
- Βέιν, Π., *Ο ελληνικός ευεργετισμός. Ιστορική Κοινωνιολογία ενός πολιτικού πλουραλισμού*, μτφρ. Ν. Τσάγκας, εκδ. Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1993.
- Βεντούρα, Λ., *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και στις κοινωνικές σχέσεις*, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1994.
- Βεντούρα, Λ., «Εισαγωγή», στο: Στ. Ντυφουά, *Η Διασπορά*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2010.
- Berstein, S. - P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης, τ. 2, Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών*, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Birch, D. T., «An Analysis of Adam Smith’s Theory of Charity and the Problems of the Poor Author(s)», *Eastern Economic Journal* 24, τχ. 1, 1998, σσ. 25- 41.
- Βλαβογιλάκης, Μ., *Εκκλησία και αγώνες της Κρήτης (1856 – 1905). Ο ρόλος και η προσφορά του κλήρου και των μοναστηριών κατά την περίοδο 1856 – 1905*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2011.
- Blade, Kl., *Migration in European History*, μτφρ. Al. Brown, εκδ. Blackwell, Οξφόρδη 2003.
- G. Blagojevic, «Η απήχηση της μεγάλης Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869 στη Σερβική κοινωνία του 19ου αιώνα», *Πεπραγμένα Ι’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Γ1’, *Νεοελληνική Περίοδος*, Χανιά 2011, σσ. 181-190.
- Βλάμη, Δ., *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750 – 1868*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

- Bourdieu, P., «Les capital social. Notes provisoires», *Actes dela Recherche en Sciences Sociales* 31, Ιανουάριος 1980, σσ. 2-3.
- Bourdieu, P., *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1999.
- Bourdieu, P., *Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης*, μτφρ. Ρ. Τουτουντζή, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2000.
- Bourne, K., «Great Britain and Cretan Revolt, 1866 - 1869», *The Slavonic and East European Review* 35, τχ. 84, Δεκέμβριος 1956, σσ. 74 – 94.
- Bourne, K., *The foreign policy of Victorian England 1830 – 1902*, εκδ. Clarendon Press, Οξφόρδη 1970.
- Γιαννιτσιώτης, Γ., *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860 – 1910)*, εκδ. Νεφέλη, 2006.
- Δασκαλάκης, Μ., *Συμβολή εις την Κρητικήν Ιστορίαν*, Αθήνα 1902.
- Δασκαλάκης, Γ., «Ο Οργανικός νόμος της Κρήτης του 1867», *Νέα Εστία* 80, τχ. 944, Αθήνα 1966, σσ. 1519 - 1538.
- Davies, K., «Demosthenes on Liturgies: A note», *Journal of Hellenic Studies*, τχ. 87, 1967, σσ. 33 – 40.
- Δάφνης, Γρ., «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική Επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ως το 1869», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', *Νεώτερος Ελληνισμός: από 1833 ως 1881*, Έ. Αλαμάνη κ. ά., Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 277 - 288.
- Δερτιλής, Γ., *Το ζήτημα των τραπεζών (1871 – 1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.
- Δερτιλής, Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880 – 1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985⁴.
- Δερτιλής, Γ., *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1991.
- Δερτιλής, Β. Γ., *Ιστορία του Ελληνικού κράτους (1830 – 1920)*, τ. Α' - Β', ΕΤΕ, Αθήνα 2004.
- Δετοράκης, Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986.
- Δημαράς, Θ. Κ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1994.
- Δημητρακοπούλου, Ευρ., «Η Ιστορία του Χάου», *Νέα Εστία*, 1 Απριλίου 1940, σ. 449.

- Δημητριάδης, Δ. Α., *Οί εὐεργέται τῶν Πανεπιστημίων*, τχ. Α΄, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1921.
- Δήμου, Μ., *Η θεατρική ζωή και κίνηση στην Ερμούπολη της Σύρου κατά το 19ο αιώνα (1826-1900). Τάσεις, Επιλογές και Μεθοδεύσεις της Θεατρικής Ζωής*, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Αθήνα 2001.
- Διαμαντούρου, Ιω., «Η Κρητική Επανάσταση (1866 – 69)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, *Νεώτερος Ελληνισμός: από 1833 ως 1881*, Έ. Αλαμάνη κ. ά., Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 253 – 277.
- Dontas, D., *Greece and the Great Powers (1863 – 1875)*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1966.
- Douglas, D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, μτφρ. Αθ. Ξανθόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012.
- Δουρούτης, Γ. Α., «Δημήτριος Σ. Μαυροκορδάτος», *Ποικίλη Στοά* 15, τχ. Α΄, 1912, σσ. 472 – 480.
- Driault, Ed., *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, τ. Α΄, μτφρ. Χρ. Σταματιάδη, Αθήνα 1997.
- Εξερτζόγλου, Χ., *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871 – 1881*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.
- Εξερτζόγλου, Χ., «Εσωτερικά Ελληνικά Δάνεια (1862 – 1876): η τοποθέτησή τους στην Κωνσταντινούπολη», *Ιστορικά* 2, τχ. 4, 1985, σσ. 297 – 312.
- Εξερτζόγλου, Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861 – 1912*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Εξερτζόγλου, Χ., *Οι «χαμένες πατρίδες» πέρα από τη νοσταλγία. Μία κοινωνική – πολιτισμική ιστορία των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (μέσα 19ου – αρχές 20ου αιώνα)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2010.
- Ζαβιτσιάνος, Κ., *Αρχαία Εθνικών Ευεργετών*, τχ. 5, Αθήνα 1929.
- Ζαμπετάκης, Εμ., «Ανέκδοτα έγγραφα της προεπαναστατικής περιόδου του 1866», *Κρητικά Χρονικά* ΙΓ΄, 1959, σσ. 84 – 142.

- Ζαμπετάκης, Εμ., «Συμβολή εις την ιστορία της Κρητικής Επανάστασης του 1866 (Το Γαλλικόν Προξενείον Χανίων και η Κρητική Επανάσταση του 1866)», *Κρητικά Χρονικά ΙΖ'*, 1964, σσ. 50 – 160.
- Ζαφειράτου, Η. Θ., «Η Περίθαλψη των Κρητών Προσφύγων στο Νόμο Κεφαλληνίας (1867 – 1868)», *Περί Ιστορίας 7*, Κέρκυρα 2015, σσ. 11 – 52.
- Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986.
- Gellner, Er., *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013².
- Green, N., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Δ. Παρσάνογλου, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- Harlaftis, G., «Maritime transports system in South – eastern Europe in the 19th century», στο: *The economic development of Southeastern Europe in the 19th century*, Ed. Eldem & S. Petmezas (επιμ.), Αθήνα 2011, σσ. 397 -446.
- Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821 – 1936)*, τ. Α', μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.
- Hobsbawm, E. J., *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Χρ. Νάντρις, Αθήνα 1994.
- Hobsbawm, J. E., *Η εποχή του κεφαλαίου (1845 – 1875)*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2012.
- Θεοδώρου, Β., «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870 – 1920)», *Ιστορικά 4*, τχ. 7, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1987, σσ. 119 – 154.
- Θεοδώρου, Β., «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων 14*, 1992, σσ. 71 – 90.
- Θεοδώρου, Β., «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων 25*, 2003, σσ. 171 – 184.
- Θεοδώρου, Β., «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου», στο: *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στην νεότερη Ελλάδα. Πρακτικά ημερίδας, Δευτέρα 29 Νοεμβρίου 2004*, Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 61 – 88.

- Θεοτοκάς, Ν., «Η επανάσταση του έθνους και το ορθόδοξο γένος. Σχόλια για τις ιδεολογίες στο Εικοσιένα», στο: Ν. Θεοτοκάς & Ν. Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας. Αθήνα 2006. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, εκδ. Βιβλιόραμα, σσ. 11 – 58.
- Καλλιατάκη, Κ., *Ελληνικός αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις : Η Περίπτωση της Κρήτης (1868-1877)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1988.
- Καλλιβρετάκης, Λ., «Οι Γαριβαλδικοί στην Κρητική Επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά* 3, τχ. 5, Αθήνα 1986.
- Καλλιβρετάκης, Λ., *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, μτφρ. Αθ. Βουγιούκα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.
- Καλλιβρετάκης, Λ., «Η Κρήτη μεταξύ δύο επαναστάσεων 1821 – 1869», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, τ. 4, *Το Ελληνικό Κράτος 1833 – 1871*, Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Καννέρ, Έφ., *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753 – 1912)*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2004.
- Καραβία, Μ., *Οδησός. Η λησμονημένη πατρίδα*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1998.
- Καρδάσης, Β., *Έλληνες ομογενείς στη νότια Ρωσία (1775 – 1861)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Καρδάσης, Β., «Διασπορά», στο: *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα (1830 – 1914)*, Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 409 – 420.
- Καρδάσης, Β. – Τζ. Χαρλαύτη, «Αναζητώντας τις χώρες της επαγγελίας: ο απόδημος ελληνισμός από τα μέσα του 19ου αιώνα ως το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: *Οι Έλληνες στη Διασπορά (15ος – 21ος αιώνας)*, Ιω. Χασιώτης & Όλ. Κατσιαρδή – Hering & Ευ. Αμπατζή (επιμ.), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σσ. 53 – 74.
- Καρέλλης, Μ., «Οι προξενικές εκθέσεις του 1866-69» στο: *Ιστορικά Σημειώματα για την Κρήτη. Από την Επανάσταση του 1866 ως την Κατοχή, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης*, Ηράκλειο 2005.
- Κατσιαρδή - Hering, Όλ., *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751 – 1830)*, τ. Α΄, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1984.

- Καψαλάκης, Ζ., *Η εκπαίδευση στην περιοχή της Μεσάρας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, ΔΔ, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Τμήμα Παιδαγωγών, Ιωάννινα 2010.
- Κιτρομηλίδης, Π., «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα* 13, 1981, σσ. 61 – 70.
- Κορασίδου, Μ., «Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τον εαυτό τους και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Ιστορικά* 9, τχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σσ. 385 – 404.
- Κορασίδου, Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995.
- Κορασίδου, Μ., *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και Έλεγχος της Υγείας του Πληθυσμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
- Κρεμμυδάς, Β., *Εισαγωγή στην Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης (16ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2006.
- Κριάρης, Π., *Ιστορία της Κρήτης (νέα). Από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Γ', *Η Κρήτη από του 1830 μέχρι του τέλους της Μεγάλης Επανάστασεως του 1866*, Αθήνα 1937.
- Κυπριανός, Π., *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2015.
- Κωστής, Κ., «Δημόσια οικονομικά», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα*, Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (επιμ.), Αθήνα 2006, σσ. 293 – 335.
- Λέκκας, Π., «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο: *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα 18 – 19 Φεβρουάριου 1993)*, ΚΝΕ/ ΕΙΕ, Αθήνα 1994, σσ. 201 – 210.
- Λάσκαρις, Μ.Θ., *Το Ανατολικό Ζήτημα 1800-1923*, τ. Α', 1800-1878, Θεσσαλονίκη 1978.
- Le Goff, J., *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μτφρ. Ρ. Μπενεβίστε, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 1993.
- Λεοντσίνη, Γ. Ελ., «Ευεργεσία, φιλανθρωπία και ηθική υποχρέωση», στο: *Ελληνικός Ευεργετισμός και Κυθηραϊκά Κληροδοτήματα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κύθηρα, 21- 25 Σεπτεμβρίου 2005*, Γ. Ν. Λεοντσίνης (επιμ.), Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Αθήνα 2008, σσ. 329 – 342.

- Λιάκος, Α., *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα (1859 – 1862)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Λιάκος, Α. «Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη (1866 – 1869)», *Παλίμψηστον*, τχ. 14 – 15, 1995, σσ. 191 – 224.
- Λιμαντζάκης, Γ., *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868 - 1913 : από τα πεδία των μαχών στη διεθνή διπλωματία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Χανιά 2020.
- Limona, D., «Κρήτη 1866. Κινητοποιήσεις στη Ρουμανία για τον αγώνα εναντίον των Τούρκων», *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τχ. 73, Ιούλιος 1974, σσ. 126-130.
- Maclean, M. & Ch. Harvey & R. Yang and Fr. Mueller, «Elite philanthropy in the United States and United Kingdom in the new age of inequalities», *International journal of management reviews* 23, τχ. 3, 2021, σσ. 330-352.
- Μαλαφάντης, Δ. Κ., «Ο Λέων Μελάς (1812 – 1879) ως λογοτέχνης – παιδαγωγός και το έργο του», *Παρνασσός ΜΗ΄*, Αθήνα 2006.
- Μαμαλάκης, Π. Ι., «Το ζήτημα της αποστολής του Δ. Μαυροκορδάτου ως κυβερνήτου της Κρήτης του 1867», *Κρητικά Χρονικά Γ΄*, τχ. 3, 1949, σσ. 16 - 34.
- Μαμαλάκης, Π. Ι., «Ο Samuel Howe και η Κρητική Επανάσταση του 1866», *Κρητικά Χρονικά Γ΄*, τχ. 3, 1949, σσ. 506 - 518.
- Μαμαλάκης, Π. Ι., *Η Κρητική Επανάσταση του 1866 – 1869*, ΙΛΑΕΚ, Χανιά 1983.
- Manning, P. & T. Trimmer, *Migration in world history*, εκδ. Routledge, Νέα Υόρκη 2020³.
- Μανουσάκης, Γ., *Κρητικές Επαναστάσεις (1821-1905)*, Χανιά 2001.
- Μάρκογλου, Ε. Εμ., *Τό ενδιαφέρον τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ διά τήν Κρητικὴν Ἐπανάστασιν 1866 - 1869*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1970.
- Μάργαρης, Δ., *Τα παλιά περιοδικά*, Αθήνα 1954.
- Μελετόπουλος, Ι., *Πειραιϊκά*, Αθήνα 1945.
- Merrien, Fr., *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

- *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 6, τχ. Α΄, *Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 : εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος. Α΄ Απρίλιος 1866 – Ιούλιος 1867*, Ελ. Πρεβελάκης & Β. Πλαγιανάκου – Μπεκιάρη (επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1967.
- *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 6, τχ. Β΄, *Η Κρητική Επανάσταση 1866-1869 : εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος. Β΄ Αύγουστος 1867 – Δεκέμβριος 1868*, Ελ. Πρεβελάκης & Β. Πλαγιανάκου – Μπεκιάρη (επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1970.
- Μπακουνάκης, Ν., *Μία στιγμή της Ευρώπης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο λόγος, η εικόνα, ο μύθος του Ανδρέα Ρηγόπουλου*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008.
- Μπελόκα, Σ., «Η Κρητική Επανάσταση μέσα από δημοσιεύματα του αστικού τύπου της Τρίπολης Αρκαδίας (1866 – 1869)», *Κρητικά Χρονικά Μ΄*, 2020, σσ. 217 – 242.
- Μπελοούσοβα, Λ., *Το γένος των Πετροκόκκινων. Περίοδος της Οδησού (19ος – αρχές 20ού αιώνα)*, εκδ. Άλφαπι, Χίος 2007.
- Μπολανάκης, Ι., «Η συμβολή του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός στη μεγάλη Κρητική Επανάσταση του 1866», στο: *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α΄, *Νεοελληνική Περίοδος*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2005, σσ. 231 – 240.
- Μυστακίδου, Κ., *Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1800 – 1923)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005.
- Νούτσος, Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, τ. Α΄, *Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι και η πολιτική λειτουργία της πρώιμης κοινωνικής κριτικής (1875 – 1907)*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990.
- Ξηραδάκη, Κ., *Φιλελληνίδες*, Αθήνα 1976.
- *Ο ελληνισμός της Ρωσίας*, Ελ. Παυλίδης (επιμ.), Σωματείο των εκ Ρωσίας Ελλήνων, Αθήνα 1953.
- Οικονόμου, Αρ. Αλ., *Τρεις άνθρωποι, συμβολή εις τήν ιστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (1770 – 1935)*, τ. Β΄, *Δημήτριος Βικέλας (1835 - 1905)*, Αθήνα 1953.
- Παπαδάκη – Τζαβάρα, Μ., «Οικισμοί Κρητών προσφύγων στο Ελληνικό Βασίλειο. Η περίπτωση της Μινώας (Τολό) 1833 – 1848», στο: *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1 - 8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Γ1΄,

- Νεοελληνική Περίοδος*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Χανιά 2011, σσ. 91 - 113.
- Παπαδόπουλος, Α., *Το Αμόλειον Ορφανοτροφείον κορασίων επί τη εκατονταετηρίδι του 1855 – 1954*, Αθήνα 1954.
  - Παπαδοπετράκης, Γρ., *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1888.
  - Παπαθανασόπουλος, Κ., *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855 – 1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988.
  - Παπουλίδης, Κ., *Οι Έλληνες της Αγίας Πετρούπολης, Από την Ιστορική Παρουσία και Διασπορά του Ελληνισμού στην Ανατολική Ευρώπη (18ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011.
  - Παχυνάκης, Κ.Π., «Η συμβολή της Σύρας στους Κρητικούς Αγώνες 1841 και 1866», *Κυκλαδικά Θέματα* 28, 1988, σσ. 219 - 223.
  - Πεπονάκης, Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645 – 1899)*, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Ρέθυμνο 1997.
  - Πεπονάκης, Γ. Μ., *Ξένοι και πένητες. Οι Κρήτες πρόσφυγες στην περίοδο 1821 – 1871*, Νέα Χριστιανική Κρήτη, Ρέθυμνο 2018.
  - Περάκης, Μ., *Κρήτη: το νησί των προσαρμογών. Οικονομία και κοινωνία το 19ο αιώνα (1830 – 1913)*, εκδ. Ασίνη 2017.
  - Petmezas, S., «Foreign trade and capital flows in nineteenth - century Greece», στο: *The economic development of Southeastern Europe in the 19th century*, Ed. Eldem & S. Petmezas (επιμ.), Αθήνα 2011, σσ. 447 - 492.
  - Pottinger – Saab, An., «The Doctors' Dilemma: Britain and the Cretan Crisis 1866 - 69», *The Journal of Modern History* 49, τχ. 4, Δεκέμβριος 1977, σσ. 1.383 – 1.407.
  - Πετράκης, Π., *Δημόσιος δανεισμός και η εξέλιξη βασικών τραπεζικών μεγεθών (1844 – 1869)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.
  - Πρεβελάκης, Ελ., *Η μεγάλη κρητική επανάσταση (1866-1869)*, Αθήνα 1966.
  - Πρεβελάκης, Π., *Πάντερμη Κρήτη. Χρονικό του σηκωμού του 66*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1945.
  - Ranger, T., «Studying Repatriation as Part of African Social History», στο: *When Refugees Go Home: African Experiences*, T. Allen & H. Morsink (επιμ.), εκδ. James Currey, Λονδίνο 1994, σσ. 279 – 294.
  - Ρασέντ, Ι. Ζ., *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν*, Ηράκλειο 1978.

- Σαχίνης, Α., *Συμβολή στην Ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.
- Σβορώνος Ν., «Η ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η Κρητική Επανάσταση του 1866», στο: *Αριάδνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*, τ. Α', Ρέθυμνο 1983, σσ. 308 – 319.
- Σειρηνίδου, Β., *Έλληνες στη Βιέννη, 1780 – 1850*, ΔΔ, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002.
- Shacknove, E. An, «Who is a refugee», *Ethics* 95, τχ. 2, Ιανουάριος 1985 σσ. 274 – 284.
- Sinclair, R., *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, μτφρ. Ε. Ταμβάκης, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997.
- Σκαλτσά, Μ., *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι των συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, εκδ. Παπασωτηρίου, Θεσσαλονίκη 1983.
- Smith, Ad., *The theory of moral sentiments*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1976.
- «Στατιστική Έπετηρίς τῆς Ἑλλάδος», Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1933.
- Σταυράκης, Ν., *Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης. Μετά διαφόρων γεωγραφικῶν, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Εἰδήσεων περὶ τῆς Νήσου*, τ. Α', τυπογραφείο Παλιγγενεσία, Αθήνα 1890.
- Στουραϊτης, Σπ., *Ο Λέων Μελάς, (1812 – 1879). Τό ἔθνικόν καί παιδαγωγικόν ἔργον αὐτοῦ*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 1924.
- Stoianovich Tr., «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος ἔμπορος», στο: *Η οικονομική δομή των Βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰῶνας)*, Σπ. Ι. Ασδραχάς (επιμ.), εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σσ. 287 - 345.
- Συγγρός, Αν., *Ἀπομνημονεύματα*, τ. 2 - 3, εκδ. Εστία, Αθήνα 1908.
- Συναρέλλη, Μ., «Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 1, τχ. 2, Δεκέμβριος 1984, σσ. 349 – 370.
- Συναρέλλη, Μ., *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Tatsios, Th., *The Cretan Problem and the Eastern Question: A Study of Greek Irredentism*, ΔΔ, Georgetown University, Ουάσιγκτον 1967.

- Τερδήμου, Μ., *Χρονολόγιο Δημητρίου Βικέλα*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991.
- Τομαρά – Σιδέρη, Μ., *Ευεργετισμός και προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου*, τ. Α' - Β', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002.
- Τομαρά – Σιδέρη, Μ., *Οι Έλληνες του Καΐρου*, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 2011.
- Τομαρά – Σιδέρη, Μ., *Ευεργετισμός και νεοελληνική πραγματικότητα*, εκδ. Κέρκυρα Α.Ε. – Economía Publishing, Αθήνα 2021².
- Τριανταφύλλου, Ν. Κ., «Κρήτες πρόσφυγες καταφυγόντες εις Πάτρας κατά τους νεωτέρους χρόνους», στο: *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971)*, τ. Γ', Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 1975, σσ. 360 - 366.
- Τριανταφύλλου, Ν. Κ., *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών. Ιστορία της Πόλεως και Επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητας έως σήμερα κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν. Α-Α*, τ. Α', Πάτρα 1995³.
- Τσατσαρωνάκη, Κ. , «Μία έκθεσις ώμοτήτων τοῦ 1866», *Κρητικά Χρονικά* Η', 1954, σσ. 7 - 43.
- Τσιριντάνης, Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασεως (1866 – 1868). Περίοδος Α'. Έτος 1866 – 7*, Αθήνα 1950.
- Τσιριντάνης, Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασεως (1866 – 1868). Περίοδος Β'. Έτος 1867 – 8*, Αθήνα 1950.
- Τσιριντάνης, Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη Εθνικής Επανάστασεως (1866 – 1868). Περίοδος Γ'. Έτος 1868 – 9*, Αθήνα 1951.
- Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 – 1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Τσοκόπουλος, Β., «Ο Πειραιάς του 19ου αιώνα ως προσφυγούπολη», στο: *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα (Επιστημονικό συμπόσιο: 11 και 12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999, σσ. 181 – 188.
- Τσοκόπουλος, Β., *Πειραιάς, 1835 – 1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984.
- Τωμαδάκης, Β. Ν., «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16, 1940, σσ. 81 – 127.

- Τωμαδάκης, Β. Ν., *Ο Βενιζέλος έφηβος. Γενεαλογικά – αλληλογραφία – κείμενα*, εκδ. Κυδωνία, Αθήνα 1964.
- Τωμαδάκης, Β. Ν., «Η Κρητική Επανάσταση 1866 – 69», *Νέα Εστία* 80, τχ. 4, Αθήνα 1966, σσ. 1488 - 1502.
- Wood, M. H., «The Treaty of Paris and Turkey's Status in International Law», *The American Journal of International Law* 37, τχ. 2, Απρίλιος 1943, σσ. 262 – 274.
- Φιλάρετος, Ν. Γ., *Συντακτική εθνοσυνέλευσις: ουχί βουλή αναθεωρησιακή*, Αθήνα 1920.
- Φωτιάδης, Κ., «Οι Έλληνες της ΕΣΣΔ: η γένεση της διασποράς», στο: *Η διασπορά του ποντιακού ελληνισμού*, Ιφ. Βαμβακίδου (επιμ.), μτφρ. Όλ. Λουκανίδου & Δ. Τσιρκινίδης, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2000, σσ. 79 – 112.
- Χαλκιαδάκης, Εμ., «Ο Δημήτριος Βικέλας και οι Κρητικές Επαναστάσεις του 1866 και 1897», *Παλίμψηστον*, τχ. 23, 2008, σσ. 91 - 102.
- Χαλκιαδάκης, Εμ., «Τα σχολεία των Κρητών προσφύγων στην Αθήνα (1866-1869)», στο: *Εκπαίδευση, Κρίσεις και Πόλεμοι. 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Αθ. Καραφύλλης & Ιω. Ταταρίδης (επιμ.), εκδ. Τζιόλα, Αθήνα 2020, σσ. 515-522.
- Χαρλαύτη, Τζ., *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας (19ος – 20ος αιώνας)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001.
- Χαρλαύτη, Τζ., «Ναυτιλία», στο: *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά το 19ο αιώνα 1830 – 1914*, Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (επιμ.), εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 421 - 462.
- Χασιώτης, Ι., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χατζηιωσήφ, Χρ., «Εμπορικές παρούκιες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62, 1983, σσ. 28 – 34.
- Χρήστου, Στ., *Οι Έλληνες στη Νότια Ρωσία*, University Studio Press, Αθήνα 2009.
- Ψιλιάκης, Β., *Ιστορία τής Κρήτης. Από τής άπώτατης άρχαιότητος μέχρι τών καθ' ήμάς χρόνων*, τ. Γ', Χανιά 1909.

Ευρετήρια

A. Ευρετήριο ονομάτων

- Ααλή Πασάς (Ali Pasha), 13
Αγριαντώνη Χρ., 114
Αϊβακόφσκι Ιβ. (Aivazofski Iv.), 79
Αμπντούλ Αζίζ (Abdul Aziz), 12
Ανδριώτης Ν., 9, 14, 48
Αντωνιάδης Εμ., 16, 124
Αντωνιάδης Σ., 60, 69
Αποστολίδης Κ., 76
Αποστολίδης Μ., 16
Βαλτατζής Ε., 89
Βαρδαντιάκης Μ., 117
Βεβελάκης Αν., 79
Βενιζέλος Ελ., 113
Βενιζέλος Κ., 113
Βεντούρα Λ., 10
Βιβυλάκης Εμ., 16
Βικέλας Δ., 65
Βολουδάκης Π., 47
Βολουδάκης Κ., 124
Βολωνάκης Αθ., 57, 58, 114
Βολωνάκης Κ., 58
Βούλγαρης Δ., 13, 39, 45, 47, 60 - 62, 68 - 70
Βουρδουμπάκης Μ., 108
Γαβριήλ (ηγούμενος), 79
Γεράνιος Ι., 53
Γεώργιος Α', 27, 31, 47, 75, 114
Δαμβέργης Μ., 60
Δεληγεώργης Επ., 66, 119
Δεληγιάννης Π., 109
Δεριμητζάκης Ι., 110
Δερτιλής Γ., 90, 93
Δομόκας Ι., 57
Εξερτζόγλου Χρ., 91
Εϋνάρ Αν. (Eynard An.), 122
Εϋνάρδος Ι. (Eynard J.), 122
Ζαΐμη Θρ., 34, 66
Ζαρίφης Γ., 88, 89
Ζαφειρόπουλος Δ., 88, 89
Ζυμβρακάκης Ι., 67
Ζυμβρακάκης Χ., 16, 60
Θαυράκης Α., 67
Θεοδώρου Β., 40, 42
Θεοτοκάς Ν., 10
Θεοχάρη Ελ., 60
Ισμαήλ Πασάς, 103, 105
Ιωάννου Α., 112
Καβαλιώτης Ι, 83
Καλαποθάκης Μ., 57
Καλλέργης Δ., 16
Καλλιβρετάκης Λ., 19
Καλλιγά Μ., 60
Καλλιφρονά Α., 60
Καλλιφρονάς Δ., 25
Καλοκαιρινός Γ., 105
Κασσιμάτης Σ., 47
Κελαϊδής Π., 124
Κεχαγιά Εφ., 60
Κόμνος Σπ., 60, 64
Κονταστάιν, 122
Κορασίδου Μ., 92
Κορκίδης Γ., 107

Κουντουριώτου Φ., 60
 Κριάρης Κ., 107
 Κριάρης Π., 9
 Κρίνος Σ., 60
 Κόρακας Μ., 39, 119
 Κουμουνδούρος Αλ., 10, 13, 46 - 48, 66, 69, 70, 1114
 Λένορμαν Φρ. (Lenorman Fr.), 78
 Μαμαλάκης Ι., 9
 Μανουσάκης Β., 105
 Μανουσάκης Κ., 27
 Μάντακα Αδελφοί, 107
 Μαρασλής Γρ., 75
 Μαριολάκης Α., 60
 Μαρτσέλος Ι., 78
 Μαυρογένης Εμμ., 13, 121
 Μαυροκορδάτος Γ., 94
 Μαυροκορδάτος Δ., 93, 95
 Μαυρομιχάλης Α., 69
 Μελαγαρδής Δ., 108
 Μελάς Λ., 85, 93- 95, 124
 Μίνωας, 11
 Μισθός Ι., 78
 Μιτσοτάκης Ι., 21
 Μουρέλος Ι., 9
 Μουτζόπουλος Δ., 57, 76, 108, 118
 Μουτζόπουλος Τρ., 94
 Μοχάμεντ Άλι, 99, 101
 Μπογιατζόγλου Μ., 58
 Μπόλντγουιν (Baldwin), 122
 Μπουρντιέ Π. (Bourdieu P.), 73, 74
 Μωραϊτίνης Αρ., 47, 66
 Μωραϊτίνης Ν., 78
 Νέγρης Α., 60
 Νικολάγιεβιτς Κ. (Nikolajevic K.), 79
 Νικολάγιεβιτς Ν. (Nikolajevic N.), 79
 Νικολαΐδης Γ., 69, 124
 Όθων Α΄, 15, 65
 Ομέρ Πασάς, 18, 20
 Ουγκό Β. (Hugo V.), 101
 Πάλλας Αν., 53
 Παπαγιαννάκης Α., 107
 Παπαδάκης Α., 16, 93
 Παπαδάκης Εμ., 40
 Πάσλεϋ Ρ. (Pashley R.), 99
 Πειθεριδάκης Χ., 111
 Πεπονάκης Μ., 9
 Πετροκόκκινος Ε., 78
 Πολυγιαννάκης Π., 108
 Πρεβελάκης Ελ., 9
 Πρωτόπαπας Ν., 107
 Ραγκαβής Αλ., 47
 Ρενιέρης Μ., 16, 53, 55, 93 - 95, 124
 Ρενιέρης Ν., 15, 16
 Ρηγόπουλος Αν., 61
 Ρηγόπουλος Θ., 64
 Ροδοκανάκης Θ., 63, 87
 Ροδοκανάκης Λ., 85
 Ρυκαλντί (Ricalde), 82
 Σακελλαρίου Μ., 122
 Σαμπράκος Γ., 61
 Σαρολίδης Κ., 116, 124
 Σαπουντζάκης Εμ., 27
 Σαπουντζάκης Κ., 60
 Σγουρός Ι., 116
 Σίνας Σ., 94
 Σκαλτζουνάκης Α., 122
 Σκαλτσούνης Ιω., 87, 93, 94

Σκουζές Γ., 26, 54, 93, 118
Σκούφος Γ., 59
Σμιθ Αν. (Smith Ad.), 73
Σούτσος Αλ., 54, 118
Σούτσου Ζ., 54, 60, 118, 123
Σπαρτάλης Ν., 87
Σπυριδάκης Β., 53
Σπυριδάκης Ι., 53
Συγγρός Α., 89
Στίλμαν Γ. (Stillman W.), 21
Σφακιανάκης Κ., 116, 117, 123
Σφακιανάκης Μ., 123
Τομπάζης Β., 60
Τρανός Π., 78
Τρικούπης Χ., 65
Τσερτζ Ρ. (Church R.), 60
Τσιριντάνης Γ., 108
Τσιριντάνης Ν., 9
Φλουράνης Γ. (Flurens G.), 83, 101
Φωτάκης Ι., 107
Χάου Σ. (Howe S.), 18, 19, 47, 56, 57
63, 77, 82, 109 – 111, 114, 115,
122
Χάλης Β., 15
Χαιρέτης Αρ., 13, 16, 58
Χαιρέτης Θ., 13, 16
Χατζή Γρηγοράκης, 108
Χατζή Μιχάλης Γ., 37, 109, 136
Χατζή Ρούσος, 108
Χατζηιωσήφ, 85
Χιλλ Φ. (Hill F.), 122
Χομπσμπάουμ Ερ. (Hobsbawm E.), 84
Χουσεΐν Πασάς, 20
Χριστόπουλος Χ., 93

B. Ευρετήριο τοπωνυμίων

- Αγγλία, 13, 70, 82, 87
Αγία Ρούμελη, 19, 107
Αδάμαντας, 15
Αθήνα, 10, 15 - 17, 23, 25, 28, 30 – 33,
41, 44, 45, 49, 56, 57, 59, 60,
62, 103, 106 – 111, 117 - 126,
131
Ακερμάνιο, 79
Ακροναυπλία, 32
Αλιβέρι, 23
Ανδρίτσαινα, 39, 49
Άνδρος, 24, 132
Ανώγεια, 102
Αποκορώνος, 124
Άργος, 24, 27, 34, 36, 39, 35, 40, 51,
58, 120, 131
Αρκαδία, 25, 31, 61
Αυστραλία, 59, 85
Αττική, 34, 60
Αχαΐα, 24, 36
Βαρσοβία, 18
Βοστώνη, 59, 82
Γαλλία, 70, 77, 84
Γαργαλιάνοι, 44, 50, 83
Δρυοπίδα, 50
Επίδαυρος, 132
Επτάνησα, 86
Ερμούπολη, 16, 26, 31, 48, 55, 66, 59,
80, 104, 114, 120, 131
Ευρώπη, 6, 8, 59, 63, 64, 73, 84, 85,
95, 128
Ζάκυνθος, 25, 35, 36 43, 54, 76, 79,
119, 133
ΗΠΑ, 4, 26, 47, 57, 59
Ήπειρος, 8
Ηράκλειο, 21, 37, 58, 102, 108, 121
Θεσσαλία, 20, 59, 86
Θήρα, 37
Ιθάκη, 25, 36, 44, 50, 132
Ινδία, 59
Καλάβρυτα, 36, 49
Καλαμάτα, 25, 34, 42, 48- 50, 122,
132
Καλκούτα, 59
Κάρυστος, 23
Κάσος, 14, 106
Κέα, 24, 50, 133
Κεφαλλονιά, 25, 57, 79, 131
Κέρκυρα, 25, 28, 36 - 38, 75,
79, 119, 122, 131
Κίμωλος, 24, 58
Κίσαμος, 108
Κυδωνία, 107
Κύθηρα, 14, 17, 22, 34, 37, 53, 83,
105, 113, 117, 132
Κυκλάδες, 14, 15, 22, 23, 26, 31, 45,
99
Κύμη, 23, 36, 133
Κωνσταντινούπολη, 18 – 20, 57, 70,
78, 83, 88, 89, 93, 108, 117
Λακωνία, 25
Λευκάδα, 25, 13
Λιμήρα, 25
Μαγκεστρία (Μάντσεστερ), 74, 80

Μακεδονία, 59, 81, 86
Μέγαρα, 19, 23, 24, 34, 38, 133
Μεθώνη, 15, 45
Μελβούρνη, 59
Μελίτης (Μάλτα), 62, 78
Μεσολόγγι, 36, 133
Μεσσήνη, 25, 44
Μεσσηνία, 25
Μήλος, 15, 24, 26, 28, 37, 52, 133
Μινώα (Τολό), 15, 45, 133
Μονεμβασιά, 44, 53, 132
Νάξος, 24, 50, 132
Νάπολη, 59, 78
Ναύπλιο, 17, 24, 26, 31, 32, 34, 37, 38,
53, 117, 120, 131
Ξηροχώρι, 23, 133
Οδησσός, 79, 82
Ολυμπία, 25, 38
Παρίσι, 35, 47, 64, 83, 127
Παρνασσίδα, 23, 36
Πάρος, 24, 52, 132
Πάτρα, 25, 28, 35, 36 54, 57, 58, 64
87, 131
Πειραιάς, 15 – 17, 19, 21 – 23, 30 –
32, 34, 35, 40, 49, 51, 55, 56 – 59, 76,
81, 94, 105, 106, 108, 112,
114,115, 126, 131
Πελοπόννησος, 14, 15, 24, 99
Πρέβεζα, 20
Πυλία, 25, 45, 133
Ρωσία, 21, 47, 84, 105, 108
Σκιάθος, 23
Σκόπελος, 23, 36, 133
Σμύρνη, 35, 78, 89, 95, 106, 111
Σπέτσες, 24, 44, 45, 133
Τήνος, 17, 24, 35, 50,82, 105, 119, 132
Τουρκία (Οθωμανική Αυτοκρατορία),
5, 13, 19, 26, 35, 78,
Τουρνοσεβαρίνο, 77
Τρίπολη, 25, 31, 61, 132
Τριφυλλία, 25
Τροιζηνία, 24, 132
Φθιώτιδα, 23
Φραγκοκάστελλο, 19
Φωκίδα, 23
Χαλκίδα, 23, 36, 60, 76, 133
Χανιά, 21, 105, 113